

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԿԱԶՄԵՑ

ԳԵՈՐԳ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

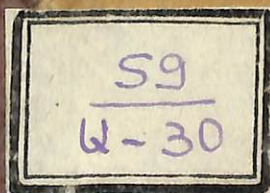
(Ուսուցիչ Գէորգեան ձեմարանում)

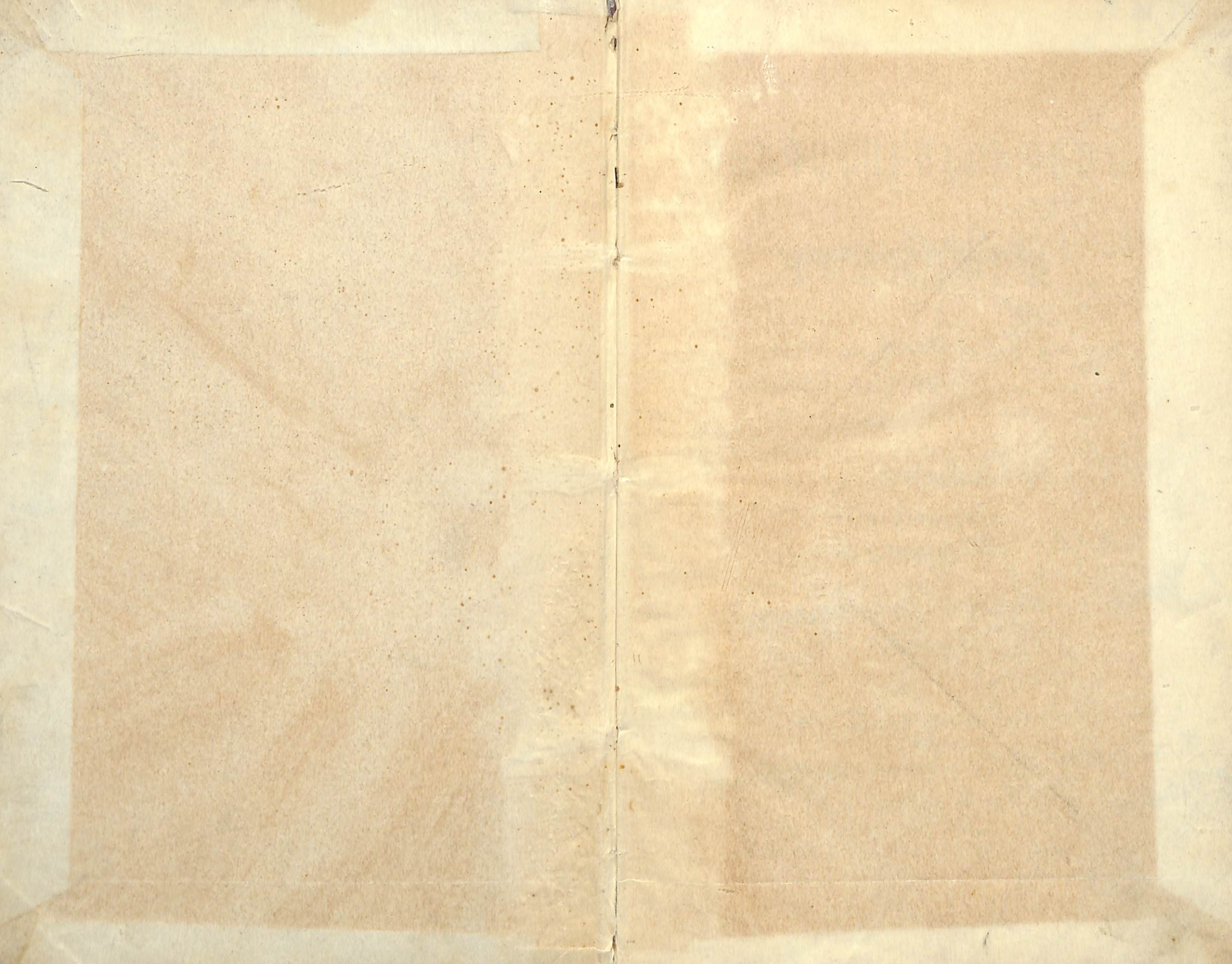

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԵԱՇՆԻ

1906

20 JUL 2010

59
U-30

1000 1000

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՍԱԳԻՐԻ

ԿԱԶՄԵՑ

ԳԵՈՐԳ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

(Ուսուցիչ Գեորգեան ձեմարանում)

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒՅՑ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՆԵՐԻ

1906

Природоведение
Учебник -

Составил
Георг Алтунян
(Учитель Георгян академи)

- Вагаршанай. -
Типография свѣтѣйшаго пресбытера
в Египтѣ. 1906 г.

01.02.2013

14.438/11

Дозволено Цензурою 19 Декабря 1905 г. г. Тифлисъ.

41904.63

8081

Գէորգեան Ճեմարանի առաջին եւ երկրորդ տարուայ կենդանաբանութեան դասընթացն է, որ լրացրած ու մի փոքր փոփոխած լոյս ենք ընծայում: Այս դասագիրքը յարմարեցրած է նաեւ մեր միջնակարգ ու երկդասեան դպրոցների համար: Դասաւանդելիս ուսուցիչը առաջին տարուայ դասընթացի մէջ այս դասագրքից պիտի մտցնի միայն առանձին առանձին կենդանիները, առանց նրանց տեղը որոշելու կենդանաբանութեան մէջ: Իսկ դասաւորումն ու տեղաւորումը երկրորդ տարուայ գործ է. այստեղ արդէն ամեն մի կենդանի իւր տեսակի, ցեղի կամ ընտանիքի մէջ պիտի ուսուցուի. պէտք է ընտրողունն իւրաքանչիւր խմբի առանձնայատուկ նշանները, որա հետ միասին թելթել կրկնութիւն պիտի լինի առաջին տարուայ անցածին: Ողնաշարաւոր կենդանիներն այնքան հետաքրքիր ու շատ էին, որ չկարողացանք շատ քան կրճատել, թէեւ գրածն էլ բաւականին համառօտ է. այդպիսով դուրս մնաց անողնաշար կենդանիների ամբողջ դասը, որի հետ միացնելով հանքերի ու բոյսերի նկարագիրը, գուցէ կարելի լինէր մի ուրիշ ձեռնարկ կազմել: Ներկայ դասագրքի գլխաւոր պակասութիւնն անշուշտ պայտէկների բացակայութիւնն է: Դպրոցներից շատերը կենդանաբանական պատկերներ կունենան անշուշտ, եւ ուսուցիչը այս կամ այն կենդանու մասին անցնելիս, ցոյց կընայ պատկերը: Պատկերները դրնելուց յետոյ արժէ քիչ թէ շատ լաւը դնել. սերը չարժէր, իսկ գունաւորը շատ կը բարձրացնէր դասագրքի զինը: Այս դասագիրքը կազմելիս օգտուել ենք Բրեմի «Կենդանիների կեանք»-ից, որից շատ քան փոխադրուած է, ապա

«Ընթերցարան բնական գիտութիւնների» յայտնի ռուս հրատարակութեան համապատասխան հատորներից, Պոլ Բէռի «Կենդանաբանութեան դասախօսութիւններից», Մէնէվիշեանի «Կենդանաբանութիւնից» ու կենդանիների մասին զրաժ մի շարք փոքրիկ զրոյկներից: Չեռքի տակ եղել են նաեւ Բրոկհաուզի եւ Մէյերի հանրագիտակ ըստարանները:

ԳԵՈՐԳ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

— *o* —

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

ԵՒ

ԴԱՍԱԻՈՐՈՒՄԸ

Հարկէ լի է անթիւ և անհամար շնչաւոր արարածներով, որոնք ծնւում են, ապրում և որոշ ժամանակից յետոյ մեռնում: Մեծութեան և քանակի կողմից բազմազան և անհաշիւ են այդ արարածները: Բացի երկրի վրայ և հողի մէջ ման եկող և ապրող կենդանիներից, ահադին քանակութեամբ կենդանիներ ապրում են օդի մէջ. ծովն էլ լի է բազմաթիւ ձկներով և ջրային ուրիշ կենդանիներով: Այդ բոլորը՝ ջրային, օդային և ցամաքային շնչաւորները իրար հետ միասին կազմում են կենդանական մեծ քաղաւորութիւնը, որի սահմանները խիստ ընդարձակ են: Եւ այն գիտութիւնը, որ ուսումնասիրում է այդ ամբողջ թաղաւորութիւնը, տեսանելի և անտեսանելի շնչաւորներին, որ քննում է մանրամասն կերպով կենդանիների կազմութիւնն ու կեանքը, նրանց ապրելու եղանակը, նրանց բնաւորութիւնը, նրանց՝ դէպի մարդիկ ունեցած յարաբերութիւնը, տուած օգուտը կամ վնասը, երկրի վրայ նրանց տարածուելու չափը, այդ գիտութիւնն ահա կոչւում է կենդանաբանութիւն: Կենդանաբանութեան առարկան ուրեմն բոլոր շնչաւոր արարածների մասին գիտութիւն է:

Շնչաւոր արարածներն, ինչպէս ասացինք, անթիւ են ու անհաշիւ, և եթէ չլինէր այդ անթիւ կենդանիներն

ուսումնասիրելու համար հեշտացնող մի միջոց, խիստ դժ-
 Ժուար կը լինէր կենդանաբանի գործը: Ինչ պէտք է անել,
 որ այդ ահագին կազմութեան մէջ կարգ ու դասաւորու-
 թիւն մտնի: Ինչպէս պէտք է վարուել, որ նման կենդա-
 նիները միասին խմբուին, իսկ աննմանները զատուին:
 Առանց այդ դասաւորութեան, չի կարելի ուսումնասիրել
 կենդանիների անվերջ բազմազանութիւնը:

Երևակայեցէք, որ մենք գտնուում ենք մի մեծ, ըն-
 դարձակ հովտի մէջ, որ լի է ամեն տեսակ շնչաւորներով:
 Այդտեղ կան փղեր, առիւծներ, վագրեր, արծիւներ, բա-
 դեր, աղաւնիներ և ամեն տեսակ չորքոտանիներ ու թռչ-
 շուններ. այնտեղ են և բոլոր օձերը, կրիաները, գորտերը.
 բոլոր ձկներն հաւաքուած են ջրաւազանի մէջ, այնտեղ են
 բազմաթիւ ու բազմազան միջատները, որդերը և վերջա-
 պէս այն անթիւ շնչաւորները, որոնք լողում են օդի և
 ջրի մէջ: Հարկաւոր է ուսումնասիրել դրանց բոլորին, բայց
 ինչպէս. դրանք անթիւ են և մէկ մէկ ուսումնասիրել չի
 կարելի: Հարկաւոր է դրանց խմբերի բաժանել և բա-
 ժանման հիմք պէտք է ընդունել նմանութիւնը. օրինակ,
 չի կարելի միևնոյն խմբի մէջ մտցնել փղին և արծուին
 կամ առիւծին ու բազէին, թէպէտ և երկու դոյզ կեն-
 դանիներն էլ ուժեղ շնչաւորներից են, չի կարելի նրա հա-
 մար, որովհետեւ առիւծը և բազէն աւելի շատ և կարե-
 ւոր, բնորոշ տարբեր գծեր ունին, քան նման. նրանց կազ-
 մուածքը այլ է, նրանց սնունդը, նրանց ձագ բերելը, կեանքի
 եղանակը բոլորովին նուրիշ է: Բայց օրինակ փիղը և խը-
 լուրդը չնայած մէկի հսկայ մեծութեանը և միւսի չափա-
 զանց փոքրութեանը, կարելի է մի խմբի մէջ մտցնել, որով-
 հետեւ նման գծեր շատ ունին. նախ երկուսն էլ մազով են
 ծածկուած, երկուսն էլ չորքոտանի են, և որ գլխաւորն է,
 երկուսն էլ զազաններ են, կենդանի ձագեր են բերում և
 կաթով են սնուցանում իրանց ձագերին. մի խօսքով նրանք
 երկուսն էլ կաթնասուններ են: Զիեւր թէ մեր երկրում
 կան և թէ Եւրոպայում և թէ աշխարհի այլ մասերում
 եւ մենք կամենալով ուսումնասիրել աշխարհի վրայ գըտ-

նուած բոլոր ձիերը անմիջական կերպով, ստիպուած պէտք
 է լինէինք գնալ մէկ մէկ աեսնել տեղնուտեղը, մի բան,
 որ անհնարին է, որովհետեւ հարկաւոր մարդկանց կեանքը
 բաւական չէր լինի միմիայն ձին ուսումնասիրելու: Նոյնը
 պիտի ասել նաև միւս շնչաւորների նկատմամբ: Ահա այս
 դժուարութիւնից պրծնելու համար կենդանաբանները
 որոշ խմբերի են բաժանել բոլոր շնչաւոր արարածներին,
 այնպիսի խմբերի, որոնցից եթէ մի մի ներկայացուցիչ ու-
 սումնասիրենք, դրանով ուսումնասիրած կը լինենք այդ
 ամբողջ խումբը:

Որոշ հիմունքներով ամբողջ կենդանական թագաւո-
 րութիւնը խմբերի բաժանելը կոչւում է դասաւորում:
 Կենդանաբանութեան մէջ մի քանի դասաւորումներ կան,
 որոնցից առաջ ենք բերում հետևեալը:

Այն կենդանիները, որոնք իրանց նշաններով նման
 են իրար և որոնք ծագում են իրանց բոլորովին նման
 ծնողներից, կազմում են մի խումբ, որ կոչւում է սեսակ:
 Օրինակ—ճնճղուկները, որտեղ էլ որ պատահեն մեզ, իրար
 միշտ նման կը լինեն և նրանց ձուերից դուրս են գալիս
 իրանց մայրերին բոլորովին նման ձագեր. դրա համար էլ
 բոլոր այդ թռչունները կազմում են մի տեսակ. և ու-
 սումնասիրողը այլ ևս կարիք չի զգայ ճնճղուկներին առան-
 ձին առանձին քննելու, այլ բաւական է այդ տեսակից
 մէկը միայն և դրանով գաղափար կը կազմէ նա նոյն տե-
 սակի բոլոր ճնճղուկների մասին: Այն տեսակները, որոնք
 իրանց նշաններով մեծ մասամբ նման են իրար, միանալով
 կազմում են մի ցեղ: Օրինակ, վագրը, առիւծը, կատուն,
 չնայած որ զանազան տեսակների են պատկանում, բայց
 իրար այնքան նման նշաններ ունին, որ դրանց բոլորին մի
 ցեղից պէտք է համարել. դրանք բոլորը կատուացեղ են:
 Իրար նման ցեղերը միանալով կազմում են ընտանիք. օրի-
 նակ, կատուացեղերը, չնացեղերը, խլուրդների ցեղ ինչ-
 քան էլ որ արտաքինով զանազանուեն, նրանք յամե-
 նայն դէպս ունին հիմնական նմանութիւններ, նրանք բո-
 լորը գիշատիչ են: Նման ընտանիքները միանալով կազ-

մում են կարգ, օրինակ, կապիկների ընտանիք, գիշատիչների, որոճողների, կրծողների ընտանիքները միանալով կաթնասունների կարգն են կազմում: Եւ վերջապէս կարգերը միանալով կազմում են դաս. իսկ այդ դասերի համագումարը կազմում է ամբողջ կենդանական թագաւորութիւնը: Այսպէս ուրեմն կենդանական թագաւորութիւնը բաժանուում է տեսակների, ցեղերի, ընտանիքների, կարգերի և դասերի. բաժանման հիմքը ընդունուում է կենդանիների իրար մէջ ունեցած արտաքին կամ ներքին նմանութիւնը:

Այս բաժանումից պարզ է, որ տեսակը աւելի քիչ թուով կենդանիներ է պարունակում իւր մէջ, քան ցեղը. ցեղը աւելի քիչ, քան ընտանիքը. կարգը ընտանիքից շատ, դասը կարգից շատ: Այս բաժանման նպատակն այն է, որ, ինչպէս ասուեցաւ, դիւրացնում է կենդանիներն ուսումնասիրելու գործը. մենք փոխանակ բոլոր կենդանիների հետ գործ ունենալու, առնում ենք իւրաքանչիւր տեսակից կամ ցեղից մի մի ներկայացուցիչ և դրանով ուսումնասիրած ենք լինում ամբողջ տեսակը կամ ցեղը:

Կայ և մի ուրիշ՝ աւելի կարճ բաժանում: Կենդանական աշխարհը բաժանում են ողնաշարաւոր և անողնաշար կենդանիների, բաժանման հիմք ընդունելով ողնաշարի բացակայութիւնը կամ ներկայութիւնը: Ողնաշարաւոր կենդանիները ներքին ոսկրեայ կմախք ունին, որին կպած են մկաններն ու կաշին և որը հասնում է մինչև գանգի խոռոչը. նրանց արիւնը կարմիր է և նեարդերը խիստ զարգացած են: Անողնաշար կենդանիները չունին ոսկրեայ կմախք, փոխանակ գլխի ու մէջքի ուղեղների, նեարդային հանգոյցներ ունեն:

Ողնաշարաւոր դասը բաժանում է չորս կարգի. Ա. կաթնասուններ, ծնում են կենդանի ձագեր, որոնք մօր կաթով են սնում. մարմինը ծածկուած է մազով, արիւնը կարմիր է և տաք. ունին սրտի երկու հիմնական բաժանմունք, երկու ստամոքս և շնչում են թոքերով: Բ. թռչուններ, ձու են ածում, ծածկուած են փետուրներով, ձեռ-

քերը թևեր են դարձել, արիւնը տաք է և կարմիր. սրտի երկու բաժանմունք, երկու ստամոքս և թոքեր: Գ. երկակեցաղններ եւ սողուններ. ձու են ածում (երբեմն կենդանի ձագ են բերում)՝ մարմինը ծածկուած է թեփուկներով, վահանիկներով. արիւնը կարմիր է և սառը. սրտի երկու բաժանմունք, մի ստամոքս և թոքեր: Դ. ձկներ. ձու են ածում, տաններն ու ձեռները յարմարեցրած են լողալու, ունին լողակներ. մարմինը պատած է թեփուկներով. արիւնը կարմիր է և սառը. սրտի մի բաժանմունք և մի ստամոքս. շնչում են քիմուխտներով:

Տեսները այս չորս կարգերն առանձին առանձին նախ կաթնասունների կարգը:

ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՐԳ

ԿԱԹՆԱՍՈՒՆՆԵՐ

Ողնաշարաւորների և ընդհանրապէս ամբողջ կենդանական թագաւորութեան գլուխ համարուում է կաթնասունների կարգը, թէկուզ հէնց այն պատճառով, որ այդ կարգին է պատկանում նաև մարդը: Մի քանի խօսքով նկարագրենք կաթնասունների արտաքինը: Նրանց մարմինը ծածկուած է կաշիով, որ բաղկացած է վերնամաշկից, միջին և ստորին մաշկից: Կաշին ծածկուած է կամ բրդով կամ մազով, որի արմատները գտնուում են ստորին մաշկի մէջ: Կաշուի տակ են մկանուցները, իսկ սրանք կաւած են կմախքին: Կաթնասունների կմախքը իւր կազմութեամբ շատ նման է մարդու կմախքին: Նրանց մարմնի երկարութեամբ անցնում է ողնաշարը՝ իրար հետ միացած փոքրիկ, եռանկիւնաձև ոսկորների մի ամբողջ շարք, որ սկիզբն առնելով գանգի ուղեղի շէմքից, վերջանում է պոչով: Ողնաշարն է այն պատուարը, որ հաստատուն է պահում կենդանուն և նրա մարմնին որոշ ձև է տալիս: Նրան միացած են կենդանու ոսկրային միւս մասերը: Ողնաշարը բաղկացած է հինգ խումբ ողերից. Ա. Պարանոցի ողեր—լինում են մեծ մասամբ 7 հատ (ուրեմն զանազան կաթնասունների վզի երկարութիւնը կախուած է ոչ թէ ողերի քանակից, այլ մեծութիւնից). Բ. Կրծքի ողեր. սրանց թիւը կարող է 9—24 լինել, բայց սովորաբար լինում է 12—15 հատ: Կրծքի ողերին կաւած են լինում կողերը: Գ. գոկասեղի ողեր, որոնք ամբողջ ողնաշարի մէջ ամենախոշոր և ամենաուժեղ ողերն են, մեծ մասամբ 5—7 հատ են լինում: Դ. գաւակի ողեր,

որոնք բոլորը միասին իրար հետ կազմում են մի ոսկր և ամուր յենարան են ոտքերի համար: Ե. պոչի կամ ագիի ողեր, որոնք աւելի շատ երկար մատոսկրի ձև ունին, քան ողի և որոնք լինում են թուով 3—49 հատ:

Կրծքի ողերի շրջանում կողերի մէջ ընկած է կրծքի խոռոչը: Բոլոր կաթնասունները առանց բացառութեան ունին առաջի ոսկեր, իսկ յետի ոսկեր չունին միայն կէտերը: Առաջի ոտները բաղկացած են ուսուկից, բազկի և դասուակի ոսկրներից, իսկ յետի ոտքերը—ազդրի, սրունքի և զարապարի ոսկրներից: Թէ առաջի և թէ յետի ոտները վերջանում են մատներով, իսկ մատները՝ ճանկերով: Մատները հինգից աւելի չեն լինում: Կան կաթնասուններ, որոնք ոտքերի ծայրերին միայն 3 մատ ունին (սնդեղիւր) կամ երկու (եզ) կամ նոյն իսկ մէկ (ձի). և հետաքրքիրն այն է, որ անհետացումը հետեւեալ կարգով է կատարուում. նախ մեծ կամ բութ մատն է անհետանում, ապա հինգերորդը, յետոյ երկրորդը, յետոյ չորրորդը, այնպէս որ ձին, որ մի մատ ունի, դա նրա երրորդ կամ միջին մատն է:

Գանգի ոսկորները դասաւորուած են շրջանաձև և կազմում են մի խոռոչ, որտեղ տեղաւորուած է գլխի ուղեղը: Գլխի ուղեղը նեարդային բջիջների մի զանգուած է, որի շարունակութիւնը գնում է ողնաշարի միջով և կոչւում է մէջի ուղեղ: Ուղեղից դուրս են գալիս թելանման ջղեր, որոնք կոչւում են նեարդեր և որոնք տարածուելով մարմնի բոլոր մասերում շարժողութեան և արթնութեան մէջ են պահում մարմինը: Գլխի ուղեղից դուրս են գալիս 12 զոյգ նեարդեր, իսկ մէջքի ուղեղից այնքան զոյգ, ինչքան ող կայ ողնաշարի մէջ:

Կաթնասունների արտաքին զգայութիւնները մեծ մասամբ հինգ տեսակ են: Ա. Շոշափելիք, որ շատ լաւ զարգացած է համարեա բոլոր կաթնասունների մէջ. նրա գործարանը կաշին է (ոտների և ձեռների մատները, շրթունքները, ընչացքը, դունչը, կնճիթը): Բ. Ճաւակելիք, որի գործարանը բոլոր կաթնասունների նկատմամբ լեզուն է:

Պ. Հոսոնիի. հոտի զգայութիւնն ստացուում է օդի մէջ եղած մանրիկ առարկաների առաջ բերած գրգռումից, որ տեղի է ունենում քթի խոռոչի մէջ գտնուած նեարդային ծայրերի վրայ: Պ. Լսելիի. գործարանն է ականջը, որ բաժանուում է երեք մասի. արտաքին ականջ կամ խնջ, միջին ականջ կամ թմբկախորշ և ներքին ականջ կամ լաբիրինթոս: Ե. Տեսանելիի, որի գործարանը աչքն է:

Կաթնասունների մարսողութեան գործարանները ներանց բերանն է, լեզուն և ատամները, ստամոքսն ու աղիքները: Ասամները դասակարգուած են լինում վերին և ստորին ծնոտների վրայ և նրանց թիւը զանազան կաթնասունների նկատմամբ ատարբեր է: Ատամները իրանց կատարած գերի և ունեցած ձևի կողմից լինում են երեք տեսակ. ա. Կտրիչներ, որոնք լինում են սուր և կերակուրը կտրատում են. բ. Ժանիփներ, որոնք յօշոտում և պատառոտում են և գ. Սեղանաձայներ, որոնք լինում են հարթ, տափակ և կերակուրը արորում, ծամում են: Ասածներին պարզ է, որ որևէ կենդանու մասեր կամ բուսակեր լինելը սերտ կապ ունի ատամների հետ:

Կաթնասունների շնչառութեան լգործարանները թոքերն են. նրանց արիւնային համակարգութեան կենդրոնը սիրտն է, որից արիւնը գնում է մարմնի զանազան մասերը մի քանի զարկերակների միջոցով, իսկ անմաքուր արիւնը մարմնի այլ մասերից հաւաքուելով գալիս վենաների կամ երակների միջով թափուում է կրկին սրտի մէջ:

Կաթնասունները մեծ մասամբ ցամաքային կենդանիներ են. նրանցից շատերը խմբերով են ապրում՝ վարում են համայնական կեանք. բայց նրանց խմբերը թռչունների երամների պէս բազմաթիւ չեն: Կան և բոլորովին միայնակ, ճգնաւորի պէս ապրողներ: Նրանք գլխաւորապէս գիշերը քնում են, իսկ ցերեկը արթուն են մնում, թէպէտ կան զուտ գիշերային կենդանիներ: Արթնութեան ժամանակ նրանց միակ հոգսը կերակուր որոնելն է: Նրանք շատ են ուտում, բայց ոչ թռչունների չափ: Կաթնասունները ձագեր են բերում և կաթով են կերակրում իրանց

ձագերին: Ձագերի թիւը ամենաշատը կարող է 24 լինել: Քանի կենդանին մեծ է, այնքան քիչ ձագ կը բերէ միանգամից: Մեծ կաթնասունները սովորաբար մի ձագ են բերում: Մայրերը շատ են սիրում իրանց ձագերին և միայն այն ժամանակ աչքաթող կանեն նրանց, երբ գիտենան, որ առանց իրանց հոգացողութեան նրանք կարող են ապրել: Կաթնասունների կեանքի տևողութիւնը շատ չէ: 20—30 տարին նրանց ահագին մեծամասնութեան համար համարուում է խորին ծերութիւն: Նրանց ծերութիւնն արտայայտուում է ուժասպառ լինելովը. կենդանու մազերն սպիտակում են ու թափուում, ատամներն ընկնում են, պաշտպանութեան և յարձակման զէնքերը բթանում, անպէտքանում են և կենդանին կամաց կամաց մեռնում է:

ԿԱՊԻԿՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Բոլոր կենդանիներից մարդուն ամենից շատ նմանը կապիկն է, թէ իւր մարմնի կազմուածքով և թէ իւր ընդունակութիւններով: Հասակաւոր կապիկը մեծութեամբ մարդու չափ է, իսկ ամենափոքր տեսակը սկիւռի չափ է: Կապիկներն ողնաշարը ունի 12—16 կրծքի, 4—9 գոտակի ատամներն էլ ունին սրանք, թէև տարբեր տեսակները տարբեր քանակութեամբ: Նիհար, մազով ծածկուած մի մարմին, երկար ձեռքեր, բարակ ոտքեր՝ առանց կալուղ մկանների, երկար ագի, երկու կողմերից սեղմուած գլուխ՝ ներս ընկած բարակ պոօշներով—ահա այն նշանները, որոնցով կապիկներն արտաքուստ յայտնի կերպով տարբերուում են մարդկանցից: Ինչ վերաբերում է նրանց մտաւոր կողմերին և բնաւորութեանը, պէտք է ասել, որ կապիկները չնայած միւս կենդանիների նկատմամբ իրանց ունեցած առաւելութիւններին, մարդկանց համար ցանկալի հիւրեր չեն: Ծիշտ է, նրանք հասկացող են, շատ անգամ նոյն իսկ հեզ, բարեհամբոյր ու վստահ գէպի մարդիկ, բայց միևնոյն ժամանակ նրանք շատ չար են, նենգ, խորամանկ, դիւրագրգիռ, վրիժառու, կռուարար, վիճասէր: Կապիկների աչքի ընկնող յատկութիւններից մէկն այն է, որ նրանք երբէք չեն սիրում պարապ կենալ, զբաղուելու համար միշտ որևէ մի բան կը գտնեն. և մեծ մասամբ յիմար բաներ են անում: Նրանց մէջ յաճախ զգացմունքը, կիրքը աւելի գերակշիռ տեղ է բռնում, քան բանականութիւնը:

Կապիկները սիրում են տաք տեղեր և տարածուած են երկրագնդի հարաւային մասերում: Նրանց մեծ մասն

ապրում է անտառներում, ծառերի վրայ, ուստի և նրանց ձեռների ու ոտների մատները խիստ զարգացած են: Մագլցելու գործում նրանց հետ չի կարող մրցել ոչ մի կաթնասուն: Նրանք ամենայն հեշտութեամբ մէկ հաստաբուն ծառից միւսն են թռչում, շատ անգամ 2—3 սաժէն տարածութիւն: Նրանք ծառից ծառ թռչելով այնպիսի արագութեամբ են կարողանում գնալ, աներևոյթանալ, որ շատ քիչ մարդիկ կարող են նրանց հետքը գտնել:

Կապիկներն ուտում են ամեն տեսակ բան. միջատներ, թռչունների ձուեր և նրանց ձագերը, բայց կապիկների կերակուրը մեծ մասամբ բուսեղէն է: Ուտում են պտուղներ, սոխեր, արմատներ, սերմեր, հատիկներ, ընկոյզ, տերեւներ, հիւթալի ցողուններ և ամեն տեսակ բանջարեղէն: Բայց նրանք կերածից տասն անգամ աւելի փչացնում են: Նրանցից չի կարելի ազատուել նոյն իսկ փականքներով, վանդակներով: Նրանք բաց են անում փականքները, թռչում են պատերից և յափշտակում են համարեա ամեն բան: Ինչ որ չեն կարող ուտել, հետներն են վերցնում, նոյն իսկ իրանց համար անպէտք բաներ:

Նւ այդ բոլորը նրանք կատարում են ընկերովի: Կապիկներն ապրում են խմբերով: Իւրաքանչիւր կապիկ ընտրում է իւր բնակատեղը, որը նրա կողմից յարմար է համարում այն ժամանակ, երբ անտառում է, հարուստ է պտղատու ծառերով և մարդկանց ագարակներին ու բանջարանոցներին մօտ: Խմբերն ունին իրանց առաջնորդները, որոնք ոչ թէ ընտրուում են, այլ իրանց ուժի զօրութեամբ են լինում: Կապիկների մէջ վէճը և անբաւականութիւնը ֆիզիքական ուժով է վճռում: Կապիկների լեզուն բաւականին հարուստ է ինքնատիպ հնչիւններով, որ սակայն շատ դժուար է արտասանել: Նրանց երեսի ծամածռութիւնները միացած կոկորդի հնչիւնների հետ գեղեցիկ միջոց են տալիս վախի, սարսափի, ուրախութեան և այլ զգացմունքներ արտայայտելու: Կապիկները քաջութեան կողմից յետ չեն մնում մեծ կաթնասուններից. նրանք հաւասար չափով նաև խիզախ են: Պահանջ

ջած դէպքում նրանք գիտեն յարձակուել իրանցից կրրկ-
նակի զօրեղ թշնամու վրայ: Կռուելիս նրանք դործ են դը-
նում թէ ձեռքերը և թէ ատամները: ճանկում են, քեր-
ծում և կծում: Թոյլ կապիկները շատ ողորմելի բաներ
են. ուժեղը այստեղ էլ իւր ձեռքն է առնում իշխանու-
թիւնը: Ծեծում է թոյլին և չարչարում է նրան այն աս-
տիճան, մինչև որ թոյլն հնազանդուի:

Կապիկները մի ձագ են բերում. շատ քիչ տեսակները
միայն՝ երկու: Նորածին կապիկը իւր ծամմամբ դէմքով
աւելի շատ ծերունու է նման: Ծնուելուն պէս նա իւր
առաջին ձեռքերով փաթաթւում է մօր վզով, իսկ ձեռքե-
րով կաշում է նրա իրանին, այնպէս, որ մօրը չխանգարէ
վազելիս: Մայրն այնքան է սիրում իւր ձագերին, որ կա-
պիկի սէրն առակ է դարձել մարդկանց մէջ: Հետզհետէ
փոքրիկ կապիկը մօր առաջնորդութեամբ սովորում է ման
գալ, ծառերի վրայով մաղլցել: Մայրը նրան խրատներ է
տալիս և անհնազանդութեան դէպքում նրան ծեծում է:
Մայրն այնքան է սիրում իւր ձագին, որ շատ անգամ
ձագի մեռնելուց յետոյ ինքն էլ ցաւից հիւժւում ու մեռ-
նում է: Յաճախ պատահում է, որ մայրն իւր ձագը այն-
պէս կաթոգին կերպով սեղմում է իւր կրծքին, որ ձագը
մեռնում է: Որք մնացած ձագն անխնամ չի մնում: Ուրիշ
կապիկներ գալիս, որդեգրում են նրան և հոգ են տա-
նում մինչև նրա մեծանալը:

Կապիկները երկարակեցութեամբ շատ էլ չեն կարող
պարծենալ: Նրանցից շատերը 8—12 տարի են ապրում և
քչերն են մարդկանց տարիքին հասնում: Նրանք չեն ընտե-
լանում մարդկանց. չեն էլ սիրում գերութիւնն ու անա-
զատ կեանքը. միմիայն ստիպուած են հաշտուում իրանց
կացութեան հետ. նրանք ծեծով են վարժուում: Կապիկ-
ների տուած օգուտը խիստ աննշան է, բայց փաստ հըս-
կայական:

Կապիկների ընտանիքը խիստ բազմատեսակ է և տա-
րածուած է Հին ու Նոր աշխարհներում: Բայց Արեւմտեան
Աֆրիկայում, յատկապէս Սոդրին Գվինէայում կան կա-

պիկներ, որոնք իրանց արտաքինով շատ նման են մար-
դուն, ուստի և կոչւում են մարդակերպ կապիկներ: Դրանք
պոչ չունին, մարմինն ու երեսը մազով ծածկուած է:
Մարդակերպ կապիկներից առ այժմ չօրս ցեղ է յայտնի.
Գոռիլլա և Շիմպանզէ՝ Աֆրիկայում, Օռանդ-ուտան և
Գիբբոն՝ Արեւելեան Ասիայում:

Բացի այդ գլխաւոր ցեղերից կան կապիկների բազ-
մաթիւ ցեղեր, որոնք աչքի են ընկնում իրանց մարմնի
կազմութեամբ, օրինակ, չնակերպ կապիկներ, լայնաքիթ
կապիկներ, նրբամարմին կապիկներ, հաստամարմին կա-
պիկներ, վերջիններս վզի վրայ ձիու նման բաշ ունին:

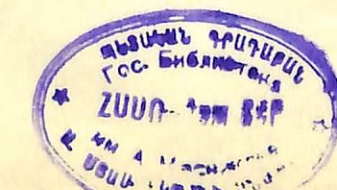
ՄԱՐԴԱՆՄԱՆ ԿԱՊԻԿՆԵՐԻ ՅԵՂ

ԳՈՐԻԼԼԱ

Աֆրիկայի արեւմտեան ափին ձգուած են մթին, թանձ-
րամած անտառներ, որոնք անյիշելի ժամանակներից իրանց
մէջ պահում, մեծացնում են մարդանման կապիկների
երկու տեսակը. Գոռիլլա և Շիմպանզէ: Երկրագնդի վրայ
եղած բոլոր կենդանիներից մարդուն ամենից նմանը կա-
պիկների այս ցեղն է: Գոռիլլան իւր մարմնի կազ-
մուածքով և ֆիզիքական ուժով բոլոր կապիկներից ամե-
նից բարձրն է: Նա մարմնի բարձրութեամբ ու անդամների
մեծութեամբ համարեա մարդու չափ է, թեւերն ու ոտները
մի քիչ աւելի երկար են: Սա էլ, ինչպէս բոլոր մարդա-
նման կապիկները—պոչ չունի:

Գոռիլլան ապրում է անտառապատ բլուրների և հո-
վիտների մէջ. նա կերակրւում է ամեն տեսակ ընկուզե-
ղէնով և ձիթապտղի մատղաշ տերեւներով: Նա շատ սիրում
է ամեն տեսակ մրգեղէն և նրա կերակուրը գլխաւորա-
պէս բուսեղէն է: Նա ապրում է խմբերով, բայց ոչ այնքան
մեծ, ինչպէս փոքր կապիկները: Գոռիլլաների փոքրիկ
խումբը թափառում է ծառից ծառ և նրանց խմբի մէջ

41904-63

տիրում է անպայման հնազանդութիւն: Գոռիլլան չի վախենում ոչ ռքից, նոյն իսկ մարդուց, երբէք չի վախճում, այլ միշտ յարձակում է, կռուելով իւր սոսկալի ձեռքերով և սուր ատամներով: Յաճախ նա պոկում է ծառերի ճիւղեր ու տերեւներ և չալրտում է իւր հակառակորդի վրայ: Նա յարձակում է մինչև անգամ փղերի վրայ, որոնք դալիս նրա ծառից տերեւներ են ուտում, և փայտով այնքան ծեծում է նրանց կնճիթներն ու այնպէս չարչարում, որ հսկայ փղերը վերջապէս փախչում են: Գոռիլլան հեշտութեամբ յաղթում է նաև ինժին, որ երբէք չի համարձակուի կռուի բռնուել կապիկի հետ: Գոռիլլաները խմբով յարձակուելիս յաղթում են նաև առիւծին: Իսկ մարդկանց նկատմամբ նա անխնայ է և ափրիկական նեղորսորդները ոչ մի կենդանուց այնքան չեն վախենում, որքան Գոռիլլայից: Սոսկալի է նոյն իսկ Գոռիլլայի յարձակուելու ձևը: Որսորդները խմբով գնում են անտառի մէջ հանդարտութեամբ, մէկ էլ տեսար յանկարծ նրանցից մէկը գետնից վեր բարձրացաւ: Դա Գոռիլլան էր, որ տալու որսորդին, կապիկը նստել էր ծառի ցածիկ ճիւղի վրայ և տեսնելով անցնող որսորդին, ձգում է իւր յետին ձեռքը, բռնում է նրա վզից և վեր է քաշում: Ապա նա իւր զոհի հետ բարձրանում է ծառի կատարը, շարունակ սեղմում է մարդուն, որ անզօրութիւնից ձայն հանել չի կարողանում: Վերջապէս հասնելով կատարը, Գոռիլլան ցած է ձգում մարդուն, մարդն ահագին բարձրութիւնից վայր է ընկնում և վայրկենապէս անշնչանում:

Գոռիլլան այնքան ուժ ունի, որ ատամներով կարող է ծռել և մանրացնել հրացանի փողը: Եւ որսորդը կորած է, եթէ Գոռիլլային ուղղած գնդակը վրիպում է: յոյգ տեսակ դէպքերում որսորդը ժամանակ էլ չի ունենում ոչ միայն հրացանն երկրորդ անգամ լցնելու, այլ և նրա կոթը փայտի տեղ գործ ածելու: Կատաղի կապիկը բզըկտում, կրծում է հրացանի կոթը, կտոր կտոր է անում, ապա յարձակում որսորդի վրայ և իւր սուր երկար ճանկերով յօշոտում է: Պարզ է ուրեմն, թէ ինչքան վտան-

գաւոր գործ է Գոռիլլային որսալը: Դրա համար է, որ նեղրերի մէջ մեծադոյն հերոս և դիւցազն է համարւում այն որսորդը, որ Գոռիլլա է սպանել:

Տեղացի՝ ափրիկացնակ նեղրերը կարծում են, թէ այդ կապիկներն իսկական մարդիկ են, որոնք միայն խորամանկութիւնից յիմար են ձևանում, որպէս զի մարդիկ վախենան ու նրանց չտանեն ստրկացնեն: Բացի դրանից, նրանք հաւատում են, որ Գոռիլլաների մէջ ապրում են իրանց հին թագաւորների ու իշխանների ոգիները:

ԳԻՇԱՏԻՉՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Կաթնասունների մէջ ամենից բազմազան ու հետաքրքիր ընտանիքն այս ընտանիքն է։ Բաւական է յիշել այն հանգամանքը, որ կենդանական աշխարհի թագաւորը՝ արքայ առիւծը դրանց միջից է։ Չնայած այն հանգամանքին, որ չափազանց շատ տեսակներ ունի իւր մէջ այս ընտանիքը, բայց և այնպէս կան բազմաթիւ նշաններ, որոնք ընդհանուր են այդ ընտանիքի բոլոր անդամներին։

Գիշատիչների առաջի և յետի օտները խիստ համաչափ են իրանց գեղեցիկ մարմնի հետ համեմատած։ Կլոր գլուխը կարճ ու հաստ վզի վրայ տռանձին գրաւշութիւն է տալիս նրանց մարմնին։ Ունին 4—5 մատ, որոնք վերջանում են ճիւղաններով։ Ատամներից երեք տեսակն էլ ունին։ Բաւական զարգացած են արտաքին զգայութիւնները, մանաւանդ հոտոտելիքն ու լսելիքը։ Գիշատիչների մտաւոր կարողութիւնն ևս պակաս չէ։ Նրանց մէջ քիչ չեն խելացի, հասկացող կենդանիներ։

Նրանք այնքան շատ են երկրի վրայ, որ համարեա ամեն տեղ պատահում են։ Նրանք տէր ու իշխան են թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ, ծառերի կատարներին ու լեռների բարձունքներին, հովիտներում և կուտական անտառներում, թէ հարաւում և թէ հիւսիսում։ Նրանցից շատերը ցերեկուայ կենդանիներ են, միւսները՝ գիշերային։ Ապրում են մեծ մասամբ խմբերով, իսկ աւելի մեծ տեսակները՝ զոյգերով։ Նրանց կերակուրը միան է, բայց նրանցից շատերն ուտում են և ամեն բան։ Այս ընտանիքի բոլոր ներկայացուցիչները բնական սպանիչներ են, աւազակներ և յափշտակողներ։ Նրանք մորթոտում են և

պատառոտում առանց երկար բարակ մտածելու։ Նրանք հաւատար սիրով ուտում են թէ ողնաշարաւոր և թէ անողնաշար կենդանիներ։ Բերում են մէկից մինչև եօթ ձագ։ փոքրերին մեծացնելու հոգան ամբողջապէս մօր վրայ է ընկնում։ Ձագերը կոյր են ծնւում։ Թէ ինչ աստիճանի օրանք գիշատիչ են, երևում է և այն հանգամանքից, որ շատ անգամ արուն գիշատում և պատառոտում է իւր իսկ ձագերին։

ԿԱՏՈՒՆԵՐԻ ՅԵՂ

Գիշատիչների մէջ ամենակատարեալ տիպը կատունների ցեղն է։ Կատունների մարմնի ամեն մի մասը առանձին վերցրած գեղեցիկ է ու համաչափ, ուստի և մարմնի ամբողջութիւնը գրաւիչ է ու դուրեկան։ Սրանց մարմնի ձևն ու կազմութիւնը հանրածանօթ է։ Որպէս զէնք կատունները գործ են ածում իրանց սարսափելի ատամները։ (Նրանց ատամնաշարի պատկերն այս է. $\frac{1+1+0+1+4}{3+1+6+1+3} = 30$), Բացի ատամներից զէնքի տեղ են ծառայում նաև նրանց ճանկերը, որոնք շատ սուր են, որովհետև ման գալու ժամանակ չեն կալում գետնին, այլ ներս են քաշում թաթի մէջ։ Առաջի ոտներն ունին 5, իսկ յետինները 4 մատ։

Կատուացեղ կենդանիները խիստ ուժեղ են և ճարպիկ։ Իրանց թաթի մի հարուածով նրանք խորտակում են իրանցից շատ մեծ կենդանիներ։ Նրանց զնայքը շատ սիւղաճեմ է և հպարտ։ Քայլում են հանդարտ, զգոյշ և անձայն։ Նրանցից քչերը միայն չեն կարող ծառերի վրայ մագլցել։ շատերը կարող են նոյն իսկ լաւ լողալ։ Զգայարաններից ամենից շատ զարգացած է լսելիքն ու տեսողիքը։ Նրանք իրանց որսի ժամանակ ամենամեծ չափով օգտուում են իրանց լսելիքով։ Կատուացեղ կենդանին, նոյն իսկ նրա ամենամեծ տեսակը, մինչև որ երկար ու բարակ հետազօտութիւնից յետոյ չհամոզուի, որ կարող է հալաւաւորդին յաղթել, չի յարձակուի նրա վրայ։ Նրանք առան-

ձին բաւականութիւն են ստանում նախ քան սպանելը։
իրանց զոհին մի լաւ չարչարել։ Նրանք իրանց աւարը քա-
շում են տանում մի ապահով անկիւն և ապա պատա-
ռոտում։ Յերեկը նրանց բերերը նեղանում են և երկա-
րանում, ուստի և լաւ չեն տեսնում, դրա փոխարէն գի-
շերները նրանք մեծապէս օգտւում են իրանց աչքից։

Կատուացեղ կենդանիները բերում են 1—6 ձագ-
խիստ աչքի է ընկնում մայր կատուի չափազանց մաքրա-
սիրութիւնը։ Նա շարունակ մաքրում, լիզում է իւր ձա-
գերին, ամեն բան կարգի է բերում և իւր բռնի մէջ ոչ
մի անկարգութիւն չի կարող տանել։ Կատուի ձագերը
շատ չարածճի են ու կայտառ։ Նրանք սիրում են իրանց
մօր հետ խաղ անել և մայրը ուրախութեամբ թոյլ է տա-
լիս այդ։ Նրանք կամաց կամաց ուղորդւում են իրանց մօ-
րից աւագակութեան արհեստը։ Մայրը նրանց որսի է տա-
նում և յափշտակելու, գիշատելու դասեր է տալիս այն-
տեղ, և ձագերը գործնական կերպով, տեղն ու տեղը
ուսումնասիրում են իրանց ապագայ անելիքը։

Կատուացեղ կենդանիները մարդկանց հետ շատ էլ
բարեկամաբար չեն վերաբերւում, սակայն նրանց որոշ տե-
սակները հեշտութեամբ ընտելանում են և շատ անգամ
նոյն իսկ հաւատարմութեամբ կապւում մարդուն կամ
նրա ստացուածքին։ Նրանց փոքր տեսակներն աւելի պի-
տանի և մինչև անգամ աւելի անհրաժեշտ են մարդկանց,
որովհետև վերջ են դնում մկներին և այլ զնաստկար կեն-
դանիների կեանքին։ Մեծ նշանակութիւն են տալիս նաև
կատուների կաշուին, մի քանի տեղերում ուտում են
նաև նրանց միսը։ Կատուացեղերի որսը ամենավտանգա-
ւոր և հէնց այդ պատճառով էլ ամենագրաւիչ պարագա-
մունքներից է որսորդի համար։

Կատուների ցեղին պատկանում են հասարակ՝ ըն-
տանի կատուն, ինծր, յովաղը, ընծառիւծը, վագրը, ա-
ռիւծը և այլն։ Կատուացեղ կենդանիների, ինչպէս նաև
ամբողջ կենդանական աշխարհի թագաւորը առիւծն է,
որ տարածուած է մեծ մասամբ Ասիայի հարաւային մա-

սերում և Աֆրիկայում։ Նրանք ուժի կողմից գերազանց
են համարեա բոլոր կենդանիներից։ Դրանց ուժը կենդ-
րոնացած է գլխաւորապէս բնի, բերանի և առաջի ոտքերի
մէջ։ Նրանց բնորոշ գիծն է պարանոցի բաշը, որ և նրանց
արքայական վայելուչ տեսք է տալիս։ Համեմատաբար ա-
ւելի պակաս գիշատիչ են, երբեմն նոյն իսկ վեհանճն։
Ապրում են սաղարթախիտ անտառներում և ջրառատ
տեղերում, շատ քիչ տեսակները միայն ապրում են ժայ-
ռոտ վայրերում։ Յայտնի են Կապի, Պարսկաստանի, բար-
բարոս կոչուած առիւծները։

Առիւծից շատ աւելի գիշատիչ և նոյն իսկ երբեմն
ուժեղ կենդանի է վագրը, որ տարածուած է մեծ մասամբ
Հնդկաստանում, Կասպից ծովի ափերին, Թուրքեստանում,
ամբողջ Չինաստանում մինչև Ամուրի հովիտները։ Նա սի-
րում է ճահճային տեղեր և խիտ անտառներ, իր բռնը
շինում է միշտ ջրարբի տեղերում, վագրերը խիստ կա-
տաղի են յարձակման ժամանակ, անդիմադրելի են կռուի
միջոցին։ Նրանց հասցրած վէրքերն անդարմանելի են և
մահացու։

Ա Ռ Ի Ի Ծ

Բաւական է հէնց մի անգամ նայել առիւծի վրայ,
նրա դէմքի արտայայտութեանը, որ բոլոր հին ու նոր
մարդկանց հետ միասին ընդունենք առիւծի թագաւոր
լինելը։ Առիւծը գիշատիչ կենդանիների արքան է և բո-
լոր կաթնասունների իշխանը։ Նա պատկանում է կատու-
ների ցեղին և իւր ցեղի բոլոր յատկանիշներն ունի, միայն
աւելի զարգացած, աւելի սաստկացրած չափերով։ Նրա
մարմինը խիստ ուժեղ և ամուր է, գլուխը նոյնպէս ու-
ժեղ, ջրոտ ու կլորիկ, վիզը կարճ է և զարգարուած գե-
ղեցիկ բաշով, ոտքերը կարճ, հաստատուն, չափազանց
ուժեղ և գեղեցիկ։ Նրա գլխից սկսած ամբողջ մարմնի
վրայ ձգւում է արքայական ծիրանին՝ գոյնզգոյն ու թան-

կագին մորթը, որ հասնում է մինչև ոտքերը և մի փունջ է ձևացնում պոչի ծայրին: Առիւծի ամբողջ կերպարանքը, արտայայտութիւնը ուժի, զօրութեան և կարողութեան արտայայտութիւն է: Նրա գեղեցիկ մարմնի վրայ չկայ մի մաս, որ անճոռնի երևար: Իսկ նրան ամենից շատ արքայական տեսք տուողը նրա հիւնալի բաշն է, որ թագի նման պատում է նրա գլուխը ամեն կողմից ու հասնում է երբեմն մինչև կուրծքը:

Առաջուայ ժամանակներն առիւծներն աւելի շատ էին աշխարհիս վրայ. այժմ նրանք համարեա բոլորովին չքացել են մարդաբնակ տեղերից: Այժմ առիւծներ կան միայն Աֆրիկայում և Ասիայում: Մարոկկոն, Ալժիրը, Տունիսը, Աֆրիկայի միջին և հարաւային մասերը, նաև Չինաստանի հարաւային մասերն ու Հնդկաստանն ամբողջովին համարւում են առիւծի բուն հայրենիքը:

Բայց բոլոր առիւծներից ամենից յայտնին իւր ուժով, ճարպիկութեամբ, արքայականութեամբ բարբարոս կոչուած առիւծն է, որ այժմ բնակւում է Աֆրիկայում: Եւ հէնց այդ տեսակն է, որ հին ժամանակներից մարդկանց յայտնի է եղել իբրև քաջ, յանդուգն ու զօրեղ, իբրև ազնիւ, մեծահոգի, հերոսական և լուրջ բնասորութեան տէր: Եւ իրօք, բարբարոս առիւծը ամենազօրեղն ու նշանաւորն է բոլոր գիշատիչների մէջ, նա ամենակարողն է բոլոր կառուների մէջ և ամենավտանգաւորն ու վայրին բոլոր առիւծների մէջ: Նրա հայեացքի մէջ երևում է անպարտելի ուժ, ինքնավստահութիւն, սառնասիրտ քաջութիւն և յաղթելու համոզուածութիւն: Բարձր է նրա իրանը. բայց գլուխն աւելի բարձր է. նրա հալեացքը վեհ է, գնացքն արքայական ու հիացմունքի արժանի: Նրա ամեն մի վարժունքից երևում է նրա ազնութիւնը, նրա ամեն մի շարժումն հաշուած ու կշռուած է: Նրա խելքն ու մարմինը մի հոյակապ ներդաշնակութիւն են կազմում:

Բոլոր առիւծների կեանքն ու ապրելու եղանակը համարեա թէ միատեսակ է, այնպէս որ մի տեսակի կեանքի

հետ ծանօթանալով, կը ծանօթանանք նաև բոլոր առիւծների կենցաղավարութեան հետ: Առիւծը փարում է մեռած, առանձնակի կեանք և շատ քիչ դէպքերում է պատահում, որ մի քանի առիւծներ միասին խմբուեն ու որսի գնան: Իւրաքանչիւր առիւծ սովորաբար իւր ապրելու յատուկ շրջանն ունի, ունի իւր արքայական սահմանը, որից անցնել չի կարող ոչ մի առիւծ: Առիւծի սիրած տեղը ընդարձակ, անտառոտ հովիտներն են, որոնք առատ են նաև ջրով: Սարոտ տեղեր այնքան էլ չի սիրում առիւծը: Իւրաքանչիւր առիւծ այդ տեսակ վայրերում մի յարմարութեամբ տեղ է փորում իւր համար, շինում է իւր որջը և այնտեղ է մնում: Մեծ ու ընդարձակ անտառներում նա բաւական երկար է մնում միեւնոյն տեղում և միայն այն ժամանակ է հեռանում, երբ բոլորովին սպառւում է որսը, երբ էլ կենդանի չի պատահում նրան: Այդպիսի դէպքերում նա ճանապարհ է ընկնում տեղը փոխելու և կանգ է առնում ու մի թաւոտ տեղում պահւում է, հէնց որ առաւօտը բացւում է. որովհետեւ նա միմիայն գիշերն է ճանապարհ գնում:

Նրա կեանքը գիշերային է և ցերեկները զօռով է թողնում իւր որջը, ցերեկը շատ քիչ է պատահում նա անտառում. այդ ժամանակ թմրած ու ինքնամոռաց դրութեան մէջ է ընկած լինում: Եւ նոյն իսկ այնքան ծուլանում է վեր կենալ և ման գալ, որ շատ անգամ թոյլ է տալիս իւր մօտից անցկենալու մարդկանց ու կենդանիներին: Մի մարդ պատմում է իւր տեսածը, թէ ինչպէս անցել է նա ուղտի վրայ նստած մի հովտով, որտեղ պառկած է եղել առիւծը: Կենդանիների թաղաւորը նայել է մարդուն, ուղտին, բայց հանգիստ է մնացել և ազատ թողել, որ անցնեն: Երբ գիշերը վրայ է հասնում, միայն այն ժամանակ անտառի արքան իրան զգալ է տալիս. նրա որոտալի մռնչիւնը նշան է, որ արքայ առիւծը որսի է դուրս գալիս:

Մտքով, երևակայութեամբ գնանք այն աշխարհը,

որտեղ առիւծներ շատ կան, գնանք Սուգան և տեսնենք թէ առիւծն ինչ է անում, ինչպէս է որս անում:

Այնտեղ մարդիկ մեծ մասամբ խաշնարածութեամբ են պարապում, ահագին հօտերով ոչխարներ ու շներ են պահում: Յերեկները դրանք դուրսն արածեցնում են, իսկ գիշերները հովիւները բերում փարախ են լըցնում ու դուռը պինդ փակում: Այնտեղի փարախները շատ ամուր և պինդ են շինուած, որովհետև մարդիկ վախենում են գաղաններից: Փարախի պատերը փշատերև ծառերից են հիւսւում և պատերի բարձրութիւնը շատ անգամ 8—10 ոտնաչափ է լինում, իսկ հաստութիւնը 4—5 ոտնաչափ: Ահա այդ տեսակ ցանկապատներով շրջապատուած փարախի մէջ հովիւներն հաւաքում են իրանց անասուններին գիշեր ժամանակ: Անասունների ձայները կամաց կամաց կտրւում են. խաղաղ ու հանգիստ գիշերը վրայ է հասնում և ամեն բան խաղաղւում, լռում է: Քնում են անասունները, քնում են մարդիկ, չի լսւում ձայն, ծպտուն: Զի քնում միայն հօտապահ շների հաւատարիմ խումբը, որ պիտի պահէ, պահպանէ իւր տիրոջ կարողութիւնը: Լռւում են նոյն իսկ անտառի միւս գաղանները. բորենին փորձում է մտնել փարախը. մօտենում է կամացուկ, բայց հանդիպելով շների քաջարի դիմադրութեան, չարացած ու խռովւած փախչում է: Ահա երևում է նաև ինծը, բայց դա ևս չի կարող արթուն շներից բան պրծցնել: Խանդարուած խաղաղութիւնը նորից վերականգնում է, աղմուկը դադարում է և Աֆրիկայի չքնաղ գիշերը ամենայն հանգարտութեամբ իւր թևերը տարածում է ընդարձակ տափաստանների վրայ: Հեռուից դալիս է գիշերային թռչունի հմայիչ գեղգեղանքը, որ բոլորակ լուսնի կաթնաւուն լոյսի տակ աւելի կախարդական է հնչում: Հանգիստ է անտառը, խաղաղ, անձայն . . . :

Յանկարծ լսւում է մի դղրդիւն, կարծես երկրաշարժ լինի. դա առիւծն է: Արքան մոնչում է և նրա մոնչիւնը կատարեալ իրարանցում ու շփոթութիւն է ձգում խաղաղ փարախում, հանգիստ անտառում: Վախից խելքները

կորցրած ոչխարներն ուզում են փախչել փարախից և ընկնում են փշալի ծակող ցանկապատի վրայ. այծերը բարձրաձայն մայում են. կովերը ողորմելի բառաչներով իրար վրայ են դիզւում. ուղտերը ուզում են փախչել, հեռանալ: Քաջ շները, որոնք այնպէս խիզախ կերպով դուրս էին գալիս բորենու և ինծի առաջ և յաղթում էին նըրանց, այժմ առիւծից սարսափում են, ողորմելի կերպով կաղկանձում են և իրանց տիրոջ պաշտպանութիւն խնդրում: Տէրը գլուխը կորցրել է, զգում է իւր կատարեալ անզօրութիւնը հզօր թշնամու դիմաց, չի համարձակւում դուրս գալ նրա առաջ և դողիսիրտ սպասում է գործի վախճանին: Եւ այդպէս բոլոր շնչաւորները սարսափած ու գունատուած ահից քաշւում են և միայն խղճալի, թշուառ ճիշեր արձակում: Իսկ այդ բոլոր իրարանցման և շփոթութեան պատճառը՝ արքայ առիւծը հետը հետէ մօտենում է: Նրա մոնչիւնը լսելով միայն բոլորը սարսափում էին, իսկ այժմ տեսնելով նրա հրացայտ ու զայրացած աչքերը—դողում են:

Ահա գալիս է նա՝ ոչխարների և ամեն տեսակ եղջիւրաւոր անասունների իսկական հոգեհանը: Նրա դիմաց ցցուած է սափեմանոց փշալի ցանկապատը: Բայց ուժեղ ու ճարպիկ առիւծը մի վայրկեան անգամ չի տատանւում: Նա մի զօրեղ շարժումով թռչում է այդ բարձրութեան վրայից ու յանկարծակի յայտնւում հօտի մէջ: Զլոտ թաթի մի ուժգին հարուածը բաւական է, որ 2—3 տարեկան եղը գետին տապալուի: Ողորմելի կենդանու ողնաշարը փշրւում է գոռոզ ու զայրացած գազանի երախի մէջ: Խուլ մոնչիւնով պառկում է գիշատիչ գաղանը իւր զոհի վրայ. նրա խոշորացած ու փայլուն աչքերից երեւում է, որ նա տօնում է իւր յաղթութիւնը և ուրախ է իւր կատարած գործով: Նրա պոչը շարունակ թափահարւում է օդի մէջ: Ժամանակ առ ժամանակ նա թողնում է իւր զոհին և յետոյ դարձեալ յարձակւում, առնում է նրան իւր ամեն բան խորտակող ատամների տակ: Վերջապէս ողորմելի զոհը փչում է իւր շունչը և միայն այն

ժամանակ առիւծը մտածում է հեռանալ։ Սակայն հարկաւոր է տանել իւր աւարը. առիւծը պիտի իւր բերանն առնէ այդ ահագին եղանը և դարձեալ պիտի թռչի այդ բարձր, փշալի ցանկապատը։ Եւ նա այդ գործն ևս անպատմելի ճարպիկութեամբ կարողանում է կատարել։ Միայն առիւծի հսկայական ուժը կարող է այդպիսի թռուիչք կատարել։ Եղբ բերանն առած՝ առիւծը թռչում է և ընկնելու տեղը ահագին փոս է գոյանում ուժի և ծանրութեան պատճառով։ Առանց դժուարութեան նա տանում է իւր աւարը դէպի որջը, որ երբեմն վերատերով հեռու է լինում։ Գետնի կամ աւաղի վրայ ահագին հեռք է մնում առիւծի ստրերից։

Նոր միայն մի փոքր ուշքի է գալիս փառախը, միայն այժմ աղաւ շունչ է քաշում թափառականի բանակը. հովիւր, անասնապահը ամենեւին չի մտածում իր կրած կորստի մասին։ Նա ուրախ է, որ իւր կեանքը մնացել է, նա գիտէ, որ առիւծը թաղաւոր է և որ նրան դիմադրել չի լինի։

Առիւծն աշխատում է իւր բնակութիւնն հաստատել մարգարնակ տեղերի մօտ. նա շատ սիրում է դաղութների ու գիւղերի վրայ յարձակուել, և նրան քչելը կամ հաղածելը շատ դժուար է լինում, որովհետեւ նա բացի ուժից, ունի նաեւ բաւականաչափ խորամանկութիւն։ Այդ բանը ցոյց տալու համար մի օրինակ պատմենք։ Հոլլանդացի դաղթականներից մէկը բնակութիւն էր հաստատել Աֆրիկայի հիւսիսային կողմերում և պարագում էր փիղ որսալով։ Նրա ագարակից մօտ 1—2 վերստ հեռու տարածւում էր թանձրախիտ թաւուտքը։ Ահա այդտեղ գտնւում էր զնում մի առիւծ և այդտեղից աշխատում է յարձակուել հոլլանդացու անասունների վրայ։ Այդտեղ նա աղաւհով էր, ջուրը մօտ էր։ Գաղութաբնակը շուտով նկատում է իւր անկոչ հիւրի մօտիկութիւնը և աւազի վրայ նրա թողած հետքերից և վճռում է հալածել ու սպանել առիւծին։ Հէնց առաջին գիշերը շներն էլ հասկանում են թշնամու ներկայութիւնը և ահագին հաջոց են բարձրա-

ցնում։ Բայց առիւծը իրան լաւ է պահում այդ գիշերը և հոլլանդացին մտածում է, թէ առիւծը երևի գնաց-հեռացաւ վախենալով շներից։ Բայց առիւծն ինչ վախեցող պտուղ էր։

Հետեւեալ գիշերը նա առանց այլեայլութեան գալիս, բռնում տանում է հոլլանդացու սիրած ու փայփայած եղներից մէկին։ Բոլորը զարմանում էին, թէ այդ ահագին կենդանուն ինչպէս է տարել առիւծը։ Առաւօտը պարզուեց, որ նա թռել է ցանկապատով, խեղդել է եղին և բերանն առած ուղեցել է թռչել դարձեալ ցանկապատը, բայց սա չէ գիմացել առիւծի ու եղի ծանրութեանը և շուտ է եկել։ Հոլլանդացին իսկոյն վերցնում է իւր հաւատարիմ հօտտենտօտին ու վեց շուն և գնում է առիւծին սպանելու։ Առիւծն անպատճառ պիտի մօտակայ թաւուտքի մէջ լինէր, բայց այնտեղ գնալն այնքան էլ հեշտ չէր, որովհետեւ ծառերն ու թփերը ծակող էին. փշատերև, փաթաթուղ ու գալարող բոյսերն այն աստիճան հիւսուել էին ծառերի ու թփերի հետ, որ ամբողջ ձորակը մի անանցանելի ցանց էր դարձել։ Հոլլանդացին կանգնեց ձորի մի կողմում, հօտտենտօտը՝ միւս, իսկ շներին քշեցին ձորը, որ դուրս վանդեն առիւծին։ Շուտով շները նկատեցին առիւծին և սաստիկ հաջոց բարձրացրին. բայց նրանց հաջոցը երբեմն սաստկանում էր, իսկ երբեմն բոլորովին նուազում։ Բայց առիւծը չկար ու չկար, վերջապէս հոլլանդացին համբերութիւնից դուրս եկաւ և իւր շներին յետ կանչեց, բայց վեց շներից միայն երկուսը յետ դարձան, այն էլ այլանդակուած, իսկ մնացածներին զղել, խեղդել էր ամենի դաղանը։ Գաղութաբնակը փորձումն տուն դարձաւ և ամբողջ գիշերը պահպանութիւն արաւ իւր անասնանոցի մէջ, բայց առիւծը չերևաց։ Հետեւեալ օրը մարդը դարձեալ հօտտենտօտի հետ գնաց փշալի ձորի կողմը, իսկ առիւծը այն ժամանակ ուրիշ ճանապարհով անցաւ ձորի կողմից և գնաց դաղութաբնակի անասնանոցը։ Այնտեղից նա յափշտակեց նրա ամենալաւ նժոյգը և անվտանգ կերպով թռաւ ցանկապատից։ Հոլ-

լանդացիին այդ խմանալով սաստիկ կատաղեց և վերջը խիստ վտանգաւոր մի բան մտածեց. մենակ, առանց շնորհի և առանց մարդու իւր հրացանն առած նա առաւ լօտեան ճանապարհ ընկաւ առիւծի որջը: Նա հին, փորձուած որսորդ էր և նրա գնդակը նպատակից երբէք չէր վրիպուած: Նա շուտով թաւուտքի մէջ այնքան թաղուեց, որ այլ ևս առաջ գնալ չէր կարելի, առանց ձայն հանելու, որովհետեւ ճանապարհը ձգւում էր չոր տերեւների և ճիւղերի վրայով: Բայց ճարպիկ որսորդը սողոսկելով կարողացաւ բաւականին առաջ գնալ և յիսուն քայլ անցնելուց յետոյ նկատեց գաղանի մօտիկութիւնը: Նրա աչքին ընկան իւր ձիու ոսկորներն ու մնացորդները և նա իբրեւ փորձուած որսորդ հետեցրեց, որ գաղանը հեռու չախտի լինի իւր աւարից: Ուստի նա պառկեց մի յարմար տեղում և դիրք բռնեց: Մի քիչ յետոյ նա տեսաւ, որ սաղարթախիտ թփերի յետեւում, մի ինչ որ բան ժափ է գալիս: Ուշադրութեամբ նայելուց յետոյ նա տեսաւ գաղանի գլուխը: Առիւծը շարժումներ լսելով վեր էր բարձրացել և նայում էր՝ աչքերը յառած դէպի որսորդը: Սա զգաց ըստէի ճգնաժամը և համարեա շունչը պահած պառկել էր: Առիւծը համոզուելով, որ բան չկայ, դարձեալ պառկեց: Այն ժամանակ գաղութաբնակը իւր երկիւղ հրացանի բերանն ուղղեց առիւծի կողմը և յարմար նշան բռնելու համար մի փոքր շարժուեց: Բայց հէնց այդ մի փոքր շարժումն էլ անյայտ չմնաց աչալուրջ գաղանի ուշադրութիւնից: Վայրկենապէս նա վեր թռաւ տեղից և որսորդը հազիւ կարողացաւ նրա ճակատին նշան բռնել: Առիւծն իսկոյն վայր գլորուեց, բայց և շատ շուտով վեր թռաւ և ուժգին մռնչալ սկսեց: Աչքերն արին կտրած ու մոլեգնած գաղանը դիմում է ուղղակի որսորդի վրայ, որի գնդակն այս անգամ եթէ վրիպէր՝ պատառ պատառ պիտի լինէր նա: Բայց որսորդի ձեռքը սխալուելու սովոր չէր. հէնց այն ըստէին, երբ առիւծը մոլեգնաբար դիմում է որսորդի վրայ, հոլանդացու տաք գնդակը պատառում է նրա սիրտը և գաղանը թփերի մէջ վայր է

գլորւում մահամերձ ջղաձգութիւններով: Երեկոյեան դէմ որսորդը տուն է դառնում, տանելով իւր հետ առիւծի մորթին: Հոտտենտոտներն ուրախութիւնից գլխները կորցրել էին. տիրոջ յաջողութիւնն ու անջնաս վերադարձը նրանց համար մեծ տօն էր, մանաւանդ որ տէրը նրանց օղի էր բաժանել, որպէս զի նրանց ուրախութիւնը կատարեալ լինի:

Ինչպէս ասացինք, առիւծը կերակրւում է ամեն տեսակ կաթնասունների մսով. բայց նա ամենից շատ սիրում է մեծ ու փոքր եղջիւրաւոր անասուններին և առանց դժուարութեան որսում է դրանց: Բոլորովին այլ կերպ է վարւում նա, երբ վայրենի կենդանիների հետ է գործ ունենում: Առիւծը փորձով դիտէ, որ ազատութեան մէջ ապրող կենդանիներն աւելի արագաշարժ և նրբագիւց են և շատ շուտ են իմանում առիւծի մօտիկութիւնը, ուստի և առիւծը կատուացեղին յատուկ զգուշութեամբ դարան է մտնում և երկար չափել ձեւելուց յետոյ միայն յարձակւում է: Նրա որսի տեղերը համարւում են Աֆրիկայում գտնուած այն գետերն ու ջրաւազանները, որտեղ վայրենի կենդանիները մէկ մէկ ու խմբերով ջուր խմելու են գալիս: Երբ օրուայ շոգը մի փոքր անց է կեցնում և վրայ է հասնում գիշերային զովութիւնը, դուրս է գալիս գեղեցկատեսիլ անտիլոպը, հեղաբարոյ ընձուղտը, բծաւոր զերը և զօրեղ գոմէշը. դրանք բոլորը շտապում են դէպի ջրաւազանը մի փոքր թրջելու իրանց չորացած լեզուները: Ամենայն զգուշութեամբ նրանք մօտենում են ջրին, որովհետեւ դիտեն, որ իրանց համար ամենադժուարից տեղերը միևնոյն ժամանակ ամենից վտանգաւորն են: Ահա երևում է անտիլոպների հօտը, բայց ամենից առաջ նրա առաջնորդն է, որ ուշադիր կերպով, զգոյշ ու հանդարտ, չորս կողմը դիտելով դանդաղ մօտենում է. նա մէկ կանգ է առնում, հոտմտում է օդը, ակնայն է դնում և երբ նկատում է առիւծի կամ այլ թշնամու մօտիկութիւնը, իսկոյն վայրկենապէս փախուստի է դիմում և նրան հետեւում է ամբողջ հօտը: Վայ

նրանց, եթէ մի փոքր անդգոյշ լինին և անհամբեր, վայ ընձուղտին, եթէ նա կամենայ մի րոպէ շուտ յազեցնել պապակը՝ առանց գործ գնելու զգուշութեան միջոցները։ Այդ ժամանակ ահաւոր առիւծը վրայ է պրծնում մի րոպէսում և նրանից ազատուել չի լինում այլ ևս։ Նա մի հարուածով տապալում է բռնած կենդանուն։ Ձոհին պատում է մահուան երկիւղը, առիւծի ամբողջ թափին նա չի կարողանում դիմանալ և անշնչանում է գազանի հասցրած մահացու վէրքերից։ Բայց եթէ առիւծը մի անգամից չըկարողացաւ բռնել կենդանուն, այլ ևս չի հալածի նրան, այլ դանդաղ քայլերով յետ է դառնում դէպի իւր որջը, կարծես ճանապարհին մտածելով, թէ ինչու այնպիսի թըռիչք չարաւ, որ կարողանար բռնել զոհին։

Երբ առիւծը մի կենդանի է բռնում, եթէ յարմարութիւն կայ, տանում է իւր որջը և այնտեղ է ուտում։ Նա անվախ է և նրա ուժը՝ անչափ։ Նա յարձակում է բոլոր կենդանիների վրայ և չի կարող դէմ գնել երբեմն փղերին ու ռնգեղջիրներին։ Սովորաբար առիւծն ուտում է միայն իւր սպանած կենդանու միսը, այն էլ թարմ։ Շատ քիչ է պատահում, որ նա երկրորդ կամ երրորդ անգամ գնայ տեսնելու իւր մորթոտած կենդանու մարմնից մնացած մասերը։ Եւ իզուր էլ կը լինէր նրա գնալը, որովհետեւ մի շարք չորքոտանի պնակալէզների ձեռքից բան չէր պրծնի։ Բորենին, գայլը, վայրի շունն ու այլ կենդանիներ, որոնք սիրում են պատրաստի ուտել՝ առանց իրանց սեփական աշխատանքի, խմբերով հետեւում են առիւծին և նրա արքայական սեղանի փրշրանքներով են բաւականանում։ Բայց երբեմն էլ թանգ է նստում դա նրանց վրայ։ Արեւելեան Սուդանում պատահած դէպքը հետեւեալ կերպով է պատմում ականատեսը։ Օրը ցերեկով կռիւ է պատահում մի առիւծի և երեք բծաւոր բորենիների մէջ։ Բորենին, թէև վերին աստիճանի վախկոտ կենդանի է, բայց ծայրայեղ քողցից կորցնում է խելքը և առիւծի վրայ յարձակուելու յանդգնութիւնն է ստանում։ Առիւծը նստել էր հանդարտ և

սպասում էր երեք բորենիների յարձակմանը։ Բորենիները մոմաւով ու ատամների կրճտոցով մօտենում էին առիւծին, և քանի գնում այնքան յանդուգն էին դառնում։ Վերջապէս նրանցից մէկը սիրտ արաւ և ուղղակի վրայ պրծաւ առիւծին։ Բայց հէնց նոյն վայրկեանին այնպիսի հարուած ստացաւ, որ իսկոյն շնչասպառ գետին գլորուեց, միւս երկուսը փախան։

Առիւծը մարդու վրայ շատ քիչ է յարձակւում։ Ըստ երևոյթին մարդու բարձր հասակն ու հպարտ, նոյնպէս արքայական տեսքը նրան պատկառանք են ազդում, բայց ոչ վախ։ Գուցէ առիւծն հասկանում է, որ մարդն է իրօք ամբողջ կենդանական աշխարհի թագաւորն ու տէրը, բայց առիւծն ևս իբրեւ գազան, այն էլ հղօրագոյն և խելացի գազան, խիստ վտանգաւոր է մարդու համար, մանաւանդ այն դէպքում, երբ մարդ ինքն է տեղիք տալիս։ Անգլիացի նշանաւոր ճանապարհորդ Լիվինգստոնը այսպիսի մի բան է պատմում։

Մենք մի քանի որսորդներով շրջապատեցինք անտառի մի մասը, որտեղ առիւծներ կային և հետզհետէ նեղացրինք շրջանը։ Շրջանի մէջտեղում տեղական վարժապետի մօտ նկատեցինք մի մեծ առիւծ։ Վարժապետը կրակեց, բայց գնդակը քարին առաւ, առիւծը նախ վազեց գնդակի դիպած տեղը, հողն ու քարը բերանն առաւ և ապա փախաւ։ Նորից նեղացնելով շրջանը, մենք ուրիշ երկու առիւծ ևս տեսանք, որոնք նոյնպէս փախան։ Եւ երբ մենք դարձանք տուն գնալու, ճանապարհին տեսանք դարձեալ մի առիւծ, որ ժայռի վրայ պառկել էր։ Թէպէտ թփերը խանդարում էին, բայց ես կրակեցի։ «Դիպաւ», բղաւեցին մի քանիսը և ուզում էին վազել այն կողմը, բայց տեսնելով թփերի յետևում առիւծի բարձրացրած պոչը — դռացի։ «Սպասեցէք, ժամանակ տուէք լցնեմ հրացանս»։ Ես նկատեցի, որ առիւծը պատրաստւում է վրաս յարձակուել, և իրօք, նա թռաւ դէպի ինձ և բռնեց բազկիցս և մենք երկուսով գլորուեցինք դժիւ։ Նա ինձ շնչեղբեր էր, ես ոչ ցաւ էի զգում և ոչ

վախ. թէև հասկանում էի ընդունել իմ աշխատում էի ազատուել առիւծի ճանկերից: Առիւծը դարձել վարժապետին էր նայում, որովհետև վարժապետն իւր երկփող հրացանն ուղղել էր առիւծի լանջին: Լսուեց կըրակոցը և զայրացած առիւծը թողեց ինձ ու կատաղած յարձակուեց կրակողի վրայ ու բռնեց նրա ազդրից: Բայց հէնց այդ ընդմիջման մեղ հետ եկած որսորդներից մէկը նիզակն ուղղեց առիւծին և հէնց այն է, կամենում էր հասցնել նրա ճակատին, որ առիւծը թողեց վարժապետին ու նետուեց այդ որսորդի կողմը և բռնեց նրա թևից: Սակայն ես շտապով կրակեցի երկու անգամ և ամենի դաշտանն անշնչացած գետին դրոշմուեց: Այդ բոլորը մի քանի ընդմիջում կատարուեց: Առիւծի հասցրած վէրքերն զգալի էին ու խիստ և երկար ժամանակ չէին լուանում: Իմ մի ձեռքս ծուռ էլ մնաց մինչև վերջը:

Առիւծը միայն ծայրայեղ քաղցի դէպքում է մարդու կանց վրայ յարձակում: Իսկ միւս դէպքերում նա անուշադիր է թողնում մարդուն կամ ճանապարհը ծուռ է: Արաքները պատմում են, թէ երբ առիւծը հանդուստանում է, մարդ պատահելով նրան, կարող է նոյն իսկ քշել նրան, եթէ իհարկէ այնքան քաջութիւն ունի, որ առիւծի դիմաց դուրս դայ: Վերաքանչիւր առիւծ, ասում են արաքները, երկու անգամ տեղի է տալիս մարդուն և խուսափում է նրանից, որովհետև դիտէ, որ մարդ Աստուծոյ պատկերն է. մարդու առաջ առիւծն էլ է խոնարհւում, որովհետև նա արդարադատ կենդանի է: Բայց եթէ մարդ չի պահում Աստուծոյ պատուէրը, որով հրամայում է անմիտ կերպով կեանքը վտանգի չենթարկել, և երբորդ անգամ առիւծի դէմ է դուրս գալիս, փրկութիւն չկայ նրան, կորուստ է նրան սպասում:

Խոհեմութիւն չէ առ հասարակ փախչել առիւծից, որովհետև առիւծն այդպիսի դէպքերում, երբ փախչողը մանաւանդ մարդ է, անպատճառ կը հալածէ. և չափաւ մոռանալ նաև այն, որ առիւծը հիանալի վազք ունի: Նա կարող է հասնել նոյն իսկ արագոտն նժոյգին: Առիւծին

տեսնելիս հարկաւոր է կանգնել կամ հանդիստ, նոյն եղանակով անցնել գնալ. այդպիսի դէպքում առիւծը ոչինչ չի անի: Սակայն այդ անելու համար հարկաւոր է չափազանց սառնասրտութիւն, արիւթիւն և քաջութիւն, որ ամեն մարդու բանը չէ:

Շատ աչքի ընկնող է այն հանգամանքը, որ առիւծը ամենեւին, կամ շատ քիչ է ձեռք տալիս երեխաներին: Դէպքեր շատ են եղել, երբ առիւծը անցել է երեխաների մօտով, ամենեւին չի մօտեցել նրանց և նոյն իսկ կարծես աշխատել է, որ երեխաները չվախենան: Դա ցոյց է տալիս իհարկէ նրա մեծահոգութիւնը: Միւս գաղանների հետ համեմատած առիւծը շատ վեհանձն է և հպարտ, դրա համար էլ նա իրօք արժանի է արքայ տիտղոսին, եթէ մենք այդ բառով հասկանանք մեծահոգի, վեհանձն մարդուն: Նա դիշատիչ է ու յափշտակող անհրաժեշտութիւնից ստիպուած: Շատերն առիւծին մօտ ճանաչելուց յետոյ կընդունեն, որ առիւծը թէև գազան է, կարելի է սակայն նրան սիրել, նրա հետ բարեկամական կապերով կապուել—նրա մեծահոգութեան, վեհանձնութեան ու տղամարդութեան համար: Ո՞վ կարող է նկարագրել առիւծի հոգին, այդ հերոսի, այդ արքայի հոգին, բացառաւոր է ճշդիւն որսորդը հիացած: Ինչպիսի դօրեղ ինքնաճանաչութիւն, ինչպիսի գեղեցկութիւն, ինչպիսի վեհանձնութիւն, ինչպիսի մարմին, ինչպիսի կուրծք: Մնափառ չէ, բայց փառահեղ է. նրան վարժեցնել չի լինի, նա դրա համար չափազանց լուրջ է ու չափազանց հըպարտ: Նա ինքն է իւր տէրը. նրա բնութիւնը արքայական է: Դէպքեր են բերում երբեմն, թէ առիւծը վախկոտ է. բայց առիւծ և վախկոտութիւն, դրանք հակադրութիւններ են իրար: Լուրջ արարածները երբեք վախկոտ չեն լինում. և եթէ առիւծը յաճախ տեղի է տալիս մարդուն, դա վախկոտութիւնից չէ, այլ պատկառանքից ու զարմանքից: Նա ոչնչից չի վախենում և չի կարող վախենալ: Առիւծը մարդկային կենդանի է, ինչպէս որ կան կենդանական մարդիկ:

Աֆրիկայի հիւսիսային մասերում Ատլանտիկ խիստ տա-
րօրինակ եղանակ են գործ դնում առիւծ որսալիս: Զէնքի
ընդունակ բոլոր մարդիկ հաւաքւում, շրջապատում են
որջը և երեք շարք են կազմում, որոնցից առաջինը դա-
զան խրտնցնելու և որջից դուրս բերելու համար է նշա-
նակուած: Սկզբում աշխատում են յաջողցնել այդ դա-
նազան հայհոյական խօսքերով. «այ դու շուն, շան որդի,
դ՛հ, շան ծնունդ և շուն ծնող, դ՛հ, նախիրներ և հօ-
տեր լափող, սատանի զաւակ, աւազակ անպիտան. դէհ,
դուրս արի է՛, տեսնենք դու ցերեկով արդեօք նոյնքան
քաջ ես, ինչքան գիշերը: Դէհ, պատրաստուիր, տես, ու՛-
քեր են գալիս վրադ, քաջութեան և պատերազմի որդիքն
են, հա՛, լաւ նայիր: Եւ եթէ այդ պատուական խօսքերը
չազդեն, այն ժամանակ մի քանի անգամ կրակում են,
և առիւծը վերջապէս համբերութիւնից ելած, դուրս է
գալիս որջից մօնջալով և հրեղէն աչքերով: Արաքները
վայրի աղաղակով են ընդունում նրան և պատրաստ են
արժանի կերպով դիմադրել գազանների թագաւորին, որ
չափաւոր քայլերով, զայրացած ու զարմացած առաջ է
գալիս, շարունակ նայելով իրան հանգստութիւնը խան-
գարողների վրայ: Առաջին շարքը միահամուռ կրակ է
բաց անում. վիրաւոր առիւծը թռչկոտում է և երկրորդ
շարքի կրակից սպանուած վայր է ընկնում: Այստեղ ևս,
թէ և մարդիկը շատ են, բայց և այնպէս լաւ կրակողներ
են հարկաւոր, որովհետեւ շատ անգամ ոչ մահացու վի-
րաւոր առիւծը սարսափելի վտանգաւոր է դառնում որ-
սորդի համար: Յաճախ է պատահում, որ առիւծներից
մէկը փախցնում քշում է զինուած արաքների ահաբեկ
բազմութիւն: Յայտնի որսորդներից մէկն հաւատացնում
է, որ 1853 թուին մի առիւծ 200 մարդ փախցրեց, որոնք
հրազէններ ունէին, և դեռ մէկին էլ սպանեց ու վեցին
վիրաւորեց:

Առիւծ որսալու համար կայ և մի այլ միջոց: Արաք-
ներն այն ճանապարհի վրայ, որտեղից պիտի անցնի ա-
ռիւծը, ահաբեկն մեծութեամբ փոսեր են փորում, իրանք

մտնում են մէջը, վրան ծածկում են ծառի ճիւղերով ու
սաղարթներով և միայն մի փոքրիկ ծակ են թողնում —
հրացանի խողովակի համար: Միևնոյն ճանապարհի վրայ
այդպիսի փոսեր մի քանի հատ են փորում և մի քանի
մարդ դարան են մտնում: Երբ առիւծը գիշերով գալիս
մօտենում է փոսին, իսկոյն տրաքւում է հրացանը, ա-
ռիւծն առաջին անգամ թեթեւ է վիրաւորւում սովորա-
բար, որովհետեւ գիշեր ժամանակ այնքան էլ հեշտ չէ լաւ
նշան խփել: Վիրաւոր առիւծը կատաղում է, երկար դէս
ու դէն է ընկնում ու չի հեռանում այնտեղից, որտեղ
վիրաւորուել է. այդ միջոցին թռչում է երկրորդ, երրորդ
գնդակը նոյն կամ միւս փոսից և առիւծը վայր է տա-
պալւում:

Առիւծներին արաքներն սպանում են նաև թունա-
ւոր նետերով, բայց այդ ձևը շատ էլ տարածուած չէ:
Առիւծ որսալու ամենայարմար և միւս կողմից ամենից
վտանգաւոր միջոցը հրազէնն է քաջ, ճարպիկ որսորդի
ձեռքում: Եթէ իմանանք, թէ ինչքան մեծ է առիւծի
հասցրած վնասը, այն ժամանակ պարզ կը լինի նաև այն,
թէ ինչքան ահաբեկ կարեւորութիւն ունի առիւծ որ-
սողների դերը: Մի որսորդի հաշուելով աֆրիկական նա-
հանգներից մէկում եղած 30 առիւծը 1855 թուին մի
տարում միայն 45,000 մանէթի վնաս են տուել, իւրա-
քանչիւրն ուրեմն 1500 մանէթ: 1856—7 թուին նոյն
մարդու ասելով 60 առիւծը 10,000 անասուն են վախ-
ցրել: Դրանից յետոյ պարզ է, թէ ինչքան ահաւոր ու
վնասակար թշնամի է առիւծը անասնապահների ու ագա-
րակատէրերի համար: Շատ տեղերում արաքները համա-
յիւններ են պատրաստում, մի թղթի վրայ գրել են տալիս
դուռանից մի քանի խօսք և կպցնում են ագարակի դռան
վրայ: Սակայն առիւծի վրայ ազդեցութիւն չեն անում
Մահմեդի խօսքերը:

Առիւծները շատ էլ չեն ընտելանում. բայց պատա-
հում են այնպիսիները, որոնք խիստ մտերմանում են մար-
դու հետ, մանաւանդ այնպիսիները, որոնք փոքրուց են

հեռանում ու մարդկանց մօտ բերում: Նա մի առիթ ունէի, ասում է կենդանիների բարեկամ Բրեմը, շան նման շարունակ հետեւում էր ինձ, ամեն յարմար դէպքում շոյում, փայփայում էր ինձ և անհաճոյ էր միայն այն կողմից, որ երբեմն դիտին փչում էր անժամանակ այցելել ինձ գիշեր ժամանակ: Երբ ես քնած էի, նա ներս էր մտնում, մօտենում անկողնիս ու իւր փայփայանքներով արթնացնում էր ինձ:

Առիւծն աշտառում, աղատութեան մէջ բաւականին երկար է ապրում: Յիսուն, վաթսուն, մինչև անգամ 70 տարին հազուադէպ չէ առիւծի համար: Ընտելացրած առիւծն ևս, եթէ լաւ կերակրուի, նոյնպէս կարող է երկար ապրել: Իբրև բաւարար սնունդ, նրան դոհացուցիչ է օրական 8 գր. միսը, բայց միսը լաւ պէտք է լինի, հակառակ դէպքում առիւծը կարող է հիւանդանալ և մեռնել:

Վ. Ա. Գ. Բ

Վագրն աշխարհի բոլոր կենդանիներից ամենից կատաղին է, ուստի և ամենասոսկալի դադանն է: Նա առիւծից երկիւղալի է նրա համար, որովհետև ունենալով առիւծի ուժը, քաջութիւնը, չունի առիւծի մեծահոգութիւնը, վեհութիւնը:

Վագրի մարմինը շատ գեղեցիկ է: Կատուններն ամբողջ կենդանական աշխարհի մէջ յայտնի են իրանց գեղեցկութեամբ, իսկ կատունների մէջ վագրն է ամենից գեղեցիկը: Նրա կտոր, համաչափ գլուխը, միջակ, մսոտ ու ճկուն վիզը, կլորիկ, դեր իրանը, կարծ, մօալի, ուժեղ և հաստատուն ոտները մեղ համոզում են այդ բանին: Իսկ նրա աչքերը—օ, դրանք հրդեհներ են, որոնցից կըրակի բոցեր են դուրս ցայտում: Վագրի աչքերն այնքան տարածփնլի ու կենդանի են, նրանք այնքան կրակոտ ու դուրս ընկած են, որ նայողին թւում է, թէ էն ա դուրս

պիտի պրծնեն ու վրադ յարձակուեն: Բա նրա մորթին —այդ արքայական ծիրանին: Իզուր չէ, որ վագրը Ասիայում կենդանիների թագաւոր է համարում: Վագրին աւելի գեղեցկութիւն, աւելի գրաւչութիւն տաողը նրա գոյնզգոյն, զանազան բծերով զարդարուած մորթին է: Մէջքի վրայ այդ բծերը մութ են, իսկ քանի կողքերն է գնում, այնքան աւելի երանգները շատանում են ու պայծառ դառնում: Իսկ փորի տակը, կուրծքը, թշերը, ոտների ներսի կողմը սպիտակ են: Բեխերը նոյնպէս ճերմակ են: Մէջքի և ոտների վրայով լայնութեամբ անցնում են վագրի գեղեցկատեսիլ բծերը, որոնք մեծ շքեղութիւն են տալիս վագրի տեսքին:

Բայց շնայած դրան, որ վագրն այդպէս գոյնզգոյն մորթի ունի, դարձեալ խիստ դժուար է լինում նրան նշկատել հեռուից, որովհետև վագրը սիրում է այն տեսակ բոյսերի, եղէգների մէջ ապրել, որոնց գոյնը բոլորովին նման է վագրի գոյնին: Այդ է պատճառը, որ մարդ վագրին միայն այն ժամանակ է տեսնում, երբ բաւականին մօտենում է նրա որջին:

Վագրը իւր բունը կամ որջը շինում է բարձր եղէգների կամ շամբերի մէջ. նա շատ սիրում է ջրառատ տեղեր և բարձր, թանձր խոտոտ ու ջրոտ վայրեր: Հընդհանրապէս և հարաւային ուրիշ երկիրների գետերի ափերին բուսած այդ տեսակ խոտերի, եղէգների մէջ միշտ համարեա կարելի է վագր տեսնել:

Նա իւր որջից դուրս է գալիս միայն նրա համար, որպէս զի մի օրէ է կենդանի բռնի, խեղդի, պատառոտի ու կշտանալուց յետոյ դարձեալ գնայ իւր որջը, վեր ընկնի քնի:

Շատ հետաքրքիր է նրա սրտ անելու ձևը: Տեսած կը լինիք, ինչպէս կատուն մուկ է որսում. ճիշտ այդպէս է որսում նաև վագրը: Երբ նա նկատում է իւր որսին, կամայցուկ ու գաղտնագողի մօտենում է, երկար ժամանակ անշարժ կենում է մի տեղում և վերջը, երբ որ համոզւում է իւր յաջողութեան վրայ, իսկոյն կայծակի պէս

արագ, անսպասելի ճարպիկութեամբ, ինչքան որ ուժ ունի, նետում է իւր զոհի վրայ. իւր ուժեղ ճանկերը մեխում է նրա մսի մէջ, ատամներով յօշոտում է թշուառ զոհի մարմինը: Զոհի կողմից ոչ մի ընդդիմութիւն, ոչ մի հակառակութիւն. միթէ կարելի է դիմադրել կատաղած ու խելքը կորցրած գազանին: Այդ բոլորէին նրա աչքին ոչինչ չի երևում: Իւր սոսկալի ճանկերը մեխած զոհի մսի մէջ, արիւնարբու գազանը խմում է նրա արիւնը: Գազաններից շատ քչերն են իրանց զոհի արիւնը խմում: Արիւնը խմելուց յետոյ կարծես մի փոքր իջնում է նրա կատաղութիւնը, մի փոքր հանգչում է նրա սիրտը. գազանը յագեցնում է:

Ոչ մի շնչաւոր ազատ չէ վագրի սարսափից: Այդ ահաւելի գազանն յարձակում է նոյն իսկ փոքր փղերի ու փոքրիկ ռնգեղջիւրների վրայ: Բայց մեծ, ուժեղ փղերի առաջ նա չի համարձակում դուրս գալ: Զիտը, եղներն ու եղջիւրաւոր անասունները նրա համար սովորական կերակուր են: Նա ամենայն հեշտութեամբ յարձակում է նաև ուղտերի վրայ: Մի անգամ վագրը մի հարուածով ջարդել է ուղտի կողերը և այդ ահագին կենդանուն դետին է տապալել: Շատ անգամ վագրը թռչում է փղերի վրայ և նրանց վրայից վայր է քաշում մարդկանց:

Հնդկաստանի անտառներում ոչ մի մարդ չի կարող ապահով դգալ իրան. այդ սարսափելի գազանը բռնում է անտառի ճանապարհները և թոյլ չի տալիս մարդկանց անցկենալու: Վագրերը սիրում են գալ մեծ ճանապարհների վրայ ու սպասել իրանց զոհին և ոչ մի անգամ անյաջող չեն դառնում: Մարդիկ ամեն կերպ աշխատում են խոյս տալ, բայց երբեք չի յաջողում այդ: Հնդկաստանում սաստիկ շողերի պատճառով մարդիկ ցերեկը չեն ճանապարհորդում. նրանք գիշերներն են դուրս գալիս և այն էլ ահագին խմբերով: Բայց և այնպէս վագրը չի քաշում նաև այդպիսի հանգամանքներում յարձակուել մարդկանց վրայ: Յայտնի է, որ կատուացեղ կենդանիները չեն կարող ճրագի լոյսին դիմանալ. նրանք վախենում են

նաև մեծ աղմուկից ու աղաղակից: Դրա համար Հնդկաստանում մարդիկ գիշերները ճանապարհորդելիս իրանց հետ ահագին թուով կերոն բռնողներ ու թմբկահարներ են վերցնում, որոնք ճանապարհորդների առաջից տանում են վառուած կերոններ ու ջահեր և թմբկահարութեամբ մեծ աղմուկ են բարձրացնում: Բայց շատ անգամ դարձեալ պատահում է, որ վագրն արհամարհում է այդ լոյսն էլ, թմբուկն էլ և կատաղութեամբ յարձակում է խմբի վրայ: Մի ականատես մարդ պատմում է, թէ ինչպէս այդ տեսակ գիշերներից մէկում վագրը խեղդում է երեք զինուած մարդկանց:

Վագրը չի վախենում հասնել գիւղերը, նոյն իսկ քաղաքները և այդտեղից օրը ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ սպանել ու տանել, քաշ տալ մարդկանց: Շատ գիւղեր այդպիսով անբնակ են դարձել, որովհետև մարդիկ թողել հեռացել են վագրի վախից: Պատմում են, որ միայն մի գիւղից վագրերը երկու տարուայ ընթացքում տարել են 80 մարդ: Վագրը, մի անգամ որ մարդու մսի համն առնում է, էլ չի պոկ գալիս նրանից: Առանձնապէս դժուար է հովիւների և պտուղ հաւաքող մարդկանց բանը: Նրանց գործը շարունակ անտառների մէջ է, դրա համար էլ ամենից շատ նրանք են պատահում վագրին և իհարկէ գազանից խուսափել չեն կարողանում: Վագրը զուրկ է այն մեծահոգութիւնից և վեհանձնութիւնից, որ յատուկ է առիւծին: Մայրերն իրանց կեանքն ազատելու համար գազանի առաջ են ձգում իրանց զաւակներին, Հարաւային երկրներում, անտառոտ տեղերում մարդիկ են պոստը տանում բերում: Շատ անգամ է պատահել, որ պոստատարները զոհ են գնացել վագրի հարուածներին: Պատահել է ժամանակ, երբ ամբողջ գաւառների հաղորդակցութիւնը դադարել է, որովհետև վագրերի երկիւղից մարդիկ չեն համարձակուել դուրս գալ: Երբ վագրը շատ քաղցած է, չի վախենայ նոյն իսկ կրակից: Ճաւա կղզում վագրը կոտրել է երգիկը և բռնել է կրակի շուրջը նստած մարդկանցից մէկին, խեղդել է և առել տա-

րել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու միւսների աղա-
ղակին:

Վագրը չի վախենում նաև ջրից: Ճանապարհորդնե-
րից շատերը պատմում են, թէ ինչպէս վագրը թռել, մը-
տել է ջուրը, նաևակի յետևից լողացել է, որպէս զի հաս-
նի, բռնի մարդկանց: Մի մարդ հալածուելով վագրից,
ինքն իրան գետն է նետում և յոյսը դնելով իւր բազուկ-
ների վրայ, լող է տալիս, որ աղաառի: Բայց որքան մեծ
է լինում նրա զարմանքը, երբ նկատում է, որ վագրը
յետևից դալիս է և քանի դնում, մօտենում է: Մարդը
տեսնում է, որ էլ ուրիշ ճար չկայ, սուղում է ջրի տակ
և բաւականին մնում է այնտեղ. երբ գլուխը դուրս է
հանում, ուրախութեամբ տեսնում է, որ էլ չկայ գա-
ղանք: Վագրը սպասել, սպասել է, տեսել է, որ մարդը
չի երևում, թողել հեռացել է: Մի ուրիշ վագր լողալով
մօտենում է ուղղակի նաւին և ուշադրութիւն չդարձնե-
լով նաւի վրայ եղած մարդկանց աղաղակներին, բարձ-
րանում է նաւի վրայ, Մարդկանցից մի քանիսն իսկոյն
ջուրն են թափում, իսկ միւսներն իջնում են նաւի ներք-
նայտրկը և սարսափով սպասում են դործի վախճանին:
Վագրը հպարտ հպարտ գալիս նստում է նաւի առաջին
մասում և մենակ տէր ու տիրական է լինում նաւի
վրայ. հպարտութեամբ նայում է, թէ նաւն ինչպէս է
լողում: Բայց վերջը ճանձրանում է, տեսնելով, որ իւր
ենթադրածը չգտաւ, թողնում հեռանում է:

Վագրի յարձակումն այնպէս արագ և վայրկենաբար
է կատարւում, որ զոհը ժամանակ չի ունենում վախստի
մասին մտածելու: Նա գաղանին միայն այն ժամանակ է
տեսնում, երբ արդէն նրա զօրեղ ճիրանների մէջ է զգում
իրան: Սոսկալի հետքեր են թողնում վագրի ճիրաններն
ու առաջները: Այնպէս ուժեղ և թափով է հասցնում
հարուածը, որ ճանկերի հետ խրում են զոհի մսի մէջ
նաև գաղանի շրտ թաթերը, մատները: Յաճախ նրա
հասցրած վէրքերը 5 գծաչափ խորութիւն են ունենում:
Խիստ հազիւ է պատահում, որ վագրի հասցրած վէրքը

մահ չպատճառէ: Նոյնպէս և շատ քիչ է պատահում, որ
կենդանին կամ մարդը կարողանայ աղաառել վագրի
հետամտութիւնից: Հազուադիւրս դէպքերից է հետեւեալ
իրողութիւնը: Մի վագր ճարպիկ թռչքով նետում է
փղի մէջքին, բռնում է այնտեղ նստած անգլիացուն,
թամբից վայր է ձգում նրան ու առնում, տանում: Ան-
գլիացու ընկերներն ուղղում են իրանց հրացանների փո-
ղերը դէպի գաղանի կողմը, բայց չեն համարձակւում
կրակել, վախենալով մի գուցէ գաղանի փոխարէն իրանց
ընկերով դիպչի: Անգլիացին ուշաթափուել էր ճանապար-
հին սարսափելի ցաւի ու վախի պատճառով և միայն այն
ժամանակ է ուշքի գալիս, երբ փչերն արիւնլուայ են ա-
նում նրա երեսը: Նա հասկանում է իւր վտանգաւոր
դրութիւնը և այնքան արի է դառնում, որ գոտից հա-
նում է առնականալը ու արձակում վագրի վրայ: Գնդակը
նպատակին չի առնում և վագրը աւելի ուժեղ կերպով
մտցնում է իւր առաջները մարդու մսի մէջ: Քաջարի
անգլիացին դեռ չի յուսահատւում, հանում է իւր երկ-
րորդ առնականալը, բռնում է ուղղակի գաղանի կրծքին
ու կրակում: Բարեբախտաբար գնդակն այս անգամ գա-
ղանի սրտին է դիպչում և վագրը վայրկենապէս գլոր-
ւում է ցած: Գնդակների կրակոցի ձայնը լսելով, ընկեր-
ները մօտ են վազում և գտնում են անգլիացուն կէս
անդգայ դրութեան մէջ, նա պառկել էր սպանուած վագրի
վրայ: Շնորհիւ մեծ հոգատարութեան, նա առողջանում է
և միայն նրա կաղ ոտքը մնում է յիշատակ այդ վտան-
գաւոր ու փառաւոր դիպուածից:

Վագրն իւր զոհի արիւնն երբ խմում յագեցնում է,
իւր արիւնաբամ զոհին տանում է մի թաւուտքի մէջ,
պահպանում է նրան մինչև երեկոյ և գիշերն ուտում է
այնքան, ինչքան կարող է: Եւ ուտում է շատ ագահ կեր-
պով. նա ագահ է քան գայլը: շատ անգամ նա ուշա-
դրութիւն էլ չի դարձնում ոսկորների, կաշուի վրայ, բո-
ւորը միասին անխտիր ուտում է: Ուտելուց յետոյ վագրը
գնում է մօտակայ գետը կամ ջրաւաղանը ջուր խմելու:

Լաւ ուտելուց և խմելուց յետոյ վագրը թմրում է և երբեմն այդ դրութեան մէջ մնում է մի ամբողջ օր, շատ անգամ նոյն իսկ երկու օր: Եւ վեր է կենում միայն նրա համար, որ դարձեալ խեղդի, սպանի մի կենդանի և ուտի: Նրա արքայական սեղանի մնացորդներից օգտւում են ամեն տեսակ կենդանիներ, վայրի շներ, չաղալներ, աղուէսներ, որոնք գիշերները անտառի մէջ խմբերով քաշ են գալիս վագրի յետևից և երբ անտառի արքան ճաշում ու քնում է, կատաղաբար թափւում են նրա թողած կտորտանքի վրայ: Այդտեղ բարձրանում է մի խայտառակ կռիւ. այդ ձրիակեր չորքոտանիները մեծ կտորն ստանալու համար իրար բզկտում են, կռտոց են տալիս, և իրանց ահագին աղաղակներով շրջապատին իմաց են տալիս, որ մօտակայքում քնած է գաղանների գաղանը — արիւնըուշտ վագրը:

Այդ բոլոր ասածներից յետոյ պարզ պէտք է լինի, թէ ինչքան վտանգաւոր ու վնասակար կենդանի է վագրը մարդու համար: Եւ մարդը շատ հին ժամանակներից ամեն կերպ աշխատել է որսալ, ոչնչացնել այդ արիւնարբու գաղանին: Շատ տեղերի բնակիչներ վագրից այնքան են վախեցել, որ նրան պաշտել են: Հնդկաստանի անտառապաշտ ժողովուրդը ամեն բան, որից վախենում է, աստուած է շինում ու պաշտում: Օրինակ, հնդիկների համար աստուած է թէ բօա օձը, թէ կօկորդիլոսը, թէ վագրը, թէ գետաձին: Հնդկաստանի բնիկները սովորութիւն ունին գունաւոր բարձր ցից տնկել այն տեղերում, որտեղ վագրն սպանել է մի մարդու. և այդ ցցի մօտերը շինում են մի խրճիթ, որտեղ ճանապարհորդները հաւաքւում են աղօթելու: Իսկ եթէ պատահի, որ նոյն տեղում մի ուրիշը վագրին զոհ է դառնել, հնդիկների կողմից այդ զոհը համարւում է մեղաւոր, իսկ նրա մահը՝ աստուածային պատիժ: Սրանից մի քանի ժամանակ առաջ աւելի վատ էր: Երբ երկու մարդու մէջ վէճ էր լինում, միւս մարդիկ գալիս հաւաքւում էին և այդ վիճողներին ձգում էին վագրի առաջ. վագրը ում որ առաջ պատա-

ռտում էր, նա էր համարւում մեղաւոր: Բայց հիմա այդպիսի սխալ ու սուտ հաւատալիքները քանի զնում վերջանում են: Այժմ եւրոպացի քաջ որսորդի անվրէպ զնդակը արմատից խախտել է այդ հաւատալիքների հիմքը:

Հնդկաստանում վագրեր չափազանց շատ կան. դրա համար անգլիական կառավարութիւնը ահագին փող էր խոստանում այն մարդուն, ով որ մի վագրի գլուխ էր բերում: 60 տարուայ ընթացքում կառավարութեան գանձարանից 300,000 մանէթ է դուրս եկել: Հնդկաստանի տեղացի բնիկ իշխանները շատ էին սիրում ահագին բազմութեամբ որսի դուրս գալ: Նոյն իսկ այժմ էլ Չինաստանի կայսրը այդ եղանակով սիրում է որսի զնալ: Նա մի անգամ 5,000 մարդկանցով դուրս է գալիս վագր, առիւծ, արջ որսալու, սակայն մեծ անյաջողութեան է հանդիպում, որովհետեւ վագրերը 80 մարդու պատառտում են: Մի անգամ էլ նա ահագին բազմութեամբ դարձեալ որսի է դուրս գալիս և մարդկանց հրամայում է անտառն ամեն կողմից շրջապատել և շրջանը հետզհետէ նեղացնել: Այդ որսորդութեան ժամանակ սպանւում է 1000 եղջերու, ահագին քանակութեամբ արջ, կինջ և 60 վագր: 1683 թուին չինացոց կայսրը դուրս է գալիս ուրախ իւր հետ դուրս բերելով 60,000 մարդ և 10,000 փիղ:

Այդպիսով որսորդութիւնները, ինչքան էլ որ շքեղ և փառաւոր լինին, յամենայն դէպս շատ ապարդիւն են և ծառայում են լոկ իշխանական ցանկութիւններին բաւականութիւն տալու համար: Վագր որսալու ամենալաւ ձևն այժմ համարւում է մենակ կամ մի քանի մարդկանց հետ որսի զնալը, որը թէև խիստ վտանգաւոր է թւում, բայց իրօք ամենից ապահովն է: Հնդկաստանում կան շատ որսորդներ, որոնք պարապում են յատկապէս վագր որսալով, դրա համար էլ կոչւում են վագրի որսորդներ: Դրանց մեծ մասը անգլիացիներ են, որոնք շատ անգամ այնպիսի արիւթիւն և քաջութիւն են ցոյց տալիս, որ իսկապէս արժանի են խոր հիացմունքի: Նրանք մենակ

դուրս են գալիս արիւնարբու գազանի առաջ և իրանց կեանքը ակներև վտանգի ենթարկելով, կուռում են նրա հետ:

Այդպիսի որսորդութիւններից մէկի ժամանակ անգլիացի էլիոտ անունով մի որսորդ մեծ վտանգի է ենթարկուում: Նա և իւր ընկեր՝ նշանաւոր որսորդ Ռիսէն քառասուն մարդկանց հետ դուրս են գալիս որսի: Նրանց մարդկանց պարտականութիւնն այն էր, որ պիտի որոնէին գտնէին վագրին և դուրս բերէին որջից, որից յետոյ որսորդների բանն էր նրան խփելը: Որսորդներն երկար սպասելուց յետոյ տեսան, որ չի երևում գազանը, մի ծառ բարձրացան այնտեղ սպասելու: Յանկարծ մի փոքր ժամանակից յետոյ մարդիկը մի ահագին վագր տեսան և վախենալով, թէ մի գուցէ վագրն իրանց վրայ յարձակուի, բարձր բղաւեցին: Վագրը լսելով այդ աղաղակը, ուղղութիւնը փոխում է և անդիւրացին հազիւ է կարողանում մի գնդակ զրկել նրա յետեւից: Վագրի բարձր ոռնոցը նշան էր, որ նա վիրաւորուած է, սակայն նա արդէն այնքան հեռացել էր, որ խիստ դժուար կը լինէր երկրորդ գնդակն ուղարկել: Որսորդները տաքացած ու բորբոքուած հալածում են վագրին և առաջնորդուելով նրա արեան հետքով, շուտով մի այնպիսի տեղ են գալիս, որտեղ վագրի բոլոր նշանները չքանում են: Նրանցից մի քանիսը բարձր ծառերի վրայ են ելնում դիտելու, բայց ոչինչ չեն տեսնում: Երկու անգլիացիները գլուխները կախ ձգած իրանց ուղեկիցներից 20 քայլի չափ հեռանում են նայելու համար, թէ արդեօք գետնի վրայ արեան հետքեր չկան: Յանկարծ լսում է մոլեգին մռնչոց և խոտերի մէջ թաղնուած տեղից դուրս է նետուում վագրը ուղղակի Ռիսէյի դէմ: Սա հազիւ է կարողանում իւր երկփող հրացանից երկու գնդակ զրկել հրէջի գլխին երկու երեք քայլի վրայ: Բայց ծուին էր պատճառը թէ մի ուրիշ բան, գնդակը չի դիպչում և վագրը սոսկալի կատաղութեամբ յարձակում է Ռիսէյի ընկերոջ էլիոտի վրայ: Եւ այդ բանը կայծակի արագութեամբ է կատար-

ւում, այնպէս որ էլիոտը ժամանակ չի ունենում արձակելու: Եւ երբ Ռիսէն վագրում է վագրի յետեւից, էլիոտն արդէն գազանի ճանկերումն է լինում: Հէնց նոյն վայրկենին քառասուն մարդկանց գլխաւորը իւր հրացանն ուղղում է վագրի կողմը և զարմանալի սառնասրտութեամբ արձակում է մի քանի անգամ. սակայն իզուր. վագրը բռնել էր էլիոտի բազուկից և քաշ էր տալիս նրան իւր որջը: Հարկաւոր էր շատ շուտով գնդակահարել գազանի գանգը և ցրուել նրա ուղեղը ու այդպիսով վայրկենաբար մահացնել նրան, որովհետեւ ուրիշ որտեղ էլ որ դիպչելու լինէր գնդակը, պիտի իզուր տեղն աւելացնէր վագրի կատաղութիւնը: Ուստի և Ռիսէն գնում է գազանի մօտից, սպասելով յարմար բոլէին: Մի քանի անգամ նշան բռնելուց յետոյ վերջապէս վճռեց, որ հասել է բոլէին, արձակեց. գնդակը դիպաւ գանգին և ամենի գազանը վայր գլորուեց: Երկրորդ կրակոցով վագրն սպանուեց բոլորովին և Ռիսէն այժմ ուրախութեամբ կարող էր ազատել իւր ընկերոջ: Բարեբախտաբար էլիոտը մահացու վէրք չէր ստացել, որովհետեւ այն բոլէին, երբ վագրը իւր թաթը վերցրել էր խփելու էլիոտին, վերջինս հրացանն էր դէմ արել: Թաթի ուժն այնքան սաստիկ էր, որ հրացանի կոթը փոս էր ընկել ու երկաթէ մատը տափակել էր:

Բացի այդ ձեւից, վագր որսալու համար կան և ուրիշ մի քանի ձեւեր: Այնտեղ, որտեղից վագրը պիտի անցնի, հաւտքում են ահագին քանակութեամբ տերևներ, որոնց վրայ լցնում են սոսինձ կամ ուրիշ կաշուն խէժ: Երևում է վագրը. գալիս, տերևների վրայով ուղղում է անցնել և շուտով զգում է, որ օտքերը ծանրանում են. տերևները կաշում են օտքերին. նա չարանում է, աշխատում է պոկել այդ տերևները, ուժգին թափ է տալիս իրան և քանի շարժումներ է անում, այնքան աւելի շատ տերևներ են կաշում նրա մարմինն, վերջն այնպէս կատաղում է, որ թաւալում է գետնի վրայ և իհարկէ ամբողջապէս ծածկում է տերևներով — տերևակոլ է լի-

նում: Ծածկում են աչքերը, տկանջները, և նա չի կարողանում ազատ շարժումներ անել այնուհետև: Երբ վագրն այդպիսի վիճակի մէջ է ընկնում, որսորդի համար այլ ևս սարսափելի չէ. գալիս, հանգիստ կերպով խփում, սպանում է գաղանին:

Վագր որսալու համար մի ուրիշ ձև էլ կայ: Շինում են շատ ամուր բամբուկից մի վանդակ և դնում վագրի ճանապարհի վրայ: Երբ գիշերը վրայ է հասնում, երևան է գալիս և վագրը, նկատելով վանդակն ու մարդուն, անմիջապէս ուղղւում է այդ կողմը: Մարդն էլ իւր ազմուկ, աղաղակով աւելի շատ է նստատում այդ բանին: Վագրը գործին մօտից ծանօթանալու համար մօտենում է վանդակին և տեսնելով վանդակի յետևում մարդուն, աշխատում է վանդակը ջարդել ու յարձակուել մարդու վրայ: Բայց այդ բանն անելու համար նա պիտի իր լանջն ուղղի մարդուն, իսկ մարդն այդ րոպէին իր ձեռքի նիզակն ամենայն ուժգնութեամբ մխում է գաղանի սիրտը: Եւ որովհետև նիզակը առհասարակ թունաւորած է լինում, ուստի և վագրը շատ շուտով մեռնում է:

Վագրի հետ գործ ունենալիս պէտք է աշխատել յարմար հագուստ հագնել: Բազմաթիւ փորձերը ցոյց են տուել, որ ամենից յարմար շորն համարւում է թափուած տերևների դոյն ունեցողը, որովհետև վագրը շատ դժուարութեամբ կարողանում է ջոկել մարդուն շրջապատող բնութեան մէջ, եթէ մարդու հագուստը աչքի չի ընկնում տարբեր գոյնով:

Վագրը, չնայած որ այդպէս սոսկալի գաղան է, շատ շուտով մեռնում է ամենաթեթեւ վէրքից անդամ: Դրա պատճառն այն է, որ տաք երկրներում նրա վէրքի վրայ բոյն են դնում զանազան փնասակար միջատներ, որոնք ձու են ածում այնտեղ և արիւնը մակարդում են: Մարմնի վրայ գոյանում են բշտիկներ և կենդանին իսկոյն մեռնում է:

Էգ վագրը բերում է 2—3 ձագ: Առաջին շաբաթներում մայրը չի հեռանում ձագերի մօտից, որոնց միայն այն ժամանակ է թողնում, երբ հարկադրուած է լինում

իւր ձագերի համար կերակուր գտնել: Էգը իւր ամբողջ գաղանային ուժով պաշտպանում է ձագերի կեանքը:

Գաղանների մէջ ամենից սոսկալի այդ գաղանին էլ մարդիկ կարողացել են ընտելացնել, և այժմ կենդանաբանական բոլոր այգիներում կարելի է վարժեցրած վագրեր տեսնել: Բայց սրանք երբէք այնպէս հաւատարիմ ու վստահելի չեն լինում, ինչպէս առիւծները: Վագրը, իբրև արիւնարբու գաղան, երբէք չի մոռանում իւր գաղանութիւնը և տեղն եկած դէպքում օգտուում է: Դրա համար էլ չպէտք է երբէք վստահել ու խաբուել: Փոքր համար էլ չպէտք է երբէք վստահել ու խաբուել: Փոքր հասակից ընտելացած, մեծացած մի վագր դուրս է թռչում վանդակից, փախչում է, ճանապարհին սպանում է այն ձիուն, որի հետ մինչև այդ նա մօտ բարեկամ էր: Անհրաժեշտ համարուեց վերջը նրան սպանել: Առհասարակ վագրի պահապաններից շատերն են սպանուել, խնդաթիւրուել և զոհ գնացել նրա գաղանային բնազդներին:

Վագրի տուած օգուտը (մորթին, ճիւղանները, ատամները) ոչինչ է, համեմատած այն ահագին փնասի հետ, որ նա հասցնում է մարդուն:

Շ Ն Ե Ր Ի Յ Ե Ղ

Գիշատիչների մէջ չնացեղ կենդանիները իրանց համակրելի կողմերով, մարդու հետ ունեցած բարեկամական կապերով, իսկ ամենից շատ իրանց խիստ զարգացած մըտաւոր ընդունակութիւններով շատ նշանաւոր տեղ են բռնում: Թէև նրանց ամենախոշոր տեսակները մեծութեան և ուժի կողմից տեղի են տալիս կատուներին, բայց իրանց խելքով, զարգացած զգայարանքներով բարձր են նրանցից: Շների մարմինը նիհար, բարակ է, գլուխը փոքր, դունչը սուր, քիթը բութ և դուրս ցցուած, վիզը բարակ, ոտքերը երկար ու բարակ, փոքրիկ մատներով, որոնք վերջանում են ուժեղ, երբէք դուրս ու ներս չանող ճանկերով: Աչքերը մեծ են, ականջները սուր և մեծ: Ատամներով: Աչքերը մեծ են, ականջները սուր և մեծ: Ատամնաշարը հարուստ է. ունին 36—48 ատամ. 12 կտրիչ բաւականին մեծ, 4 ժանիք. ապա կեղծ և իսկական սեղանատամներ: Շները կերակրւում են ոչ միայն մսեղէնով, այլ և բուսեղէնով. և հէնց այդ հանգամանքը լաւ ապացոյց է, որ նրանք պակաս գիշատիչ ու սարսափելի են, քան կատուները: Արագաշարժութեան կողմից շները շատ էլ պակաս չեն կատուներից. ճիշտ է, նրանք մեծամեծ թռիչքներ չեն կարող անել, բայց նրանց բոլոր տեսակներն համարեա հիմնալի լողում են: Շատ լաւ զարգացած են նաև նրանց արտաքին զգայարանքները, որոնցից մասնաւորապէս հոտոտելիքը զարմանալի նուրբ և սուր է. տեսողութիւնն աւելի լաւ է կատուների տեսողութիւնից: Աւելի զարմանալի է շան խելքը, հասկանալու, բմբռնելու ընդունակութիւնը: Նրանք շատ բարեհոգի, մեծահոգի կենդանիներ են: Այդ յատկութիւնների շնորհիւն է, որ շունը անյիշելի ժամանակներից սկսած կապուած է մար-

դու հետ ամենասերտ կապերով. շան ընդունակութիւնը, խելքն ու բարեհոգութիւնն է պատճառը, որ մարդ այլ ևս համարեա անկարող է առանց շան ապրել:

Շները կատուներից աւելի բազմացող են. նրանց մէջ սովորական է 5—10 ձագ բերելը. պատահել է նոյն իսկ մինչև 18, մինչև անգամ 23 ձագ: Մայրերը նոյնպիսի անձնազոհութեամբ պատրաստ են իրանց ձագերի համար մեռնել, ինչպէս և կատուն: Շները ամենատարածուած կենդանիներից են. նրանց շատ տեսակները վարում են թափառական կեանք և թափառելու գլխաւոր պատճառը կերակրի պակասութիւնն է: Նրանց վայրի տեսակները մեծամեծ վնասներ կարող են հասցնել մարդկանց, մինչդեռ փոքր և ընտանի տեսակները ոտով գլխով բարիք և անհրաժեշտութիւն են մարդկանց համար: Շնացեղ կենդանիների մէջ մտնում են նախ ընտանի շունը իւր բոլոր տեսակներով, վայրի շունը, գայլը, աղուէսը և այլն:

Գ Ա Յ Լ

Գայլը շան նախնական, վայրի տեսակն է. նա շատ քիչ է տարբերւում միւս շներից իւր կազմուածքով: Նրա մարմնի մազերը ցուրտ երկրներում թաւ են և երկար, իսկ տաք աշխարհներում՝ նոսր և կարճ: Պոչը միշտ ծածկուած է երկար ու թաւ մազերով: Գայլերը խիստ տարածուած են աշխարհի համարեա բոլոր մասերում: Եւրոպայում ամենից շատ կան այժմ Ռուսաստանի միջին և հարաւային մասերում: Բոլորովին ջնջուել, վերջացել են Շվեյցարիայի շատ մասերից, Գերմանիայի միջին և հիւսիսային մասերից, Մեծ Բրիտանիայից, Բելճիայից, Հոլլանդիայից և Դանեմարքից:

Գայլերն ապրում են գլխաւորապէս լեռնոտ մասերում և փշատերև ծառերի սահմանում: Նրանց տարեկան կեանքը երկու մասի կարելի է բաժանել՝ թափառական կամ ձմերային և նստակեաց կամ ամարային: Առա-

ջինը բռնում է աշխատանք մեծ մասը, ամբողջ ձմեռը, և յառաջ գարնան մի մասը: Գայլերն ապրում և թափառում են խմբերով և իւրաքանչիւր խումբ ունի իւր առաջնորդը, իւր վերջապահը: Խմբի ապահովութիւնը կամ անապահովութիւնը ընկած է առաջնորդի վրայ: Գրա համար գայլերի գնացքի մէջ նկատելի է մեծ զգուշութիւն: Նըրանց մէջ, ինչպէս և կապիկների մէջ, մեծ անհաշտութիւն կայ: Ուշեղը վերցնում է միշտ աւարի մեծ մասը: Բնացածն այնուհետեւ երկար կռիւների առարկայ է լինում երիտասարդ գայլերի մէջ: Նրանք իրար կրծոտում են, ատամներն են կրծառցնում, մազերը բիզ բիզ կանգնում են, ունում են և շատ անգամ իրար միտ են ուտում: Ոչ մի կենդանի այնքան շարժողութեան մէջ չի գտնուում, ինչքան գայլը: Թէպէտ այդ շարժողութիւնն է որոշում, որ նրանք այդքան յոգնում են և քաղցածանում և այդքան թանգ գնով գնած կերակուրը մեծ ախորժակով ուտում: Գրա համար է մարդկանց մէջ «գայլի ախորժակ» դարձուածքը առած դարձել: Քաղցած գայլն ուղղակի յարձակում է իւր զոհի վրայ, բռնում է նրա բկից և անյաշտութեան դէպքում հալածում է նրան: Գայլը մեծ թշնամի է եղջիւրաւոր անասուններին, գրա համար և նրա հասցրած վնասն ահագին է, մանաւանդ Ռուսաստանում, որտեղ ամեն տարի տասնեակ միլիոնների է հասնում: Քաղցած գայլը խիստ յանդուգն է լինում և շատ անգամ յարձակում է մեծամեծ կաթնասունների վրայ: ձիերը նրանցից սարսափում են և փախչում: Ոչխարները գայլին տեսնելիս իրանց մահն են տեսնում: Քայց կուշտ ժամանակ, նա չափազանց վախկոտ է դառնում: Նա այդ դէպքում փախչում է ոչ միայն մարդկանց և շների առաջից, վախենում է ոչ միայն կովից ու այծից, այլ նահանջում է նոյն իսկ ոչխարին տեսնելիս: Ուրեմն գայլին քաջ ու յանդուգն դարձնողը նրա կերակրի խնդիրն է: Նա ազուէսի պէս խորամանկ է, զգոյշ, տեսնել ու կեղծաւոր: Այդ յատկութիւններն ու նրա վնասաւարտութիւնն ի նկատի ունենալով, մարդիկ վաղուց

հռանգուն կերպով սկսել են ոչնչացնել գայլերին երկու զանազան կողմերում, և այդ կողմից վաւորն ու արձիճը շատ բան են արել: Գայլի տուած միակ ջնջին օգուտը նրա մորթն է:

Ա Ղ Ո Ի Է Ս

Ազուէսը սովորական շներից և գայլերից տարբերւում է հետեւեալ կողմերով. նրա մարմինն երկարաւուն է, գլուխն երկար է ու դունչը՝ սուր. բերքը կլոր և մի վաքը ծուռ. ոտներն աւելի կարճ են, պոչը շատ երկար և փափուկ մազով ծածկուած. նրա մորթու գոյնը շատ փոփոխական է և նուրբ երանգներով զարդարուած:

Ազուէսները տարածուած են մեր կիսագնդի հիւսիսային մասերում: Ամբողջ Եւրոպան, հիւսիսային Աֆրիկան և Ասիայի մեծ մասը մինչև Հիմալայեան լեռները և Չինաստանը ազուէսի հայրենիք կարելի է համարել: Իսկ նրա հիւսիսային սահմանը հասնում է մինչև համարեա արեւդրանքը: Ազուէսը հիւսիսի կերպով յարմարում, ապրում է նաև այնպիսի տեղերում, որտեղ միւս գիշատիչները չեն կարողանայ ապրել: Որ շրջանում որ գայլեր շատ կան, ազուէսը խոյս է տալիս այդպիսի տեղերից: Մեծ զգուշութեամբ է ընտրում ազուէսն իւր բնի տեղը: Նրա բունը մի ծակ չէ, այլ մի քանի ծուռ ու մուռ անցքերի ցանց է, որի մուտքը միշտ ներքեից վերեւ է լինում, խորութիւնը մօտ մի արշին է լինում, իսկ երկարութիւնը մօտ 1 1/2—2 սաժեն: Բնի համար յարմար է համարում նա բլւարների զառիվայրերը, քարքարոտ տեղերը, մեծ ծառերի կոճղերի տակը և այլն: Աշնանն ու ձմրանը ազուէսը մեծ մասով բնի մէջ է անցկացնում, իսկ միւս ժամանակը՝ դուրսը:

Թէև ցերեկն էլ յաճոյ կերպով կարողանում է իւր գործը տեսնել, բայց աւելի յարմար է համարում գիշերով դուրս գալ որսի: Չափազանց զգուշութեամբ նա սո-

դասկում է թփերի և խոտերի միջով աննկատելի կերպով
դէպի իւր զօհը, ճանապարհին միշտ յետ է նայում և
վտանգի դէպքում սաստիկ արագութեամբ փախչում է։
Նրա վազքը խիստ արագ է, առանց յոգնելու, ճարպիկ
և չափազանց մտածուած։ Նա չատ լաւ գիտէ, թէ որ-
տեղից անցնի, որ վտանգից խոյս տայ։ Վազելու ժամա-
նակ նա ընդունակ է մեծամեծ թռիչքներ անել։ Լաւ լո-
ղում է։ Աղուէսները խմբերով չեն ապրում։ Շատ քիչ են
պատահում մի բնի մէջ մի քանի աղուէսներ։ Բերում են
4—7 ձագ, որոնց աչքերը 14 օրից յետոյ բացւում են։

Աղուէսների խորամանկութիւնը, նենգութիւնն ու
մտածուած քաջութիւնը մարդկանց մէջ բազմաթիւ պատ-
մութիւնների նիւթ են տուել։ «Խորամանկ աղուէս» դար-
ձուածքն արդէն սովորական խօսք է։ Նրանց ձագերը
հեշտութեամբ ընտելանում են և իրանց աշխոյժ, չարա-
ճճի բնաւորութեամբ մեծ զուարճութիւն են պատճառում
տէրերին։

Աղուէսներն ուտում են փոքրիկ վայրի այծերից ըս-
կած մինչև նոյն իսկ միջատները։ Նրանց սիրած կերա-
կուրն է նապաստակն ու ձագարը։ Թռչուններն ու նրանց
ձագերը, ձուերը, ընտանի թռչուններից ամենից շատ հա-
ւերը նրանց համար համեղ բաժիններ են։ Այգիներն ու
բանջարանոցները ազատ չեն աղուէսների գիշերային յար-
ձակումներից։ աղուէսները շատ անգամ թափառում են
նաև գետերի ափերին—ձուկ և խեցգետին որսալու հա-
մար։ Ասածներից պարզ է, թէ աղուէսն ինչքան վնասա-
կար կենդանի է. մարդիկ ամեն կերպ աշխատում են
օհնչացնել։ Մեծ գին ունի աղուէսի մորթը, որից Ռուս
սաստանում տարեկան ծախւում է մօտ 300,000 մա-
նէթի։

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Շ Ո Ւ Ն

Ընտանի շները հաւատար չափով թէ գիշերային և
թէ ցերեկայ կենդանիներ են. նրանք գիշերը կարող են
նոյնքան արթուն և աշխոյժ լինել, ինչպէս և ցերեկը։
Մարդու հետ անյիշելի ժամանակներից կապուած լինե-
լով, շունը սովորել է ուտել այն ամենը, ինչ որ մարդն է
ուտում։ Բայց միտք, այն էլ մի փոքր հստած միտք, երե-
ւում է, որ ամեն բանից բարձր է գերադասում։ Շան
կերակուրը մեծ մասամբ կախուած է տեղի բերքից. ծո-
վափնեայ տեղերում՝ յատկապէս կամչատկայում՝ և Նոր-
վեգիայի մեծ մասում շները ձուկ են ուտում։ Խաղողա-
շատ տեղերում շներն ուտում են նաև խաղող, Շների
շատ տեսակների շաքար ուտելը սովորական բան է։ Երբ
շունն ուտում, կշտանում է, կերակրի մնացած մասը վեր-
ցնում, թաղում է մի տեղ, որպէս զի յետոյ դարձեալ
հանի։ Շները բաւականին ախորժակով քնում են և քնել
շատ են սիրում. բայց նրանց քունը խիստ դիւրզգաց է
և ընդհատ. քնած ժամանակ նրանք հէնց որ փոքրիկ մի
շշուկ լսեն, իսկոյն վեր կը թռչեն։ Սիրում են, որ իրանց
բները մաքուր լինին։

Շունը կարող է հիւանալի կերպով վազել և լողալ և
մասամբ էլ մագլցել։ Վազելիս նա կարող է ահագին ու-
տիւններ անել, բայց յանկարծակի չի կարող ուղղութիւնը
փոխել։ Նրա արտաքին զգայարանքները խիստ զարգա-
ցած են—բայց տարբեր տեսակների մէջ տարբեր չափով։
Շներ կան, որոնց զգայարանքներից ամենից շատ զար-
գացած է հոտոտելիքը, ուրիշների մէջ լսելիքը կամ տե-
սանելիքը։ Նրանց զգայութիւններն այնքան նուրբ են և
զարգացած, որ չեն կարող դիմանալ ծանր և ուժգին
զգայութիւնների. օրինակի համար օդըկոլոնի, էֆիրի կամ
սպիրտի սաստիկ հոտը եթէ մօտեցնենք շան քթին, նա
զայրացած կը փախչի. կամ երաժշտութեան ուժեղ ձայ-
ներ լսելիս շունը կը թողնի, խոյս կըտայ։

Բայց այն, ինչ որ շանը մարդուն այնքան մօտեցրել, նրա մշտական բարեկամ է գարձրել—դա նրա մտաւոր կարողութիւնն է: Շունը միակ կենդանին է, որ միշտ մարդու հետ է. ուղեկցում է նրան աշխարհի բոլոր մասերում. նրա հետ է ծովի ալիքների մէջ, հիւսիսային սառուցեալ ձիւների շրջանում, հարաւային այրեցեալ շագերի մէջ: Շան և մարդու բարեկամութիւնն այնքան հին է, որքան հին են շունն ու մարդը: Մարդու և շան այդպիսի անկեղծ բարեկամութեան պատճառը շան մտաւոր յատկութիւններն են: Շատերն են առել, որ շանը մի բան է միայն պակասում. շունը միայն խօսել չգիտէ, նա միայն լեզու-բերան չունի: Մնացած բոլոր լաւ յատկութիւններն ունի նա: Ոչ մի կենդանի այնքան հասկացող, դատող չէ, ինչքան շունը: Նրա մէջ ամենից աչքի է ընկնում տիրաւորութիւնը: Նա իւր տիրոջն հաւատարիմ է մինչև իւր կեանքի վերջը. ամենանեղ ժամին, երբ արդէն զգում է իւր մահը, նա դարձեալ չի թողնի տիրոջն ու չի հեռանայ. դարձեալ պահպան հրեշտակի պէս նրա շուրջը կը պտտի, նրա ստացուածքը կը պահպանի, նրա թշնամիների հետ կը կռուի: Վերին աստիճանի քնքոյշ է վերաբերում նա իւր տիրոջն ու նրա երեխաներին: Նա թոյլ է տալիս սրանց չարածիւթիւններ անել և մեծահոգութեամբ ներում է փոքրների արարքները: Բայց կատաղի և անցուսպ գազան է դառնում, երբ իւր տիրոջը վտանգ է սպառնում: Մինչդեռ իւր տէրը օրուայ ծանր աշխատանքներից յոգնած պառկել է գիշերը քնելու, շունը աշայուրջ կերպով հսկում է նրա տանն ու դռանը: Տիրոջ բացակայութեան ժամանակ նա աւելի նախանձախնդիր է դառնում, աւելի եռանդով է կատարում իրան յանձնարարած գործը: Դժուար է թուել շան խելքի, հասկացողութեան ապացոյցները. նա կարողանում է պարել, թըմբկահարել, լարախաղացութիւններ է անում, ամբողջների պաշարման ժամանակ օգնում է զինուորներին և պաշտպանողների հետ ինքն ևս քաջաբար դիմադրում է պաշարողներին: Ատրճանակ է արձակում, շամփուրներով խո-

րոված է սլառաստում, սահնակներ է քաշում, ձայնաշիշներ է ջոկում, թուեր և գրեր է կարդում, մարդու գլխից գլխարկ է վերցնում, հանում է նրա կօշիկները: Նա պատրաստ է տիրոջ ամեն մի հայեացքն ըմբռնել և իսկոյն կատարել: Եւ այդ ամենը նա մարդուց է սովորել: Տիշտ է, շունը բնականից խելք և ընդունակութիւն ունի, բայց մարդը շատ բան է սովորեցնում նրան: Մարդիկ մեծ խնամքով պարապում են շան հետ, կրթում են նրան, բաներ են սովորեցնում: Բացի դրանից շները առանց այն էլ ազդւում են իրանց տէրերից: Եթէ տէրը փափկանէր մի տիկին է, որը իւր օրը անց է կացնում շարունակ պարտապարտ, սենեակների ու բազմոցների մէջ թաղւած, նրա շունն էլ այդպիսի բնավորութիւն է ստանում. նա կը լինի ծոյլ, թուլամորթ, քմահաճ: Եթէ շան տէրը մի դիւղացի է, բերտ ու կսպիտ բարբերով, անտաշ ձկերով, բայց աշխատասէր, ազնիւ ու շիտակ բնավորութեան տէր, նրա շունն էլ կազդուի տիրոջից և կը լինի հաւատարիմ իւր տիրոջը մինչև մահ, աշխոյժ, աշխատասէր և ազնիւ: Չար, կռուարար մարդու շունն էլ իւր տիրոջ հետ ունեցած յարատեւ շփումից կազդուի: Շանը կրթել, դանազան արուեստներ սովորեցնելը մեծ վարպետութիւն է պահանջում, այնպէս որ ընդհանուր առմամբ կարելի է առել, որ միայն լաւ մարդը կարող է լաւ շուն ունենալ: Զանազան մարդկանց ազդեցութեան և շների բազմադասակութեան պատճառով բոլոր շները միատեսակ խելքի, ընդունակութեան տէր չեն:

Մի քանի սովորութիւններ յատուկ են անխտիր կերպով բոլոր շներին. նրանք բոլորն էլ լուսնի վրայ հաչում են, որի պատճառը մինչև օրս յայտնի չէ: Բոլոր շներն անհանգստանում կամ հաչում են այն ժամանակ, երբ նկատում են արագ անցկենող օր և է մի առարկայ կամ մի կառք կամ մի մարդ և այլն: Այդպիսի գէպքում նախ քան իսկոյն վազւում են առարկայի յետևից, հաչում և աղմկում են: Նրանք երբէք չեն սիրում ցնցոտիներ, հագած, պատառուտուն շորերով մարդկանց: Յայտնի է, թէ

Նրանք ինչպիսի եռանդով հաչում են աղքատներին, մուրացկանների վրայ և հալածում են նրանց իրանց տիրոջ դռնից: Բոլոր շներն էլ թշնամի են կատուին և ոգնուն, շունն ու կատուն իրար տեսնելիս բարկանում, զայրանում են ու մոմռոցով իրարից հեռանում: Մի յատկութիւն ևս խիստ աչքի ընկնող է. բոլոր շները զգում են եղանակի մէջ կատարուող և կատարուելիք փոփոխութիւնները. այդպէս օրինակ, նրանք գիտեն, թէ երբ է անձրև գալու, երբ է փոթորիկ լինելու, երբ է ցրտելու և ըստ այնմ իրանց պատրաստութիւններն են տեսնում:

Շները բերում են 3—10 ձագ. և շատ սիրում են իրանց ձագերին. բազմաթիւ պատմութիւններից միայն մէկը առաջ բերենք, որի մէջ երևում է շան սէրը դէպի իւր զաւակները: Մի վաճառական քաղաք է գնում առևտուր անելու, նրա հետ գնում է նաև նրա շունը. քաղաքը գիւղից 20 վերստ հեռու էր: Քաղաքում շունը 7 ձագ է բերում, և վաճառականը մտածելով, որ այլ ևս անհնարին է շանը հետը տուն տանել, գործը վերջացնելուց յետոյ տուն է դառնում շանը թողնելով քաղաքում: Բայց օր ու կիսից յետոյ նա մեծ զարմանքով տեսնում է իրանց տան դռան առաջ իրանց շանը 7 զաւակների հետ միասին: Յետոյ իմացւում է, որ շունը այդ կարճ ժամանակուայ ընթացքում ահագին ճանապարհը 7 անգամ գնացել ու եկել է—ամեն անգամին զաւակներից մէկին բերանն առած: Այդ օրինակը բացի այն, որ ցոյց է տալիս շան մայրական սէրը, այլ և սրա մէջ աչքի է ընկնում շան տիրասիրութիւնը. նա չի կամեցել օտար քաղաքում մնալ, չի էլ կամեցել մենակ գնալ, առանց ձագերի: Այդ օրինակը վերջապէս ցոյց է տալիս, թէ մարդիկ երբեմն ինչքան ետաւէր են լինում ու երախտամուտ:

Շներն երկար չեն ապրում. 12, 15 տարեկան շունն արդէն ծեր է համարւում. բայց եղել են դէպքեր, երբ շունը ապրել է մինչև 20—30 տարի. սակայն դրանք բացառութիւններ են: Շան ծերութիւնը նրա արտաքինից էլ է երևում. ճակատի ու դունչի բուրդը նոսրանում,

թափւում է. մազերը կորցնում են իրանց նախկին փայլը, գեղեցկութիւնը, առամները բթանում են և նոյն իսկ թափւում են. շունը ծուլանում է, թոյլ և անտարբեր է դառնում. շատերի ձայնը կտրւում է և կուրանում են: Շներից շատ քչերն են իրանց բնական մահով մեռնում. նրանց մէջ սաստիկ տարածուած են հիւանդութիւններ, մանաւանդ կատաղութիւն կոչուած հիւանդութիւնը, որ ահագին քանակութեամբ զոհեր է տանում: Կատաղած շունը վնասակար է թէ միւս շների համար և թէ այլ կենդանիների ու մարդկանց համար. նրա խայթը մահացու է, որովհետև նրա բաց արած վէրքը թունաւոր է: Շները իրանց վէրքերն իրանք են լուանում. նրանք այնքան են լիզում, մինչև որ վէրքն սպիանայ: Առողջ շանը շատ հեշտ է ճանաչել. նրա քիթը և դունչը միշտ թաց են լինում, պոչը վեր ծռած կոլորած, ականջներն աշխոյժով և ինքն ընդհանրապէս եռանդուն:

Շների տուած օգուտն անթիւ է ու անհամար. այժմ ոչ մի քաղաքակիրթ ազգ չկայ, որ շներից ահագին օգուտներ չըստանայ: Բացի շների մատուցած անհաշիւ ծառայութիւններից, նրանք օգտակար են մարդուն նաև իրանց մարմնով. շատ տեղերում շան միսն ուտում են (Խաղաղական ուղիւնոսի կղզիներում, Չինաստանում, Նիամ-Նիամում, Գրենլանդիայում, տունգրաների և Էսկիմոսների աշխարհում): Շան կաշուից ձեռնոցներ և մաշիկներ են պատրաստում. նրա ոսկրից սոսինձ են շինում, մազերից բարձ են լցնում:

Շների տեսակները խիստ բազմաթիւ են. իւրաքանչիւր տեսակ ունի իրան յատուկ լաւ կամ վատ կողմը: Այդ տեսակներից յայտնի են պուդել, տաքսա, որսկան, գամփու, դոգ, ջրասույզ, սուրբ բերնարդեան, բուլդոգ, մոպս, բարակ, քերծէ և ուրիշ շներ. մեզ համար աւելի հետաքրքիր են սրանցից մի քանիսը:

Սուրբ բերնարդեան շուն. եւրոպայում մի բարձր և ձիւնապատ լեռնաշղթայ կայ, որի գագաթներից մի քանիսը ծածկուած են յաւիտենական ձիւնով: Այստեղ չըղ-

Թան է դա, Եւրոպայի հիացմունքի, դարմանքի առարկան։ Դա ընկնում է Իտալիայի, Շվեյցարիայի և Ռեքմանիայի սահմաններում, այնպէս որ Գերմանիայից հարաւ անցնողը պիտի այդ բարձունքների վրայով անցնի դեպք Սյդ լեռնաշղթայի վրայ եղանակները միշտ ցրտալի, փոթթօրկալի և բքախառն են, յաճախ ձիւնախառն փոթթօրիկը գալիս ծածկում է ամեն բան, լցնում, փչացնում է ճանապարհը։ Սյդաեղ երբէք տաք օր չի անում—միշտ ցուրտ, միշտ սառնամանիք։ Դոյն իսկ ամառը շատ քիչ օր է պատահում, որ բուք ու թխիի չըլինի։ Եւ ճանապարհորդներն հազար գծարարութիւնների են հանդիպում այդ կողմերից անցնելիս։ Նրանցից շատերը կորցնում են ճանապարհը, շատերին բուքը թաղում է ձիւնալի խոր անգունդների մէջ, շատերը գլորւում են սառցադաշտերից ցած և քչերն են միայն կարողանում ազատ, ապահով անց կենալ։ Սյդ շղթայի բարձրութեան կիսին, մօտ 8000 ոտնչ։ Ծովի մակերևոյթից, մի վանք է շինուած, որ կոչւում է Սուրբ Բեդնարգասի վանք։ Մեզանից շատ տարիներ առաջ մի խումբ մարդիկ կամենալով իրանց կեանքը նստիլ բարեգործութիւնների, եկել այստեղ վանք են հաստատել և իրանց նպատակ գրել մօլորուած ճանապարհորդներին փրկել, սառույցներից հանել, պաքացնել, կորածներին գտնել ու գրանց բոլորին խնամել։ Սյդ նըպատակով նրանք մեծ քանակութեամբ հարկաւոր բաներ են պահում իրանց մօտ։ Սյդ գործում նրանց իսկական օգնականը լինում է իրանց բրդատ ու ալնիւ շուներ, որ վանքի անունով կաշւում է Բերնարդեան շուն։ Վանականները կապում են շան վզից մի զամբիւզ, մէջը դնում են գինի, հաց և անհրաժեշտ իրեղեններ ու շան հետ միասին դուրս են գալիս կորած, մոլորած մարդկանց որոնելու։ Շունը առաջնորդուելով իւր զարմանալի հաջողութեամբ՝ գնում է փնտրելու ձիւների մէջ։ Նա մէկ կանգ է առնում այս փոսի մօտ, ալնիւ է դնում, հրամայում է, ապա արագ կերպով գնում է, մի ուրիշ ձիւնակոյտի մօտ է կանգ առնում, փոքրիւմ է, և երբ որ և է մի մարդու

հետք է գտնում, իսկոյն վազում, իւր տէրերին իմաց է տալիս, իսկ ինքը դարձեալ յետ է գալիս, ձիւնը յետ է անում մարդու վրայից, պառկում է մարդու մօտ, շունը մօտեցնում է նրան, տաքացնում է նրան և անհամբեր սրտով սնրասում է, թէ արդեօք մարդն անշնչացել է ընտրովին։ Թէ միայն սառել է։ Ապա երբ սառուցը մի վտրք ժաժ է գալիս, շունը բաց է ունում կողովը, հանում, նրա բերանը լցնում է օգելից խմիչքներ, յետոյ երբ վրայ են հասնում վանականները, ուրախ սրտով ընդունում է նրանց։ Վանականները վերցնում, տանում են նրան վանք և այնտեղ դարմանում նրան։ Սուրբ Բեդնարդեան շներից մէկը մանաւանդ շատ նշանաւոր էր. նրա անունը Բառուի էր։ Նա մեծ, խելացի կենդանի էր. նա քառասուն մարդու կեանք էր ազատել. հացի և դինու կողովով նա ամեն օր փոթթօրկալի և բքաքեր ժամերին դուրս էր գալիս վանքից—որոնելու, ազատելու կորածներին։ Եւ երբ գտնում էր, աշխատում էր հանել ու վանք տանել. իսկ եթէ մենակ չկարողանար, վանք էր վազում և իմաց էր տալիս բարի վանականներին։ Նա սիրալիր և մեղմ էր վարւում փայտացած մարդկանց հետ. նա մի անգամ այդ եղանակով ազատում է մի մանկան և մէջքին դրած վանք է դառնում, իսկոյն զանգի սրարանը քաշում է, որպէս զի վանականները շուտով վրայ հասնեն և տանեն մանկանը ինտմեն. և երբ նրանք ներս են տանում, շունը նորից դուրս է վազում մարդ ազատելու։ Երախտագէտ մարդիկ այդ տեսակ շների մօտից յետոյ յուշարձաններ են կանգնեցնում նրանց համար։

Էսկիմոսեան ռուն. Աօիայի և Ամերիկայի ամենահիւսիսային մասերում բնակւում է Էսկիմոս կոչուած ցեղը։ Այն կողմերը մշտական ձմեռ է համարւում. բնակիչներն աղքատ են և իրանց խղճուկ կեանքը ազգահովելու համար թափառական կեանք են վարում։ Էսկիմոսներն ու հիւսիսային միւս ցեղերը չունին ընտանի տնտեսներ, ինչպէս մեզանում կովը, ձին, ոչխարը։ Մշտական ձիւների և սառույցների մէջ մեր երկրի կենդանիները չեն

կարող դիմանալ: Սակայն եղջերուն և շունը այդ ցեղերի համար այն են, ինչ որ մեզանում բոլոր ընտանի կենդանիները: Շունն այնտեղ բեռնակիր անասուն է այնպէս, ինչպէս մեզանում ձին, էշը, եզը, ուղտը: Զմեռը մանաւանդ ձիով ճանապարհորդելն անկարելի է այնտեղ: Ահա գին խորութեամբ ձին է գալիս, որի մէջ ձին մինչև փորը կը խրուի-կը մնայ, մինչդեռ շունը ամենայն թեթևութեամբ կարող է սահել անցնել: Բացի դրանից դառնվայր բարձրութիւններ կան, նեղ հովիտներ, անանցանելի անտառներ, բազմաթիւ գետեր և առուներ, որոնք դիմանալ չեն կարող ձիու ծանրութեանը: Ահա այս հանգամանքների շնորհիւ և տեղացիների աղքատութեան պատճառով շունն է կատարում ձիու և եղան գործը: Առանց այդ շների ոչ ոք չի կարող ապրել այնտեղ: Մարդիկ շներին լծում են սահնակների: Երկու կամ երեք զոյգ շները միասին լծած կարող են տանել երեք մարդ և 3 փութ ծանրութիւն և օրական 50—100 վերստ տեղ են անցնում: Նըրանք շատ արագ են անցնում, բայց ճանապարհին շուտ շուտ յոգնում են և կանգ են առնում: Շները լաւ գիտեն ճանապարհները, փոթորիկների և բքերի ժամանակ նրանք կարող են իրանց տէրերին ազատել կորստից և երբէք ճանապարհը չեն կորցնում: Իսկ եթէ թիփին շատ զօրեղ է, այնպէս որ հարկաւոր է կանգ առնել, այդտեղ էլ նրանք ահագին ծառայութիւն են անում իրանց տէրերին: Պառկում են նրանց մօտ, տաքացնում են նրանց և ազատում սառչելուց և վտանգից: Շատ անգամ թիփի բորանը օրեր ու շաբաթներ է տևում և շունը անխօս ու լուռ տանում է ամեն տեսակ զրկանք՝ առանց հեռանալու տիրոջ մօտից: Էսկիմոսեան շները շատ բրդոտ են լինում և նրանց մորթին բաւական թանկ արժէ: Տեղացիները մորթուց չոր են պատրաստում: Մինչդեռ եղջերուի մորթին նրանց մի տարի է դիմանում, շան մորթին ընդհակառակը—չորս և աւելի տարի է գնում: Չնայած շան մատուցած այդքան ծառայութիւններին, էսկիմոսներն ի-

րանց շների հետ դարձեալ լաւ չեն վարուում: Էսկիմոսն իւր երկրի պէս դաժան և անսիրտ է:

Նիւֆաունդլենդի կամ ջրասոյգ շուն. Շների այս տեսակի հայրենիքը Նիւֆաունդլենդն է. դրանք մարմնով մեծ են, գեղեցիկ ու գրաւիչ տեսք ունին. գոյնը բոլորովին սև է՝ զանազան գունաւոր խալերով զարդարուած: Նրա մարմնական այդ յատկութիւններին կից են նաև հոգեկան յատկութիւնները. նա վերին աստիճանի տիրաօէր է, խելացի և հասկացող: Զուրը նրա ամենասիրած բանն է, առանց որի նա ապրել, ուրախանալ չի կարող. սաստիկ սիրում է լողալ: Նա կարող է ջրասոյգ լինել և ամբողջ ժամերով ջրի տակ մնալ: Նա առանց յոգնելու մտնում, դուրս է հանում այն բոլոր առարկաները, որ ջրի տակն են գնացել, և ուրախութիւնը դէմքին բերում տալիս է տիրոջը: Զրասոյգը հրճուանքի մէջ է, երբ խաղ է անում իւր տիրոջ հետ ջրի մէջ. նա ամեն կերպ աշխատում է իւր ուրախութիւնն արտայայտել և երբ տէրը յոգնած ուղւում է դուրս գալ, շունը ջանք է գործ դնում չթողնել նրան ջրից ելնելու: Դէպի ջուրն ունեցած այդ բնածին սէրը շատ օգտակար կենդանի է դարձնում ջրասոյգ շանը, մանաւանդ ջրափնեայ տեղերում: Յայտնի են հարիւրաւոր օրինակներ, երբ ջրասոյգը խեղդողների կեանքն է ազատել ջրի միջից այնպէս, ինչպէս Ալպեան ձիւների միջից սուրբ բերնարդեան շունը սառածներին է փրկում: Նաւաստիներն ահագին քանակութեամբ վերցնում են նաւերի վրայ այդ շներից, որպէս զի նաւաբեկութեան կամ այլ դժբախտութեան ժամանակ շներն օգնեն նրանց. շատ անգամ պատահում է նաև, որ ջրասոյգը ափից նըկատում է, որ ծովի վրայ նաւին դժբախտութիւն է պատահում, իսկոյն նետւում է ջուրը և խեղդւող մարդկանց մէկ մէկ բերանն առած բերում, ափ է հանում: Զրասոյգը կարող է լաւ գայեակի կամ պահապանի դեր ևս խաղալ: Ամենայն վատահութեամբ կարելի է նրան հաւատալ ափին խաղ անող երեխային և գնալ-հեռանալ. շունը աչալուրջ կերպով կը հսկի տիրոջ զաւակին և չի թողնի

ջուրն ընկնելու. իսկ եթէ ընկաւ էլ, իսկոյն անփութ կերպով կը հանի: Բայց Նիւֆաունդլենդում ապերախտ մարդիկ դարձեալ վատ են վարւում այդ օգտակար, խելացի կենդանու հետ: Այնտեղ շանը լծում են փոքրիկ կառքերի, փայտ են կրել տալիս և շատ վատ են կերակրում: Շներից շատերն ի հարկէ չեն դիմանում և մեռնում են, իսկ մի քանիսը աղաառելու միջոցների վրայ են մտածում:

Որսկան շուն. Որսկան շների շատ տեսակներ կան. բայց դրանք բոլորն էլ ունին միևնոյն յատկութիւնները. դրանք ուժեղ, վերին աստիճանի արագաշարժ, ճարպիկ ու ճարտար կենդանիներ են, մանաւանդ որսորդութեան մէջ, որովհետեւ դրանց հոտառութիւնը անհաւատալի կերպով զարգացած է: Ժամերով, նոյն իսկ օրերով առաջ անցկացած կենդանու հոտը նրանք առնում են և նրա հետքով առաջ գնալով՝ գտնում են նրան: Որսկան շունը միշտ քամու հակառակ է գնում. նա շարունակ աջ ու ձախ է թեքւում, միշտ նայելով, հոտմտալով, շուտ շուտ յետ է նայում տիրոջը, օրի ամեն մի նշանն իսկոյն հասկանում է և ճշտութեամբ կատարում: Հէնց որ շունն զգում է իւր հոտառութեամբ օրսի մօտիկութիւնը, յանկարծակի կանգ է առնում և յետ նայում, պոչն այլ ևս չի շարժում և անձոյն սպասում է տիրոջը. իսկ եթէ տէրը բաւական հեռու մնացած է լինում նրանից, խելացի կենդանին յետ է վազում, իմաց է տալիս տիրոջը և ապա դարձեալ դիմում գէպի օրսը: Նա նապաստակներին, աղուէսներին որջից դուրս է հանում և հալածում, մինչև որ տէրը նրան բռնի: Որսկանի մէջ սաստիկ զարգացած է հնազանդութեան, ինքնազսպման գիտակցութիւնը: Ինչպէս յայտնի է, շունը գիշատիչների ընտանիքին է պատկանում և որպէս գիշատիչ ամենայն ախորժանօք կը պատառոտի նապաստակ, ճագար, թռչուններ: Բայց որսկանն իւր տիրոջից հրաման ունի, որ ձեռք չտայ և լուռ իւր օրսին ըստ պատէ. և որսկանը կատարում է այդ զարմանալի ճշտութեամբ: Նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ թռչունը կամ կենդանին արիւնշաղաղ վայր է գլորւում, շունն իրաւունք

չունի նրա վրայ յարձակուելու, մինչև որ նրան նրան չտայ օրսորդը: Զարմանալի է նրանց հասկացողութիւնը և տիրոջ նկատմամբ նրանց ցոյց տուած հնազանդութիւնը: Նրանք անխղելի կերպով կապուած են օրսորդների հետ և սիրում են մանաւանդ այն օրսորդին, որ նպատակին անվրէպ խփել զիտէ, իսկ սխալողներին արհամարհում են: Նրանք քաջ որսկաններ են և ուզում են, որ իրանց տէրերն էլ հմուտ օրսորդներ լինին: Բերենք մի օրինակ, օրի մէջ երևում է, թէ շան համար ինչքան նշանակութիւն ունի իւր տիրոջ լաւ օրսորդ լինելը:

Լաւ օրսորդներից մէկը ունենում է մի շուն Բասկո անունով. օրսորդը անվրէպ խփում էր նոյն իսկ թռչունների նրանց թռած ժամանակ: Շունն էլ հրճուանքի և բաւականութեան մէջ էր, տեսնելով իւր տիրոջ լաւ յատկութիւնները: Մի օր օրսորդի մօտ գալիս է իւր հարևանի օրդին և խնդրում է շանը թոյլ տալ իրա հետ օրսի տանելու: Որսորդը տալիս է, բայց աւելացնում է. «Փնացէք, բայց զգոյշ կացէք, լաւ արձակեցէք, եթէ ոչ Բասկօն խիստ կը զայրանայ»: Որոն սկսում է: Շունը անսխալ կերպով իւր գործն անում է. նա ահագին քանակութեամբ կաքաներ է թռցնում և քարացածի պէս կանգ է առնում, սպասելով օրսորդի հրացանի յաջողութեանը. հրացանի տրաքոցը լսում է, բայց կաքաներից ոչ մէկը վայր չի ընկնում: Բասկօն զարմացած մնում է. նրա արամադրութիւնը փչանում է. բայց նա հնազանդւում է օրսորդին և երկրորդ անգամ կաքաներ է գտնում և դարձեալ մարդուն նայում. կաքաները թռչում են, զնդակը սուլում է, բայց այս անգամ էլ ապարդիւն, այն ժամանակ Բասկօն մօտենում է օրսորդին, նրա վրայ մի արհամարհական ականարկ է ձգում և նետի նման սլանում է իւր տիրոջ տունը: Այդ անյաջողութիւնից յետոյ տիրոջ հարեւանի օրդին ինչ անում էր, չէր կարողանում շանը դարձեալ օրսի տանել, շան մէջ արհամարհանքը գէպի այդ անվարժ նորելուկը խոր արմատներ էր ձգել:

Այդ բոլոր օրինակները և շների զանազան տեսակ-

ների մասին մեր պատմածները ցոյց են տալիս, թէ ինչքան օգտակար և անհրաժեշտ կենդանիներ են շները: Դրանք ցոյց են տալիս միևնոյն ժամանակ, թէ ինչքան սխալ և թիւր է այն տարածուած դարձուածքի իմաստը, երբ վատ բնաւորութեան տէր մարդու համար ասում են «չան բնաւորութիւն ունի»: Մարդուն առանց շան երեւակայել չի լինի այժմ. և շան ու մարդու բարեկամութիւնը ամենաանկեղծ բարեկամութիւնն է. նրա տուած օգուտներն անթիւ են և անհաշիւ. նրա խելքի, հասկացողութեան փաստերն անհամար են. շունը գիտէ ուրախանալ, ամաչել, սիրել, բարկանալ և ընդունակ է ամեն բան հասկանալու. միայն թէ այդ ընդունակութիւնները դարգացնելու համար նա աշակերտ պիտի լինի մարդու մօտ. և մարդը փոխադարձապէս զգալով շան կարեւորութիւնը հին ժամանակներից սկսած կրթել, դաստիարակել է այդ խելացի, աղնիւ, հաւատարիմ ու տիրասէր կենդանուն:

ՈՉՆԻՆԵՐԻ ՅԵՂ

Քիչափնների ընտանիքին պատկանող այս ցեղն այնքան բնորոշ, աչքի ընկնող արտաքին ունի, որ անմիջապէս ճանաչոււմ է: Բոլոր ոգնիները ծածկուած են սուր, դուրս ընկած ու ծակող փշերով, և նրանց ատամները գիշատիչի կատարեալ տիպին են պատկանում: Ոգնու մարմինն անճուռնի է, ոտքերը կարճ, պոչը շատ կարճ կամ բոլորովին աննկատելի, ականջները բաւականին երկար, դունչը կնճթած և երկար. ոտքերի վրայ սովորաբար հինգ հինգ մատ, որոնք և վերջանում են ճանկերով:

Ոգնիների ցեղն այժմ տարածուած է ամբողջ Եւրոպայում, Աֆրիկայում և Ասիայում. Ոգնիները մեծ մասամբ սիրում են ապրել հարթավայրերում և ամենից շատ չոր տեղերում, թէև երբեմն կենում են նաև գետերի ու ծովերի ափին: Անտառներն ու մարգագետինները, դաշտերն ու պարտէզները և լայն, ընդարձակ տափաստանները նրանց գլխաւոր բնակարաններն են: Այդ տեղերում նրանք ապաստան են գտնում թփերի, մացառների, ծառերի դատարկ բների մէջ, արմատների ու քարաժայռերի տակ, քարերի ու միւս կենդանիների թոշած փոսերի մէջ: Յաճախ նրանք իրանք են բուն շինում իրանց համար: Տարուայ մեծ մասը նրանք առանձին կամ զոյգերով են ապրում և կատարելապէս գիշերային կեանք վարում:

Նրանց կերակուրը բուսեղէն է ու մսեղէն, բայց աւելի շատ վերջինը: Ուտում են պտուղներ, բանջարեղէն, հիւթալի արմատներ, սերմեր, փոքրիկ կաթնասուններ,

թռչուններ, երկակենցաղներ, միջատներ և նրանց թռչ-
թռչունները, անձրևային որդեր և ամեն տեսակ բզեզներ
ու զեռուններ:

Ողնիները դանդաղաշարժ, ծանրաբարոյ և բաւակա-
նին ծոյլ կենդանիներ են, ապրում են բացառապէս գետնի
վրայ, ոչ թէ գետնի տակ: Նրանցից ոչ մի տեսակը չի
կարող մագլցել կամ թռչկոտել: Զգայութիւններից ամե-
նից շատ զարգացած է հոտառելիքը, լսողութիւնն ևս բա-
ւականին նուրբ է, տեսողութիւնն ու ճաշակելիքը շատ
թոյլ են, իսկ շօշափելիքը բոլորովին բութ է: Նրա մտա-
ւոր կարողութիւններն ևս շատ ստոր են: Բոլոր ողնիները
վախկոտ են, յիմար և մաքդկանց չեն սիրում, բայց միև-
նոյն ժամանակ նրանց մէջ նկատելի է նաև բարեսրտու-
թիւն:

Ողնիները բերում են 3—8 ձագ, ձագերի մասին շատ
հոգ են տանում և սրահանջուած դէպքում քաջաբար դի-
մադրում են յարձակւողներին: Ողնիների շատ տեսակ-
ները ընդունակ են իրանց մարմինը գունդ դարձնել, կրծ-
կուել, այնպէս որ դրսից միայն նրանց աւեղնաձև ծա-
կող փշերն են երևում, որով համարեա անմատչելի դառ-
նում թշնամու համար: Նրանք այդ դրութեան մէջ էլ
քնում են: Հիւսիսային աշխարհների ողնիները տարուայ
ցուրտ ժամանակը անց են կացնում մշտական, անընդ-
հատ քնի մէջ, իսկ այրեցեալ գօտու ողնիները նայնպէս են
փարում տաք եղանակներին:

Ողնին անմիջական օգուտ համարեա թէ չի տալիս,
միայն գնչուններն են, որ նրա միսն ուտում են տեղ տեղ:
Բայց ողնու կողմնակի օգուտը մեծ է, նա ահագին քա-
նակութեամբ ֆլաուակար կենդանիներ է ոչնչացնում, որով
և դաշտերին զգալի օգուտ է հասցնում:

Ողնիներից ցեղը քիչ տեսակներ ունի իւր մէջ: Ամե-
նից տարածուած տեսակը մեղ բոլորիս յայտնի ճասարակ
ոզնին է:

ԽԼՈՒՐԳՆԵՐԻ ՅԵՂ

Քիչատիչների ընտանիքին պատկանում է նաև այս
խաւարասէրների ցեղը: Խլուրդները տարածուած են հա-
մարեա ամբողջ Եւրոպայում, Ասիայի մեծ մասում, հարա-
ւային Աֆրիկայում և հիւսիսային Ամերիկայում: Խլուրդի
կազմուածքի ամենաբնորոշ կողմն այն է, որ խիստ ուժեղ,
չափազանց զարգացած է կրծքի ոսկորների առաջին մասը,
թիկունքը նայնպէս խիստ լայն է, ոտքերը բաղկացած են
տասն ոսկորներից, կարճ մատները վերջանում են երկար,
ուժեղ և փորելու յարմարեցրած ճանկերով: Նրա առամ-
ները փոքր, բայց չափազանց սուր և բարակ են:

Այս ցեղի բոլոր տեսակները ստորերկրեայ կեանք են
վարում և սիրում են դիւաւորապէս հարթ, տափակ տե-
ղեր: Սրանք էլ կուղբերի նման բուն շինելու մէջ հմուտ
ճարտարապետներ են: Խլուրդի բունը մի քանի յարկից է
և ամբողջովին գետնի տակ, դրա համար էլ նրա կեանքն
անցնում է խաւարի մէջ, նա խկական խաւարի զաւակ է
և լոյսը հիւանդագին կերպով է ներգործում նրա աչքերի
վրայ: Նրա մարմնի կազմն այնպէս է, որ չի կարող ոչ մա-
գլցել, ոչ թռչել և ոչ էլ կարգին ման դալ: Նա չի սի-
րում նաև ջրի մէջ լողալ, թէև մի քանի տեսակները լաւ
լողալ են իմանում: Սակայն իրանց ստորերկրեայ պալատ-
ներում խլուրդներն անհամեմատ արագութեամբ են ման
գալիս:

Խլուրդի զգայարաններից ամենից շատ զարգացած
է քիթը, ախանջը և ապա շօշափելիքի դորժարանը, նրա
տեսողութիւնն ուղղակի վատ է: Խլուրդների մէջ վատ

յատկութիւններն աւելի շատ են լաւերից: Նրանք ընդհանուր առմամբ խաղաղասէր չեն, կռուարար, գիշատիչ և յափշտակող. դաժանութեան և դազանութեան կողմից նրանք նոյն իսկ վագրին են գերազանցում: Բոլոր խլուրդների կերակուրը բացառապէս մսեղէն է. նրանք ուտում են գետնի տակ եղած ամեն տեսակ որդեր, միջատներ և վերին աստիճանի շատակեր ու ագահ են. և հէնց դրա համար էլ մասամբ օգտակար են, որովհետեւ դաշտերի ֆլասակար միջատները նրանք ոչնչացնում են: Ընտանի խլուրդներ համարեա թէ չկան, որովհետեւ խիստ դժուար է այդ շատակեր և խաւարասէր կենդանուն պահելը:

ՀԱՍՏԱՐԱԿ ԽԼՈՒՐԴ

Խլուրդների այս տեսակը սովորական է բարեխառն գօտու վրայ ընկած բոլոր երկրների համար. նա ապրում է տափաստաններում, բայց պատահում է նաև ծովի մակերևոյթից 6000 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ: Նրա բնակութեան տեղը շատ հեշտ է իմանալ այն հողածրերից, որոնք նրա բնակարանի մօտերը դարսուած են լինում: Ստորերկրեայ բոլոր գիշատիչ դազաններից խլուրդն ամենից շատ է աշխատում իւր պալատի կամ բնակարանի համար: Եւ նրա բնակարանը հասարակ բան չէ, ինչպէս միւս կենդանիներին: Դրսից նրա բնակարանը մի փոքրիկ անցք ունի, իսկ շինութեան ամբողջ փայլն ու հրաշալիքը ներսն է, գետնի տակ: Մի շարք երկար ու նեղ միջանցքներ միանալով կազմում են բաւականին լայն ու ընդարձակ մի սենեակ, որտեղ խլուրդը քնում է. դա նրա ննջարանն է: Ննջարանը դրսից քիչ մատչելի կամ բոլորովին անմատչելի տեղերում է լինում, ծառերի արմատների մօտ, կամ պատերի հիմքի տակ: Ննջարանի ու նրան կից միւս սենեակների պատերը յղկուած ու սոււղած են: Խլուրդի անկողինը բաղկացած է փափուկ տերեւներից, մատղաշ հացահատիկների ցողուններից, մամու-

ռից, ծղօտից: Ննջարանից զանազան ուղղութեամբ բազմաթիւ ճանապարհներ են շինուած: Եթէ խլուրդին վերելից վտանգ սպառնայ, նա իւր ներքևի պալատներն է քաշում, իսկ եթէ կողքից թշնամին նեղացնի, անմիջապէս միւս կողմի միջանցքներով գնում, կորչում է անցքերի մէջ: Նրա ամբողջ բնակարանը 1—2 ոտնաչափ խորն է գետնի մէջ: Դիտաւոր միջանցքը խլուրդի մարմնից մեծ է: Ստորերկրեայ բազմաթիւ անցքերը դրսից նրանով են յայտնի, որ այդ շերտի վրայ բուսած խոտերը չորանում են և գետինը մի փոքր փոս է ընկնում: Կացարանի ներքին մասը հաղորդակցութիւն չունի դրսի աշխարհի հետ, բայց և այնպէս ծակոտիքներից բաւականին օդ է ներս թափանցում: Խլուրդները իրանց գլխաւոր կացարանից բաւականին հեռու, գետնի տակ պահում են առանձին ջրհորներ և ջրամբարներ, որոնք խլուրդին միշտ խմելու ջուր են մատակարարում:

Խլուրդի միակ և գլխաւոր պարապմունքը փորելն է: Նրա կազմուածքը հէնց դրա համար էլ ստեղծուած է: Նա քանդում, փորում է գետինը իւր սուր դնչով և փորածը մի կողմ է ձգում, ճանապարհը մաքրում իւր թաթերով. և այդ բոլորը անպատմելի արագութեամբ: Եւ աշխատելիս խլուրդը միշտ ծածկուած է լինում 5—6 մատնաչափ փափուկ հողով: Շատերն ասում են, որ նա հողի տակ այնպէս արագ է փորում, անցնում, ինչպէս ձուկը ջրի մէջ սահում, սուրում է: Կամ թէ նա իւր ստորերկրեայ թաղաւորութեան մէջ այնպիսի արագութեամբ է սլանում, որ հաւասար է լաւ նժոյգի քառասուրակ արշաւելուն: Դրանք չափազանցութիւն էլ լինեն, յամենայն դէպս ցոյց են տալիս, թէ իրօք շատ արագ է շարժում խլուրդը գետնի տակ:

Եւ չի էլ կարող նա այդպէս արագ կերպով չշարժուել, որովհետեւ նա փորելով և ման գալով է գտնում իւր կերակուրը: Եթէ ի նկատի ունենանք խլուրդի չափազանց ագահութիւնն ու որկրամոլութիւնը, նաև այն, որ նա խիստ ստէպ ստէպ է քաղցածանում, այն ժամանակ հաս-

կանալի կը լինի մեզ համար նրա այդ արագաշարժութեան պատճառը։ Որտի դուրս գալիս խլուրդը մեծ մասամբ առաջնորդուում է իւր հօտառութեամբ։ Նա իւր միջանցքներին մէկուում կանգնած ժամանակ շատ լաւ իմանում է, թէ մօտերը սրտեղ շարժուեց մի օրդ, որտեղ ժաժ եկաւ մի ճիճու և իսկոյն, անպատմելի ճարտիկութեամբ փօրելով վրայ է պրծնում, հասնում, բռնում է։ Նա սարսափելի գիշատիչ կենդանի լինելով իւր կացարանի մէջ չի կարող իւր նման մի ուրիշի ներկայութիւնը տանել, և երբեմն երբեմն թոյլ է տալիս միայն իւր էգ բարեկամին։ Մնացած ժամանակ նա անագորոյն գաղան է և մահուան ու կեանքի կռուի մէջ է իւր բնակարանի անկոչ այցելուների հետ։ Խլուրդն այնքան գիշատիչ ու գաղանական վատ բնագոյնքով օժտուած է, որ շատ անգամ կուռում է նոյն իսկ ուրիշ խլուրդների հետ և թոյլը զոհ է լինում ուժեղին ու կերակուր դառնում նրա անագորոյն որկորին։

Ինչպէս որ վագրը դարան է մտնում անմեղ եղջերուին ու վայրկենաբար յարձակւում է նրա վրայ ու խեղդում, ճիշտ այդպէս է վարւում նաև խլուրդը իւր զոհի հետ։ Ահա նա զգում է, որ գետնի մէջ, իրանից քիչ հեռու օրդերը ժաժ են գալիս, քաղցր, հիւթալի արմատներ են ուտում։ Նա մի քիչ հանգստանում է, բայց և իւր ճաշակելիքը պարարում է այն զոհի համով, որին շուտով բռնելու է։ Նա վեր է կենում և ուժեղ հարուածով քանդում է գետինը, վրայ է պրծնում օրդերին, խեղճերն աշխատում են խուսափել, նրանք զգում են իրանց երգուեալ թշնամուն, բայց ուշ է, խլուրդի դունչը գիպում է անձրևային թրթուրին, որը մի ակնաթարթում յայտնւում է գաղանի գիշատիչ ատամների տակ։ Իսկ միւս ճիճունքը, օրդերը, տես, թէ ինչպէս գալարւում, ինչպէս աշխատում են փախչել այդ ողորմելի էակները, բայց ի զուր, խլուրդի սրատես հետամտութիւնից չեն կարող ազատուել, դժուար է պրծնել այդպիսի ոստիկանից։ Նա իւր հատառութեամբ զգում է զոհին, նրա քաղցն աւելանում է, ախորժակը գրգռւում, նրա փորը հակայական

գերեզման է այն բոլոր արարածների համար, որոնք գետնի տակ սողում ու թափառում են, և խլուրդի նման դատաւորի հարցաքննութիւնը կարճ է լինում, դատավճիռը նրա ախորժակից է կախուած, և պատիժն անմիջապէս յանցանքին է հետևում։ Այդ տեսակ ճաշից յետոյ շատ հաճելի է ջուր վայելել, և ահա խաւարասէր գաղանը դիմում է իւր ջրամբարները ջուր խմելու։ Զովարար խմիչքը թարմացնում է նրան և նա անմիջապէս ուղղւում է իւր ամրոցը։ Բայց այդ ի՞նչ է, որ այնտեղ խորքում ժաժ է գալիս խլուրդի դիմաց, նա կատաղած կանգ է առնում, այդ ո՞վ է հաժարձակուել մտնել նրա բերդը։ Ահա մէկը մօտենում է, աւաղ, դա նոյնպիսի մի խլուրդ է, չար աստղն է նրան ձգել օտարի սահմանները։ Ատամները կրճատցնելով, վայրի կատաղութեամբ նրանք մօտենում են իրար, պինդ, սուր ատամները մեխւում են իրար մօրթու մէջ, ճանկերը քար ու քանդ են անում փափուկ հողը և այնտեղ՝ գետնի տակ սկսւում է յանդուգն ու հոյակապ ճատաւարութիւն։ Յաւի ու մահացու երկիւղի սուր ճիչը խառնուած կատաղի աղաղակների հետ գալիս հասնում է հեռուն։ Վերջապէս քիչ քիչ լռում է ամեն ինչ։ Տանտէրը յաղթանակը տանում է։ Անշարժ, մեռած, ջարդուած գլխով ընկած է անկոչ այցելուն, իսկ յաղթողը, թէպէտ և վիրաւոր, ուրախութեան ձայներով շարունակում է ճանապարհը դէպի իւր ամրոցը, որպէս զի ճաշից ու մենամարտից յետոյ նորից կաղքուրուի լուռ, խաղաղ քնով։

ԱՐՋԵՐԻ ՅԵՂ

Այս ցեղի կենդանիները շատ տարածուած են ամբողջ Եւրոպայում, Ասիայում և Ամերիկայում, նաև Աֆրիկայի արևմտեան մասերում։ Բաւականին հաստավիզ, հաստադուրի կենդանիներ են։ Նրանց դուռնը սուր է, աչքերը մանր են, ականջները կարճ և փոքր, ոտները չափաւոր, չորս ոտներն էլ հինգ հինգ մատով են վերջանում, որոնք զինուած են սուր և ուժեղ ճանկերով։ Ճանկերը ընդունակ չեն թաթերի միջից ներս ու դուրս անելու։ Ունին ատամների երեք տեսակն էլ 40—49 հատ, նրանց ատամնաշարն հետևեալ պատկերն ունի $\frac{2-4-1-6-1-4-2}{3-4-1-6-1-4-3}$ ։ Ատամների այդ կարգից արդէն պարզ պիտի լինի, որ արջերը կերակրի մէջ խտրութիւն չեն դնում։ Նրանք հաւասար սիրով ուտում են թէ բուսեղէն և թէ մսեղէն։ Պտուղներն ու հիւթալի բոյսերը նրանց սիրած կերակուրն են։ Փոքր ու մեծ կաթնասուններն էլ նրանց յաճախ աւար են լինում։ Թռչուններն իրանց ձագերով և ձուերով արջերի համեղ կերակուրներից են։ Արջը մարդու վրայ միայն այն ժամանակ է յարձակւում, երբ նրան բարկացնեն, երբ մարդ առաջ ինքը յարձակուի։ Արջերը մարմնով բաւականին անճոռնի կենդանիներ են, բաւականին էլ դանդաղաշարժ. բայց կարող են ծառեր բարձրանալ, իսկ նրանց շատ տեսակները գիտեն լաւ լողալ։ Հոտոտելիքի գործարանը առանձնապէս զարգացած է, մի քիչ պակաս նաև լսելիքը։ Արջերին, մանաւանդ նրանց փոքր ձագերին, շատ հեշտ է ընտելացնել և զանազան ծաղրածու բաներ սովորեցնել, թէև նրանք մարդու հետ երբեք չան պէս չեն

բարեկամանում։ Արջերը բերում են 1—5 ձագ։ Բոլոր արջերը, բացի սպիտակ արջերից, ձմեռն ու աշնանը ընկնում են մի տեսակ նիրհի մէջ։ Նրանք չեն քնում իսկապէս, այլ թմրում են և ամեն մի անակընկալ բանից իսկոյն զարթնում են ու դուրս վազում։ Իրանց բները ներանք շինում են ծառերի կոճղերի տակ, խոր անտառների մէջ և ջրառատ տեղերում։ Արջերն այնքան էլ փնասակար կենդանիներ չեն, եթէ ի նկատի առնենք, որ նրանց միսը շատ տեղ ուտում են, նրանց ճարպը մեծ գին ունի իբրև մազեր երկարացնելու միջոց, իսկ ամենից շատ նրանց մորթին իբրև փափուկ վերարկու ահագին արժէք ունի մարդկանց մէջ։ Շատ տարածուած են արջերի հետևեալ տեսակները. խարտեաշ կամ հասարակ արջ և սպիտակ կամ Գրիչլի արջ։

ՀԱՍԱՐԱԿ ԱՐՋ

Եւրոպայի արևմտեան մասերում կան խուլ հինաւորաց անտառներ, անմատչելի ժայռերով շրջապատուած, հիասքանչ հովիտներ, մթին քարանձաւներ ու ծուռ գահավիժող ձորեր—դրանք բոլորը գեղեցիկ յարմարաւոր բնակավայրեր են հասարակ կամ խարտեաշ արջի համար։ Սակայն դրա իսկական հայրենիքը Ռուսաստանն է, Լեհաստանը, Գալիցիան և Սկանդինաւեան. այս երկրներում մթին ու մռայլ անտառների մէջ, սար ու ձորերի խորշերում, որտեղ դեռ մարդկային ոտքը չատ էլ չէ կոխել, արջն իրան բոլորովին ազատ է զգում, թափառում է լեռից լեռ, անում է ուղածը և ոչ ոք չի խանգարում նրա մենաւոր, խորհրդաւոր կենցաղը։

Արջը քանի դեռ փոքր է, կերակրւում է մեծ մասամբ բուսեղէնով, կովի պէս արածում է հացադաշտերում, խոտ է ուտում, ուտում է նաև ծառերի պտուղներ, անտառի զանազան բոյսեր, քար ու քանդ է անում

մեղուանոցները, դուրս է հանում մեղուների պատրաս-
տած լաւաշներն ու մեղրը: Մեղուներն ի հարկէ ամեն
կերպ աշխատում են ընդդիմանալ. կծում են, բայց հաս-
տամօրթ արջի համար դրանք նշանակութիւն չունին: Նրա
բրդոտ մորթը լաւ պաշտպանում է նրան. վերջապէս նրա
չարածճի թշնամիների ամբողջ բանակը թափւում է նրա
քթի վրայ, կծում, ծակոտում է և նրանից յետոյ միայն
արջը տեղի է տալիս: Իսկ ինչ վերաբերում է հասակն
առած մեծ արջին, նա դրանցով չի բաւականանում: Պա-
տահմամբ եթէ նրա ձեռքն ընկնի որ և է կաթնասունի
միս և եթէ նա մի անգամ մօի համն առնի, էլ այնտե-
հետեւ վաղ չի գայ նրանից. արջն այնուհետեւ կը դառնայ
խակական գիշակեր, պատառոտող գաղան: Նա սկսում է
դրանից յետոյ հետեւել և հալածել ամեն տեսակ կենդա-
նու՝ եղջիւրաւոր անասուններին, ոչխարներին, մինչև ան-
գամ ձիերին ու եղներին: Այդ տեսակ զոհի վրայ նա
յետեւի կողմից է յարձակւում, նախապէս նրանց երկար
հալածելով բոլորովին ուժասպառ անելուց յետոյ: Եթէ
այդ հալածելը սարերի կողերով է լինում, արջն աշխա-
տում է վայր գլորել իւր զոհին, սպանել, որից յետոյ նա
կամացուկ և զգուշութեամբ գնում, սկսում է ուտել: Ար-
ջերը շատ անգամ դարան են մտնում հօտերի ու նախիր-
ների ճանապարհներին. և եթէ հօտից կամ նախիրից
որ և է մի կենդանի յետ է մնում, նրա բանը պրծած է:
Արջը դարան մտած տեղից անմիջապէս վրայ է պրծնում
և պատառ պատառ անում:

Արջերը շատ անգամ գալիս հասնում են նոյն իսկ
գիւղերն ու քաղաքները. մտնում են տները և օրը ցե-
րելով ահագին փրաններ են տալիս մարդկանց: Նրանք
կոտորում, ջարդում են կողպուած դռները, ներս են մտ-
նում և իրանց ուղածն առնում, տանում են: Սկանդի-
նաւիայում նոյն իսկ կոտորատում են երգիկները, որոնք
այնտեղ շատ էլ հաստ ու պինդ չեն, ինչպէս մեղանում:
Այնտեղ անկողիները ձգում են ոչ թէ յատակի վրայ, այլ
առաստաղի մօտ, այնպէս որ պատահում են դէպքեր,

երբ արջը ծակում է երգիկը և ուղղակի ընկնում է եր-
գիկի տակ քնած մարդու ծոցը:

Եթէ արջը յաջող կերպով կարողանայ մտնել գոմ,
սպանում է մի կով կամ եղ, քանդում է նրա կապերը,
դրկում է նրան առաջի թաթերից մէկով, միւսով բըռ-
նում է առաստաղի գերանից և այնքան ուժեղ է, որ կա-
րողանում է այդ եղանակով վեր հանել ահագին կովեր
առաստաղից: Եւ ապա երգիկից ցած իջնելով նա ամե-
նայն թեթեւութեամբ քաշ է տալիս իւր յետեւից աւարը
և շատ անգամ մի գիշերուայ մէջ ամբողջն ուտում է:
Պատմում են, որ արջը շատ անգամ այդպիսի բեռով ճար-
պիկ կերպով կարողանում է անցնել դժուարին ու վտան-
գաւոր անդունդների բերանով, կամուրջների ու կիրճերի
վրայով: Դեռ զոհը չմեռած արջն սկսում է յօշոտել նը-
րան, ասում են, որ նա ամենից շատ սիրում է պլոճիկ-
ներն ու կաշու տեղերը, և ամենից առաջ այդ մասերն է
պոկում: Եղջիւրաւորներն ու վայրի այծերը շնորհիւ իրանց
արագոտութեան, կարողանում են ազատուել, բայց և
այնպէս արջը նրանց էլ է շատ հալածում: Արջերը որսում
են նաև ձկնեղէն: Կամչատկայում ահագին քանա-
կութեամբ արջեր կան. նրանք գարնան սկզբին մեծ բազ-
մութեամբ սարերից իջնում են դէպի մեծ գետերը, որոնց
ափին նրանց խմբերը կանգ են առնում և ձուկ որսում.
և եթէ ձուկ շատ է լինում, արջերը շների նման միայն
գլուխն են ուտում: Երբ նրանք գետի մէջ նկատում են
ձկնորսական ցանց կամ ուռկան, իսկոյն գնում խուզար-
կում են և միջի եղածը իրանց սեփականացնում: Աշնանը,
երբ ձուկը գետի հոսանքին հակառակ վեր է բարձրա-
նում, արջերն էլ նոյն ուղղութեամբ գնում են ձկան յե-
տեւից: Կամչատկայիները շատ էլ չեն վախենում արջից և
չեն փրասում նրան, որովհետեւ այդտեղի արջն էլ անփառ
է համարեա մարդու համար: Բայց երբ արջին բարկա-
ցնեն, նա կը կատաղի և անից բաներ կը փախցնի: Մի
անգամ մի տնից կորչում են չորս և վեց տարեկան երկու
երեխայ, նրանց ծնողներն երկար որոնելուց յետոյ վեր-

շապէս գտնուում են նրանց արջի մօտ: Տղաներից մէկը կերակրում էր արջին, իսկ միւսը նստել էր մի ուրիշ արջի վրայ, ձի էր շինել նրան ու քշում էր. իսկ արջը այդ չափաճճի տղաներին ամենայն սիրալիրութեամբ էր պատահախանում: Ծնողներն այդ տեսնելով սարսափած ազադակ են բարձրացնում և երեխաների հաստավիզ ու ահագին խաղակիցները թողնում, փախչում են:

Ամուր գետի հովտում ապրող արջերն ևս շատ բարեօրտ և հեղ կենդանիներ են սովորաբար. տեղացիները նրանց յարգում են և համարում են արգարադատ կենդանի: Տեղացու այն երգումն է սուրբ համարում, որը կատարում է արջի մազի վրայ: Տեղացի եակուտները համոզուած են, որ արջը հասկանում է նրանց լեզուն, դրա համար էլ արջի մասին նրանք երբէք վատ չեն խօսում, այլ միշտ շողորթութեամբ ու կեղծաւորութեամբ, ինչպէս քուրմերը իրանց կուռքերի առաջ:

Հասարակ արջն այնքան էլ աչքի չի ընկնում իւր մտաւոր ընդունակութիւններով. նրան նոյն իսկ համարձակօրէն կարելի է յիմար, ծոյլ կենդանի անուանել: Շրմերն ու կատուններն անհամեմատ խելօք են նրանից. և եթէ շատ անգամ արջերն բարեօրտ են համարում, դա միայն նրա համար է, որ արջը չի կարող ճարպիկութեամբ մագլցել կամ սողալ և այդ եղանակով յափշտակել կամ դողանալ: Կատուացեղ կենդանին ուժեղ է և ճարպիկ, շնացեղը՝ խելօք և հնարագէտ, իսկ արջը՝ անտաշ և կոպիտ. նրա յիշողութիւնը թոյլ է, գատողութիւն ամենեւին չունի, նրան երբէք չի կարելի կապել մարդկանց հետ բարեկամական սերտ կապերով. նա սիրում է ոչ թէ կերակուրը բերող մարդուն, այլ հէնց կերակուրը:

Արջերն ապրում են բաւականին երկար. մինչև 40, 50 տարի:

Արջ որսալը ամենադժուարին ու խիզախ ձեռնարկութիւններից մէկն է: Որսորդի անբաժան ընկերն ու մեծագոյն օգնականն այդ դէպքում չունեն է. սա ոչ միայն փնտռում, գտնում է գազանին, այլ նաև շլմեցնում,

չարչարում և յոգեցեցնում է նրան, այնպէս որ որսորդը դրանից յետոյ շուտով կարողանում է իւր հաշիւը տեսնել նրա հետ: Արջը միայն այն ժամանակ է սոսկալի թըշնամի դառնում մարդուն և վտանգաւոր, երբ նրան ամեն կողմից շրջապատում են և նեղում: Միւս բոլոր դէպքերում, երբ նոյն իսկ վիրաւորուած լինի, աշխատում է փախչել: Ուրիշ բան է, երբ արջը իւր զաւակների կամ քոթոթների հետ է. այն ժամանակ նա շատ կատաղի է լինում և երբէք տեղի չի տալիս. և որսորդը եթէ երկրորդ անգամ իսկոյն չկարողանայ հրացանը լցնել, ստիպուած պիտի լինի մենամարտի դուրս գալ նրա հետ: Եւ դա այնքան էլ հեշտ չէ. բաւական է յիշել, որ արջը մի հարուածով շատ անգամ կարող է սովորական կովին կամ եզանը տապալել: Սպանիայում նոյն իսկ արջ որսողների յատուկ ցեղ կամ ժողովուրդ կայ, որ կոչւում է օգեռոս: Ամեն մի օգեռոս շատ մեծ յարգանք է վայելում ժողովրդից միայն նրա համար, որ արջ սպանելով է պարապում, որովհետև ահագին քաջութիւն և սրտի արիւթութիւն է հարկաւոր օգեռոս դառնալու համար: Օգեռոսը որսի դնալիս իւր հետ վերցնում է երկու որսկան չուն և դրանց հետ գնում է լեռնոտ անտառների մթին թաւուտները: Հէնց որ արջն յայտնւում է, սկսում է ըմբշամարտը: Որսորդը հրադէն չունի, այլ միայն դանակ. և նա ապաւինած իւր բազկի դօրութեանը, դուրս է գալիս այդ գազանի դէմ և շատ անգամ յաղթում է: Պատահում է ի հարկէ և հակառակը:

Արջ որսալը բաւականին շահաւէտ է որսորդի համար: Որսորդը կառավարութիւնից նպաստ ստանալուց զատ, ծախում է արջի մորթին, նրա միսը, ճարպը. և սպանողի անունն էլ առասպելական է դառնում շրջակայ ժողովրդի մէջ:

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՐՁ

Հիւսիսային կամ սպիտակ արջը ապրում է ծայրագոյն հիւսիսում՝ յաւիտենական ձիւների և սառույցների սահմանում։ Այնտեղ մշտական ցրտի ու խաւարի մէջ ոչ ոքից չնեղուելով ապրում է նա հանգիստ կերպով, ապահով ամեն տեսակ յարձակումներից, չունի ախոյեան, չունի թշնամի։ Ամերիկայի արևելեան ափերը, Բաֆֆինի և Հուգսոնի նեղուցները, Գրենլանդիան, Սիբիրի հիւսիսային մասն ու Նոր Սիբիրը, Շպիցբերգէնն ու մինչև Իւլանդիայի հիւսիսային ափերը—այդ տեղերն ահա այս արջի իսկական հայրենիքն են։ Եւ այդ մենաուր, մեծ մասամբ անմարդաբնակ տեղերում ապրում է արջը. շատ անգամ սառցէ կոյտերի հետ լողում է աշխարհից աշխարհ, գնում, ճանապարհորդում է և Ասիայից Ամերիկա է անցնում և հակառակը։ Նա չի մրսում. ցուրտն է նրա սիրածը և սառըութիւնը նրա մահուան պատճառ կարող է լինել։ Նրա բոլոր սպիտակ մորթու տակ ահագին քանակութեամբ ծածկուած ճարպը մեծ ծառայութիւն է մատուցանում ցրտի դէմ։ Արջի կերակուրը բնականաբար աղքատիկ պիտի լինի, նա ուտում է այն, ինչ որ գտնում է հիւսիսային անհիւրընկալ և ցուրտ ափերում։ Նա իւր ահագին ուժեղ թաթերով ծակում է սառույցը, մանում է ջրի մէջ և ձուկ է որսում. ուտում է նաև ջրային այլ կենդանիներ։ Շատ անգամ ջրի մէջ նա սպանում է ջրային մի կենդանի և ահագին մղոններով քաշում տանում է իւր գոհին։ Չուկը և կէտը նրա գլխաւոր ուտելիքներն են։

Համեմատաբար աւելի հարաւային մասերում ապրող սպիտակ արջերը, շատ դէպքերում պատահել է, որ չեն դիպել կովերի նախիրներին։ Նրանք մարդկանց էլ չեն դիպում, քանի դեռ մարդը նրան չի նեղացնում։ Բայց եթէ ստիպի նրան կռուի դուրս գալ, արջն ընդունում է մենամարտի հրաւերը և անվեհեր կերպով թշնամու առաջ է գալիս. վրիպած գնդակն աւելի սաստկացնում է գա-

ղանի կատաղութիւնը. նա մոլեգնաբար խլում է որսորդի ձեռքից նրա նիզակը և փշուր փշուր անում. այնպէս որ միշտ պէտք է զգոյշ կենալ, չբարկացնել կամ անխոհեմաբար դուրս չգալ արջի առաջ։ Այդպիսի անխոհեմութեան դէպքեր շատ են պատահում։ Պատմենք մի դէպք, որտեղ սակայն վախճանն աւելի ծիծաղաշարժ է, քան ցաւալի։ 1820 թուին Գրենլանդիայի ափերում մի նաւ է խարխիւ ձգում։ Նաւաստիները ճաշում են և նրանցից մէկը, որը բաւականին ուր էր խմել, խիզախաբար ուղւում է մենակ դուրս գալ արջ որսալու. նա իւր հետ վերցնում է միայն կէտի մի ոսկոր և գնում. կէս ժամաչափ անցնում է ձիւնի վրայով և վերջապէս պատահում է արջին, որը սակայն ի մեծ դարձանս նաւաստու, ամենին չի վախենում նրանից, այլ համարձակ նայում է նրա աչքերին, կարծես ուղւում էր կռուի կանչել։ Նաւաստու քաջութիւնը գնալով նուազում է, մասամբ գուցէ նրա համար, որ ուր սկսել էր իւր ազդեցութիւնը թողնել, մասամբ էլ նրա համար, որ թշնամին անվախ էր ու յանդուգն։ Նաւաստին կանգնում ու նիզակով երկու անգամ թափահարում է օդի մէջ. արջը տեղից չի շարժւում։ Ի դուր է ազաղակում նաւաստին և բղաւում, որպէս զի վախեցնի արջին. արջը դարձեալ անշարժ էր։ Խեղճ մարդու ծնկներն սկսում են թուլանալ, նիզակը դողում է նրա ձեռքում, բայց ընկերների առաջ պարծենալն յիշելով և նրանց ծաղրից վախենալով, դեռ չի ուղւում տեղի տալ։ Այժմ արջն ամենայանդուգն խիզախութեամբ առաջ է շարժւում. նրա մօտիկութիւնը, վեհութիւնն ու արիւթութիւնը մարում են մեր խեղճ նաւաստու քաջութեան վերջին կայծը և նա թողնում փախչում է։ Եւ այստեղ ահա սկսւում է իսկական վտանգը։ Արջն ամենայն արագութեամբ սկսում է հետեւել նրան և հալածել։ Մարդը յետ է նայում և արջի ուշադրութիւնը մի կողմ գրաւելու համար նետում է իւր նիզակը։ Արջը կանգ է առնում, բերանն է առնում նիզակը, ծամծամում է, ապա թողնում և նորից հալածում է մարդուն, որին հասնելու վրայ է

արդէն։ Նաւաստին սարսափահար ձգում է իւր ձեռնոց-
ներից մէկը, ապա միւսը, ապա իւր գլխարկը, և ամեն
անգամ արջը կանգ է առնում, բզիկ բզիկ է անում և
դարձեալ անողաք կերպով շարունակում է հալածել։ Վեր-
ջապէս նա հասնելու վրայ է լինում մարդուն։ Բայց նա-
ւաստու ընկերները, որոնք դուրս էին եկել իրանց քաջ
ուղեկցի որսը տեսնելու, առաջ են գալիս և ամուր շար-
քով կանգնում, որ դիմադրեն արջին։ արջն այդպիսի փա-
փոխութիւն տեսնելով, խոհեմութիւն է համարում թողնել
գնալ։ Իսկ նաւաստին թէպէտ և այժմ բոլորովին փր-
կուած էր, վախից դեռ շարունակում է վազել և վազում
է մինչև որ նաւին է հասնում։

Սպիտակ արջը իւր արարքների մէջ բաւականին խելք
ու մտածմունք է ցոյց տալիս։ Ծանապարհորդներից մէկը
հետեւեալն է պատմում, մի նաւավար ցանկանում է արջի
մօրթ ձեռք բերել, այն էլ բոլորովին անվնաս, գնդակով
չծակծկուած։ Դրա համար նա թակարդ է լարում, ցանց
է դնում ձեռն տակ և վրան մի կտոր կէտի ճարպ, որ
շատ սիրում է արջը։ Ծարպի հոտը շուտով առնում է
արջը և գալիս ու դռնում է։ Խսկոյն վրայ է պրծնում,
բայց նկատելով, որ ոտքը ցանցի մէջ է դնում, հանգիստ
կերպով միւս վայր է դնում, միւս թաթով ցանցի հան-
գոյցը յետ է անում և ապա միւս վերջնում ու դանդաղ
քայլերով հեռանում է։

Սպիտակ արջերը երբէք չեն ընտելանում, նրանք չեն
թողնի երբէք ձիւների ու սառնոցների աշխարհը և չեն
մտնի մարդու նեղ, գետնափոր խրճիթների մէջ։ Հիւսի-
սաքնակ մարդիկ ահագին օգուտներ են ստանում սպի-
տակ արջի որսորդութիւնից։ Ամենից առաջ նրա փափուկ,
հաստ մօրթուց պատրաստում են հիանալի մուշտակ, նաև
ձեռնոցներ ու ոտնամաններ, նրա միսն ու իւղը համեղ
կերակուր են այնտեղի մարդկանց համար, ճարպը վառում
են, նա այն դերն է կատարում այնտեղ, ինչ որ մեզանում
նաթը։ Արջի ջլերից պատրաստում են պարաներ ու կապեր։

ՈՐՈՃՈՂՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Այս ընտանիքին պատկանող կենդանիները, ինչպէս
արդէն անունը ցոյց է տալիս, աչքի են ընկնում իրանց
կերակուր ուտելու ձևովը, հետեւապէս մարսողութեան գոր-
ծարանի կազմութեամբ։ Որոճողների ստամոքսը բաղկա-
ցած է չորս մասից։ Երբ կենդանին խոտն ագահութեամբ
հաւաքում, ուտում է, խոտը գնում է առաջին բաժան-
մունքը, որտեղից ապա անցնում է երկրորդ մասը, յետոյ
մի հանգիստ տեղ նստած ժամանակ կենդանին յետ է
բերում այդ խոտը և լաւ ծամում է, մանրում, ծնոտ-
ների ինքնատիպ շարժումներով, ահա այդ գործողութիւնը
կոչում է ուրճումն։ Դրանից յետոյ մանրած ու թրջուած
կերակուրը գնում է երրորդ և չորրորդ բաժինները։
Որոճող կենդանիների առամները շատ միօրինակ են, ստու-
րին ծնոտի վրայ 6—8 կտրիչ, վերին ծնոտի վրայ չկայ,
իսկ սեղանատամներ երկու ծնոտի վրայ էլ միշտ վեց վեց
են։ Սրանց գանգը դուրս ընկած է ու նեղ ծայրով։ Ող-
նաշարի մէջ պարանոցի ողերը երկար են ու շարժուն։ Կողերը
շատ լայն են, բոլոր որոճողների մէջ երկու մասն է դար-
գացած միայն՝ երրորդ և չորրորդ։

Որոճողները վախկոտ, խաղաղասէր ու արագաշարժ
կենդանիներ են, մաւուր կարողութիւնների կողմից սահ-
մանափակ։ Ապրում են խմբերով և սիրում են ընկերովի
կեանքը։ Նրանցից ոչ մէկը ջրի մէջ չի ապրում, թէև մի
քանի տեսակները լաւ լողալ գիտեն։ Կերակուրը բացար-
ձակապէս խոտային կամ բուսեղէն է։ Ի նկատի ունենա-
լով նրանց սակաւապէտութիւնը, մարդկանց մատուցած

ահագին ծառայութիւնները և տուած մեծամեծ օգուտները, նրանց հասցրած փրկանքն աննշան կը թուան մեզ:

Ա. Զ. Ծ

Բոլոր այծերը միջակ մեծութեամբ որոճողներ են: Նըրանց ամրակազմ մարմինը հանգչում է բաւականին կարճ, բայց շատ ուժեղ ոտների վրայ. վիզը հաստ է, գլուխը կարճ, աչքերը մեծ և աշխոյժ, ականջներն ուղիղ, նեղ, սուր և խիստ շարժուն: Նրանք եղջիւրաւոր են և նրանց եղջիւրները շատ բազմազան ծաւրերով, ճիւղերով են լինում: Երկու տեսակ մազ ունին. փափուկ, նուրբ ու քրնքոյշ մազերը արտաքուստ ծածկւում են երկար, կոշտ և պինդ բրդով, որ երբեմն շատ երկարանում է:

Այծերը տարածուած են ամբողջ երկրի վրայ, նրանք ապրում են գլխաւորապէս սարերի վրայ և սիրում են առանձնացած տեղեր. վազում, ցատկում են զարմանալի ճարպիկութեամբ. նրանց մեծ հաճոյք է պատճառում եղջիւրամարտը: Նրանք գիշեր ցերեկ դորժունեայ, եռանդուն են. խիստ ճարպիկ են մագլցելու, ոտստելու մէջ և այգալիսի գէպքերում ցոյց են տալիս մտածուած վրձնականութիւն: Նրանք զարմանալի քաջութեամբ անցնում են այնպիսի ժայռերի վրայով, ուր ուրիշ կաթնասուն երբէք չի կարող ոտք դնել: Լեռների մէջ ամենավտանգաւոր տեղերը նրանք հաճոյքով են ման գալիս և անսխալ ու փտտահ քայլում են. անտարբեր, նոյն իսկ ուրախութեամբ կանգնում են ահռելի անդունդների բերանին և ներքև են նայում. գլխի պտոյտ չունին:

Այգալիսի ժայռ ու քարի վրայ ապրող կենդանին շատ էլ հեշտութեամբ կերակուր չպիտի գտնէր. և իրօք այծերը իրանց ամեն մի պատառը մեծ դժուարութեամբ են ձեռք բերում. միայն նրանց ամուր ու պինդ կազմուածքը կարող է դիմանալ այգքան դժուարութիւններին: Նրանք կերակրւում են խոտերով ու լեռնային—ծերպերի

մամուռներով: Շատ սիրում են աղ, ուստի և աղով հարուստ տեղեր են գնում յաճախ (Բաւականին զարգացած են զգայութիւնները. շատ լաւ լսում և հոտոտում են. տեսողութիւնն համեմատաբար թոյլ է. մտաւորը շատ քիչ զարգացած է. յիշողութիւնն աչքի չի ընկնում. սակայն էլի կարելի է դրանց մի քանի բան սովորեցնել: Մարդիկ օգտւում են դրանց խելքից ու առաջնորդ են կարգում ոչխարների վրայ:

Բերում են 1—3, երբեմն էլ 4 ձագ. փոքրիկ այծերը ծնուելիս բոլորովին կազմակերպուած են աշխարհ գալիս: Վայրի այծերի ուղերն ծննդեան հէնց առաջին օրը սարերի ու ծերպերի վրայով վազում և ոտստում են նոյնպէս արագ, ինչպէս և իրանց ծնողները: Բոլոր այծերն անկասկած օգտաւէտ կենդանիներ են. նրանց միսն ու կաշին, եղջիւրն ու բուրդը, կաթն ու պանիրը միլիոնաւոր մարդկանց հարստութեան աղբիւր են:

Ո Չ Խ Ա Ր

Ոչխարի կազմուածքը ոչ մի աչքի ընկնող առանձնաշատկութիւն չունի համեմատած այծերի հետ: Նրանց կերակուրը, համատարած լինելը նոյնն է, ինչ որ այծերինը: Բնակւում են համեմատաբար աւելի ցած տեղերում, թէև նրանց վայրի տեսակները պատահում են նաև ահագին բարձրութեան վրայ: Սրանց մի քանի տեսակները եղջիւրներ չունին ամենեւին. ոմանք պոչ ունին դժմակի փոխարէն:

Ոչխարը հեղ, խաղաղ, հանգիստ, համբերատար, յիմար և ստրկասէր կենդանի է. նա վախկոտ է և շատ հեշտութեամբ ընտելանում է: Ընտանի կենդանիներից ոչ մէկն այնքան սահմանափակ խելքի տէր չէ, որքան ոչխարը. նոյն իսկ դժուար է ասել, թէ ոչխարի նկատմամբ խելքի մասին խօսք կարելի է բաց անել թէ ոչ, նա երբէք չի կարող որ և է բան սովորել, ուստի և երբէք չի

կարող իրան պաշտպանել արտաքին թշնամիներից. դրա համար էլ ամենաանօգնական կենդանին է: Եթէ չլինէր մարդը, որ նրան խնամում և պաշտպանում է, նրա գոյութիւնը վաղուց դադարած կը լինէր: Այդ ողորմելի կենդանիները չափազանց վախկոտ են. բաւական է թեթեւ զոռկը, աննշան շշուկը, որ ամբողջ հօտը թողնի, գլուխը կորցրած փախչի: Կայծակը, որոտը կամ փոթորիկը նրանց բոլորովին շարժեցնում է և այնուհետեւ մարդն անկարող է այդ յիմար կենդանիներին ազատել կորստեան անդունդից: Թիփի և բուք օրերին, նրանք անմիտ կերպով փախուստ են տալիս առանց իմանալու — ուր: Փաշում են անապատի խորքը, ընկնում են ջուրը, նոյն իսկ ծովը, շատ անգամ նրանք կանգնում են ճանապարհի կիսին, որպէս զի բուքը դայ ծածկի ամբողջ հօտը: Նրանք այնքան յիմար են, որ եթէ պատահամք մի ոչխար անդունդ գլորուի, բոլորը միասին կերթան կը թափուին ներքեւ: Այդպիսի դէպքերում դրանց առաջնորդ խելացի այծերն անգամ անկարող են նրանց յետ կանգնեցնել: Եթէ նրանց գոմը հրդեհ ընկնի, հնար չկայ նրանց այդ տեղից դուրս հանելու. բոլորն ուղղակի կերթան կրակի մէջ կընկնեն:

Ոչխարների ընդունակութիւնն արտայայտւում է նրանով, որ նրանք սիրում են երաժշտութիւն, մանաւանդ հօվուի միօրինակ, մելամաղձոտ շուին, որի ձայնին նրանք հլու հնազանդ են: Ոչխարներն էլ շների նման նախօրօք իմանում են եղանակի փոփոխութիւնները, բայց ի հարկէ ոչ մի օգուտ չեն հանում այդ գիտելիքից, ընդհակառակը աւելի վախենում են, աւելի գլուխները կորցնում են:

Ոչխարի միակ պաշտպանը, տէրն ու տիրականը մարդն է, իսկ նրա թշնամիները շատ են և ահարկու: Դայը նրա հինաւուրց և երգուեալ թշնամին է. վայրի շունը նոյնպէս ոչխարադուր է. արջի համար ոչխարի միտը համեմատաբար է. գառները արծիւների աւար են լինում շատ անգամ. Բայց չնայած այդքան աւերումների, ոչխարներ դարձեալ կան և բազմանում են մանաւանդ նրա

համար, որ նրանց մէջ հիւանդութիւններ շատ քիչ են տարածուած: Ոչխարի տուած օգուտն ահագին է, ուստի և մարդը անյիշատակ ժամանակներից ստրկացրել, ծառայական դրութեան մէջ է դրել նրան: Ամբողջ Եւրոպայում ոչխարի բուքը շատ մեծ գին ունի. միտը, կաթը, պանիրը ամենատարածուած կերակուրներն են մարդկանց համար: Սակայն ազնիւ ոչխարներին չեն կթում, որպէս զի բուքը չփչանայ: Ոչխարն ազրում է մինչև 15 տարի: Ցասն տարեկան հասակում արդէն նրա ատամներն ընկնում են և նա ծերանում է: Ընտանի ոչխարներ ամեն տեղ կան և տարածուած են. նրանց ամենուրեք տեղ տակը համարւում է Մերինոսեան կոչուած ոչխարը, որի իսկական հայրենիքը հիւսիսային Աֆրիկան է համարւում, որտեղից բերուել է Սպանիա և Պորտուգալիա: Մերինոսեան ոչխարը խիստ նուրբ բուք ունի: Այժմ Մերինոսեան ոչխարներ տարածուած են և աւելի ազնուացրած Գերմանիայում: Նշանաւոր են նոյնպէս Անգլիայի ոչխարները:

Ե 2 — Կ Ո Վ

Եզները մեծ, ուժեղ և ծանրաշարժ որոճողներ են. նրանց մարմինն աչքի է ընկնում զանգուածական բնաւորութեամբ: Եզջիւրները համեմատած այծերի և ոչխարների եզջիւրների հետ, կլոր են և հարթ. դունչը լայն և ուղեղները աւելի յետ ձգուած: Պոչը երկար է և փլնջաձև մազերով է վերջանում: Շատ տեսակ եզների պարանոցի և կրծքի մէջ տեղում կաշին կախւում է կազմերով բոխախը: Նրանց բուքը սովորաբար կարճ է լինում և պինդ կերպով կպած է մարմնին. բայց նրանց մի քանի տեսակների մէջ մազերն երբեք բաշ են կազմում պարանոցի վրայ: Ընտանի եզներն այժմ ամբողջ երկրագնդի վրայ տարածուած են. նրանց վայրենի տեսակները արում են թաւ անտառներում, երկար ու լայն անապատ-

ներում, դաշտերում, բարձրաբերձ սարերի լանջերին, Լեռներում ապրող եզները ձմեռը հովիտներն են իջնում, և թափառական կեանք վարելու պատճառը մեծ մասամբ կերակուրն է, որ բացառապէս բուսեղէն է:

Եզները գիշեր ցերեկ աշխատում են. նրանք արտաքուստ ծանրաշարժ և անճուռնի կենդանիներ են, բայց իրօք շատ արագ կարող են շարժուել և երբեմն այնպիսի ճարպիկութիւն են ցոյց տալիս, որ ոչ ոքի մտքով չի անցնի: Լեռներում ապրողները գիտեն շատ լաւ մագլցել և կարող են մեծ թռիչքներ անել: Բոլորն էլ լաւ լողալ գիտեն, մի քանի տեսակները նոյն իսկ շատ վարպետ կերպով լայն գետեր են անցկենում լողով: Նրանց ուժը ահագին է և նրանց կատաղութիւնն անզուսպ. նրանց անկարելի է գիմադրել զայրացած ժամանակ: Առիւծի կամ վագրի բարկութիւնն երբեմն պակաս վտանգաւոր է լինում, քան վայրի եզների կատաղութիւնը, որոնք իրանց աւերիչ ուժով ընկնում են հէնց առաջին պատահած դժգոհութեամբ զոհի վրայ:

Եզների հոտոտելիքը բաւական վարգացած է. լսելիքը նոյնպէս լաւ է. բայց տեսանելիքը թոյլ է: Եզների մտաւոր ընդունակութիւնները ոչինչ բան են: Վայրի տեսակներն համեմատաբար խելքի նշաններ ցոյց են տալիս: Եզների կեանքը, բարձր ու կենցաղավարութեան եղանակը խիստ բազմազան է: Նրանք բոլորն համարեա հեղ և վստահելի կենդանիներ են, բայց ինչպէս ասուեցաւ, կան սարսափելի կատաղի և դաժան տեսակներ, որոնց զարհուրելի եղջիւրների առաջ ամեն ուժ փշուր փշուր կը խորտակուի. միայն գնդակն է նրանց լռեցնում: Կատաղած ժամանակ նրանք խուլ մռնչում են:

Կովը բերում է մի կամ երկու (սակաւ դէպքերում երեք, չորս) հորթ: Հորթը ուլերի և գառների պէս կաղմակերպուած է աշխարհ գալիս: Եզների կեանքը տեւում է մինչև յիսուն տարի: Նրանց ամենակատաղի տեսակներն անգամ շատ հեշտութեամբ ընտելանում են և մարդկանց հըռ ստրուկներ են դառնում: Սրանց տուած օգուտն ան-

չափ է: Շատ տեղերում բեռնակիր կենդանին բացառապէս եզն է. շատ տեղեր նրանք հեծնելու համար են ծառայում, մեքենաներ են շարժում, իսկ նրանց միսն ու կաշին, ոսկորներն ու եղջիւրները, մազն ու սմբակները, կովի կաթն ու պանիրը, իւղը—այդ բոլորը խիստ անհրաժեշտ են դարձնում եզների և կովերի ներկայութիւնը մարդկանց շրջանում: Եզները շատ բազմատեսակ են. նրանց մէջ են մտնում գոմէշները, զուբրը, բիզոնը, Աֆրիկայի սապատաւոր եզը: Ընտանի տեսակներից ամենից գովականն ու ընտիրը շոտլանդական՝ ձիւնի նման սպիտակ եզն է:

Ո Ւ Ղ Տ

Անապատի նաւ—ինչպէս շատերը պատկերաւոր կերպով կոչել են նրան: Աֆրիկայի ընտանի կենդանիներից ամենից օգտակարն է. նրա տուած օգուտն ահագին է, մատուցած ծառայութիւնները՝ մեծ, բայց նրա բնաւորութիւնը չունի իւր մէջ ոչինչ գրաւիչ. յիմար է ուղտը, անհաճոյ և դժկամակ: Ոչ մի արաբ չի գովել նրան իւր երգերում:

Միասնապատ ուղտը շատ մեծ որոճող է. բարձր, երկար մարմնամասերով, երկարատու. նրա անեղջիւր գլուխը բաւականին փոքր է, իսկ դունչը դուրս ընկած: Աչքերը մեծ են և բութ հայեացքով. ականջները խիստ փոքր են և յետ ձգուած: Վերին շրթունքներն այնքան շարժուն են և ցած են գալիս, որ թւում են իբրեւ ստորին շրթունք: Վազելու ժամանակ նրա անճուռնի շրթունքներն այս ու այն կողմն են շարժուում: Վիզը խիստ երկար է ու տձև. փորը շատ մեծ է: Սապատը ուղղաձիգ է, բայց տարուայ մէջ բազմիցս փոփոխական: Քանի կերակուրը առատ լինի, այնքան սաքաթը կը մեծանայ և ընդհակառակը: Անձրեային եղանակներին, երբ հիւթալի բուսականութիւնն առատանում է, ուղտի սապատը զարմանալի մեծութեան

է հասնում, երբեմն 30 դրուանքայ: Ոտները շատ անկարգ են դասաւորուած և յետին ոտները ընդհանուր կազմից կարծես բոլորովին դուրս են մնացած, որով և ուղտը աւելի անճառնի է երևում: Բաւականին երկար ու լայն մատները մինչև վերջը ծածկուած են կաշիով: Մազերը շատ փափուկ, բրդոտ ու երկար են գլխի, ծոծրակի, բիւի, թեւերի և սապատի վրայ, պոչի ծայրին նրանք աւելի հաստ են:

Ուղտը անապատի կենդանի է. նրա հայրենիքը անապատների բուն հայրենիքն է՝ Աֆրիկան: Քարքարոտ տեղերում դժուարութեամբ է դիմանում նա: Ուղտի կերակուրը բացառապէս բուսեղէն է. ուղտը բաւականանում է ամենակոշտ կերակրով. ամբողջ շաբաթներով նա կարող է ապրել անպէտք ու չոր խոտերի մնացորդներով: Աֆրիկայում ուղտերն յաճախ ուտում են ճիւղածածկ տներ և փշատերև բոյսեր, եթէ ուղտի կերակուրը առատ լինի և հիւթալի, նա շաբաթներով կարող է անշուր մնալ, եթէ բարձուած կամ յոգնած չէ: Ուղտերը անջրգի անապատներում յաճախ ծարաւի անլուելի պահանջին են ենթարկւում: Եւ հետաքրքիր է նայել, երբ քաղցած ու յոգնած ուղտերը երկար գրկանքից յետոյ վերջապէս մօտենում են որ և է ջրաւաղանի: Գիւսի պէս, ականջ պատառոտող ձայներով թափւում են ջրի մէջ: Այդ զգալի կերպով բաց է անում նրանց ախորժակը:

Ուղտերն արագաշարժութեան կողմից հազիւ թէ տեղի տան ձիերին: Նրանց մէջ լսողութիւնը շատ զարգացած է, իսկ հոտառութիւն համարեա թէ չունին. ուղտն իւր յիմար աչքերով այնքան էլ սրատես և հեռատես չէ: Նոյն վիճակի մէջ են նաև մտաւոր կարողութիւններն ու բնաւորութիւնը: Ուղտը յիմար կենդանի է, մանաւանդ յամառ և քմահաճ: Նրան անկարելի է բան հասկացնել, երբ նա զայրացած է. եթէ նրա վրայ նստած մարդը ուղեկցող ձախ երթալ, ուղտը աջ կուղղուի. եթէ ուղեկցող կանգնել, ուղտը բոլոր ուժով առաջ կընթանայ. եթէ ուղեկցող վազել, ուղտը կանգ կառնի: Եզը նրա հետ համեմատած վերին աստիճանի ազնիւ և յարգելի կենդանի է:

ոչխարը՝ ուղղակի խելօք, իսկ էշը իւր ամբողջ յամառութեամբ մէկտեղ՝ սիրալիր: Եւ եթէ չլինէր այն օգուտը, որ տալիս է ուղտը մարդուն, մարդիկ վաղուց կաղատուէին այդ յիմար, յամառ և սեահոգի կենդանիներից: Ուղտի միսը պինդ է և բաւականին անհամ, բայց և այնպէս շատ տեղերում ուտում են. բուրդից հագուստեղէն են պատրաստում. բայց դրանք ոչինչ են այն ահագին օգուտի հետ համեմատած, որ մարդ ստանում է նրանցից գործ դնելով ուղտերին իբրև բեռնակիր անասունների:

Ը Ն Չ Ո Ւ Ղ Տ

Արձողների ընտանիքին պատկանում է նաև աշխարհիս ամենաբարձր կաթնասունը՝ ընձուղտը: Այդ ցեղի միակ ներկայացուցիչը աֆրիկական ընձուղտն է, որ իւր անհամեմատ բարձր ոտներով, երկար ու բարակ վզով, հաստ, պինդ իրանով, գեղեցիկ, բարեկազմ գլխով, մեծ ու գեղեցիկ աչքերով տարօրինակ տպաւորութիւն է թողնում տեսնողի վրայ: Նրա գլուխը կարող է գետնից բարձրանալ մինչև 2¹/₂ — 3 սաժեն: Այժմ ընձուղտներն ապրում են Աֆրիկայի միջին և հարաւային մասերում, հիւսիսային լայնութեան 17⁰-ից մինչև հարաւային լայնութեան 24⁰-ը: Նրա տարածման շրջանն ուրեմն մի կողմից ձգւում է մինչև Սահարայի անապատը, միւս կողմից մինչև Օրանժ գետը: Աֆրիկայի այդ մասերում ձգւում են հիւսաւորց, կուսական անտառներ, սրտեղի ծառերը ծածկուած են մամռանման բոյսերով ու կոշտացած սունկերով: Նրանց մարմնի գոյնը խիստ նման է չրջապատող առարկաներին, մանաւանդ ծառերի փայտալի բներին, այնպէս որ այդ տեսակ բների մօտ կանգնած ընձուղտը շատ դժուարութեամբ է նկատւում որսորդի կողմից և շատ անգամ ծառերը ընձուղտի տեղ է ընդունում և ընդհակառակը:

Ընձուղտները պատահում են սովորաբար փոքրիկ

խմբերով 8—15 հատ: Ընձուղտի գնացքը բաւականին տարօրինակ է և այլակերպ. նրա քայլուածքը մեծ մասամբ բողկացած է տռանձնակի մեծ թռիչքներից. նրան հալածելու և հասնելու համար որսորդը պիտի ունենայ արագոտն նժոյգ: Նա սովորաբար յոգնեցնում է իրան հալածող բոլոր կենդանիներին. և փախչելիս նա իւր երկար պոչով խփում է շարունակ իւր մէջքին և յաճախ յետ է դառնում և իւր խելացի, գեղեցիկ աչքերով նայում է իրան հալածողին:

Ընձուղտը հանգստանում է սովորաբար գիշերը. նա ուղտի նման ծալում է իւր առաջին ոտները և այդպէս պառկում է. քնում է շատ կարճ և նրա քունը շան քնի նման գիւրազգաց է: Նա կերակրւում է բացառապէս բուսեղէնով. ճիւղերն ու սաղարթները նրա սիրած կերակուրն են կազմում: Նրա լեզուն այնպէս է յարմարեցրած, որ նա կարող է ծառից վերցնել ամենափոքր տերևն անգամ: Առ հասարակ նրա լեզուն այն դերն է խաղում ընձուղտի համար, ինչ դեր որ կնճիթը փղի համար: Կենդանաբանական այգիներից մէկում ընձուղտը տիկիներին գլխից ասեղներ և գնդասեղներ էր վերցնում իւր լեզուով, զարդեր էր պոկում, մօտենում, շոյում էր նրանց: Ընձուղտը ուղտի պէս կարող է երկար ժամանակ առանց ջրի մնալ: Տարուայ երաշտ ժամանակը, երբ ծառերի վերայ տերևներ չեն լինում, ընձուղտները մի քանի մղոն ճանապարհ կտրելով գնում են ջրաւազաններն ու ջուր խմում: Ընձուղտն իւր կերակուրը կանգնած է որոճում և ոչ այնքան երկար, ինչպէս այդ անում են միւս որոճողները:

Ընձուղտի մտաւոր ընդունակութիւնները բաւականին բարձր են. նա չափազանց բարեհոգի, խաղաղասէր, հեզ ու գրաւիչ կենդանի է և սիրում է խաղաղութեամբ ապրել բոլոր նրանց հետ, որոնք նոյն ցանկութիւնն ունին: Իսկ կարիք եղած դէպքում նա գիտէ նաև շատ լաւ պաշտպանուել. նրա ջլոտ, երկար ու հզօր ոտքերի հարուածը փտանգաւոր է նոյն իսկ առիւծի համար:

Մեծ ընձուղտներին որսալը և մանաւանդ նրանց

ողջ ողջ բռնելը բաւականին դժուար է: Ընձուղտ որսալու համար հարկաւոր է ամբողջ շաբաթներով դաշտերն ու անապատներն ընկնել, գեղեցիկ արագավազ ձիեր վերցնել, ուղտերի ու կովերի մեծ պաշար ունենալ և արաքներից կամ տեղացիներից լաւ հմուտ առաջնորդներ վերցնել: Փոքրիկ ընձուղտները բռնուելու ընթացքից սկսած մեծ խնամատարութիւն են պահանջում, ուստի և կովերն ու ուղտերը նրանց կաթ ու ջուր են մատակարարում: Որսորդները մէկը գեղեցիկ կերպով նկարագրում է իւր որսը «Ոչ մի գրիչ, ոչ մի խօսք չի կարող նկարագրել այն զգացումը, որ մարդ զգում է այդ ահագին կենդանիների նախրի մէջ մտնելիս: Վախեցած ընձուղտները ամեն հընար գործ էին դնում ազատուելու և նրանք վազում էին առանց ուշադրութիւն դարձնելու ճանապարհին պատահած արգելքների վրայ: Նրանք ընթանում էին բաւականին դանդաղ, իսկ իմ նժոյգը սլանում էր նրանց յետեւից և հետզհետէ ես մօտենում էի ընձուղտներին: Վերջապէս ձիս մտաւ նրանց մէջ և ես ընտրելով նրանցից մէկին, ամենայն արագութեամբ հալածել սկսեցի: Ընձուղտը նկատելով իմ ոգևորութիւնն ու հետամտութիւնը ամբողջ ուժով սկսեց փախչել և ճանապարհին պատահած ծառերի ճիւղերն ու սաղարթները ջարդում, պոկում էր և իմ ճանապարհին ձգում: Վերջապէս 8 քայլի վրայ հասայ նրան և կրակեցի երկու անգամ: Ըստ երևոյթին այդ երկու գնդակներն էլ առանձին ցաւ չպատճառեցին նրան. երկու ուրիշ գնդակից յետոյ ես վայր իջայ ձիուցս և հիացայ առաջիցս դանդաղ կերպով գնացող կենդանիով: Ինձ թւում էր, թէ այդ բարի կենդանին իւր մեծ, խելացի և գթոտ աչքերով ինձ խնդրում, աղաչում էր խղճաւ. և ես մի րոպէ ուզում էի խղճալ նրան և չսպանել. բայց որսորդական արիւնն իսկոյն շարժուեց մէջս և նոր գնդակը մեկուելով ընձուղտի գեղեցիկ վզի մէջ, վայր տապալեց նրան: Արեւան յորդ հեղեղ դուրս պրծաւ նրա վերքից. հսկայական ոտքերը դողդողացին. և մի րոպէ ես, ահագին կենդանին անչնչացաւ»:

Ընձուղտի միսն ուտում են տեղացիները, բայց որսորդներն աւելի շատ ցանկանում են ողջ բռնել ընձուղտին, որովհետեւ իբրեւ տարօրինակ ու հազուադէպ կենդանի, նա մեծ գին ունի:

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԵՂՋԵՐՈՒ

Սա իւր արտաքինով աւելի շատ տգեղ, անճոռնի է, քան գեղեցիկ. յատկապէս տգեղ է գլուխը. ոտքերն համեմատաբար ցածր են. պոչը կարճ: Աչքի է ընկնում իւր չափազանց լայն սմբակներով և երկար, բութ յետին ճանկերով: Բնակւում է հիւսիսային աշխարհներում 600-ից հիւսիս, թէպէտ տեղ տեղ պատահում է նաեւ հարաւ: Վայրի տեսակը պատահում է Սկանդինաւիայի, Լապլանդիայի և Ֆինլանդիայի լեռնոտ մասերում, ամբողջ հիւսիսային Սիբիրում, Գրենլանդիայում և Աֆրիկայի հիւսիսային լեռներում: Ապրում է նաեւ Շախգբերգէնում:

Հիւսիսն ընտրելով իրան հայրենիք, նա բնականաբար պիտի յարմարուէր ցուրտ և սառցային աշխարհների կլիմային, կեանքի եղանակին: Յիրաւի, նրա մարմինը ծածկուած է թաւ ու թանձր մազածածկ մորթով: Վզի առաջին մասում մազերը բաշի նման յաւելուած են ձեւացնում, որ երբեմն հասնում է մինչև կուրծքը. երբեմն այտերի մազերն էլ են երկարում: Մորթու գոյնը նայած տեղին և ժամանակին փոխւում է: Այդ փոփոխութիւնն սկսւում է միշտ գլխից, աչքերի մօտից և տարածւում է նաեւ միւս մասերը: Մազերը շատ խիտ են լինում, որով և եղջերուն յարմարութիւն է ունենում սարերի ու ձիւների մէջ ապրել:

Հիւսիսային եղջերուն սարերի խիական զաւակն է. նա անտառ չի սիրում և պատահում է միայն մամռապատ ու ալպեան ուրիշ բոյսերով ծածկուած լեռնաշղթաների վրայ: Նա եբէք չի մօտենում անտառի շերտին և ամեն կերպ խոյս է տալիս անտառից: Բայց Սիբիրում նա պա-

տահում է նաև անտառներում: Ձմեռը, երբ ցուրտը սաստկանում է, նա թողնում է բարձր լեռներն ու ժայռերը և իջնում է անտառները ցրտից մի փոքր պատսպարուելու համար: Գարնանը նա կրկին թողնում է անտառները և դիմում լեռները: Եղջերուները ճանապարհորդելիս խմբերով են լինում և լաւ եղանակներին նրանց խմբերը շատ անգամ հազարից անցնում են: Նրանց երթիւնքները ճանապարհը միշտ միևնոյնն է. ճանապարհին նրանք անցնում են գետերով, նրանք հիանալի լողալ գիտեն:

Եղջերուների բոլոր արտաքին զգայութիւնները շատ լաւ զարգացած են. նա հիանալի հոտ է առնում և 500—600 քայլի վրայ նոյնչափ լաւ է լսում, որչափ և նոյն ցեղի միւս տեսակները: Եղջերու որսորդները միաբերան վիտյում են, որ նա շատ խելօք և զգոյշ կենդանի է. երբէք չի թողնում մօտենալու իրան:

Նրանք կերակրւում են բուսեղէնով՝ այն էլ մի քանի տեսակով միայն. նրանք շատ ջոկող են կերակրի նկատմամբ և ամեն բոյսի բերան չեն խփի: Ձմեռը, երբ ձիւնը ծածկում է գետինը, եղջերուն իւր սմբակներով յետ է անում ձիւնը և նրա տակից բոյսերի արմատներ, զանազան խոտեր է հանում, ուտում: Նա գլխաւորաբար երեկոներն ու առաւօտներն է դուրս գալիս կերակրի, իսկ կէսօրին հանգստանում է: Շատ դժուար է այն որսորդի բանը, որ գործ ունի եղջերուի հետ: Այն բարձունքների վրայ, որտեղ ապրում է այս զգոյշ կենդանին, չկան ոչ հովաւական խրճիթներ, ոչ տնակներ, որտեղ կարելի լինէր հանգստանալ և գիշերել: Սարերը շատ տեղ անանցանելի են իրանց սահուն և լարժուն քարերի պատճառով. անձրեւների առատութիւնն ու միւս կողմից ցրտի սաստկութիւնը ոչինչ գրաւիչ բան չեն թողնում որսորդի համար: Հարկաւոր է խիստ զգոյշ լինել եղջերու որսալիս, որովհետեւ ինքը եղջերուն էլ խիստ զգոյշ է: Շատ դժուար է մօտենալ նրան 200—300 քայլից աւելի, որովհետեւ թեթեւ շուկն անգամ նա իմանում է և իսկոյն

փախչում: Նրա գոյնը սովորաբար այնքան նման է լինում շրջապատող բնութեանը, որ մօտ պառկած եղջերուին նկատելը խիստ դժուար է լինում. որսորդը շարունակ քարերի կոյտը հեռուից եղջերուի տեղ է դնում. շատ անգամ էլ եղջերուներին քարերի տեղ է ընդունում և առանց ուշադրութեան մօտենում է 200, 300 քայլ, մէկ էլ տեսնում է, որ իւր մօտից թողնում, փախչում է եղջերուների նախիրը: Կրակելն արդէն ուշ է լինում: Որսորդներին փորձից յայտնի է, որ հրացանի առաջին կրակոցը չլսեցնում է եղջերուների ամբողջ նախիրը և նրանք փոխանակ խակոյն փախչելու, մի րոպէ սպասում են, շուտով դէս ու դէն են նայում և ապա ամբողջ ուժով փախչում են: Դրա համար սովորաբար որսորդները մէկ մէկ չեն գնում, այլ 2—3 հոգով: Երբ առաջին որսորդն արձակում է, դրանից անմիջապէս յետոյ երկրորդը, ապա երրորդը: Եւ դեռ յաջող ու ճարպիկ որսորդները կարողանում են երկրորդ անգամ լցնել իրանց հրացանները և արձակել: Այդպիսի դէպքերում պատահում է, որ նախիրից 5—6 եղջերու է սպանւում մի անգամից:

Ամերիկայում և Սիբիրում բոլորովին այլ կերպ են որս անում: Թէ Լապլանդիայում և թէ Սիբիրում տեղացիների կերակուրը բացառապէս եղջերուի միսն է: Բացի այդ, եղջերուն է նրանց պահողը, նրանց ընտանի անասունը և փոխադրութեան միակ միջոցը: Ամբողջ ժողովուրդներ ապրում են նրանով և այդ հիւսիսաբնակ ժողովուրդների կեանքը կը դադարէր գոյութիւն ունենալուց, եթէ վերջանար յանկարծ այդ կենդանու ցեղը: Փինլանդացու կամ լապլանդացու համար եղջերուն աւելի անհրաժեշտ և կարևոր է, քան մեղ համար կովը կամ ձին, քան արաբի համար՝ ուղտը: Սրանից յետոյ պարզ է, թէ ինչպիսի հպարտութիւն է լապլանդացու համար եղջերուների նախիրը: Այդ երկրներում եղջերուն մեծ մասամբ ընտելացրած է, իսկ Սիբիրի և Ամերիկայի լեռնոտ բարձր տափաստաններում պատահում է վայրի տեսակը: Եւ հէնց այդ վայրի տեսակն էլ ահագին

օգուտներ է տալիս սիրիւացուն և ամերիկացուն: Արդէն յիշեցինք, որ եղջերուները ահագին խմբերով տարուայ մէջ մի քանի անգամ տեղափոխւում են. և Սիբիրում օգտւում են հէնց այդ տեղափոխութիւնից և ահագին քանակութեամբ որսում են: Երբ կենդանիները մեծ բազմութեամբ մօտենում են դեպին և ընկնում ու լողում են միւս ափն անցնելու համար, որսորդները փոքրիկ լաստերով վրայ են պրծնում և սկսում են անխնայ կոտորել նրանց. և այս դէպքում նրանց զէնքը ոչ թէ հրացանն է, այլ սուր, երկսայրի դաշոյնը: Նրանք մօրթոտում, վիրաւորում են աջ ու ձախ. և երբ ամբողջ նախիրն անցնում է, որսորդները գնում ջրից հանում են վիրաւորներին և սպանուածներին: Բայց որսալու այդ եղանակը խիստ վտանգաւոր է, որովհետեւ եղջերուների նախիրների մէջ այնքան էլ հեշտ չէ լաստերով գործել: Ամեն րոպէ լաստը շուռ գալու վտանգի մէջ է. եղջերուները ամեն կերպ պաշտպանւում են և շատ անգամ որսորդը զոհ է գնում իւր յանդուգն ձեռնարկութեան:

Նոյն կերպ որսում են և ամերիկացի հնդիկները: Այնտեղ էլ եղջերուն գոյութեան միակ միջոցն է: Դրանք եղջերուների ահագին խմբերը 10 հազարից մինչև 100 հազար, թողնում, հեռանում են դէպի Սաուցեալ օվկիանոսի ափերը. այնտեղ նրանք ապահով պատուարան են գտնում միջատների և շոգի դէմ: Եւ կերակրւում են հիւսիսային հիւթալի բոյսերով. իսկ աշնանը նորից դառնում են իրանց տեղը: Վերադարձին նրանց մէջքի վրայ ու կողերին 3—6 դժաշափ հաստութեամբ իւղ է պատած լինում, դրա համար էլ հնդիկներն այդ ժամանակ են որսի դուրս գալիս: Եւ այդ խեղճ կենդանուն դարան են դնում, ցանցով են որսում, ջրի մէջ են սպանում, դաշոյնով են մօրթում և ամեն կերպ հալածում են: Միւս կողմից նրանց նախիրներին հետևում են ահագին բազմութեամբ գայլերի վահակներ, որոնք ամեն օր մեծ քանակութեամբ եղջերու են յափշտակում: Հնդիկները մեծ հմտութեամբ գիտեն գործ ածել վայրի եղջերուներին այն-

պէս, ինչպէս այդ անուամբ են լապլանդացիք ու Ֆինլանդացիք ընտանի եղջերուների նկատմամբ: Եղջերուի եղջիւրները, ոսկորը, մազերը, միսն ու իւղը, ուղեղը, ջիւերը, մորթին—բոլորը բոլորը պիտանի առարկաներ են հնդիկի համար: Սիբիրացու և ամերիկացու համար եղջերուի ոչ մի կտորը ի դուր տեղը չի կորչում: Այդ է պատճառը, որ վայրի եղջերուին ամեն կերպ հալածում և սպանում են, իսկ ընտանի եղջերուին մեծ խնամքով պահում, պահպանում են:

Բացի մարդուց, հիւսիսային եղջերուն ունի ուրիշ շատ թշնամիներ: Ամենից առաջ գայլերը, որոնց վոհմակները շարունակ հետևում են եղջերուների նախիրներին և շատ անգամ եղջերուների տէրերին ստիպում են թողնել այդ պարապմունքը և ձեռք քաշել եղջերուներից, որովհետև անխնայ կերպով կոտորում են: Բացի գայլից նրանց մեծ ֆնաս են հասցնում նաև գայլի միւս բարեկամները: Իսկ միջատները, խայթող ու անհանգիստ մոծակները նրանց թափառումների ու տեղափոխութիւնների իսկական պատճառ են հանդիսանում: Տարուայ ամենատաք ժամանակը (ցերեկն այնտեղ ամիսներ է տևում) նրանք տանջում, չարչարում են եղջերուներին, վէրքերի մէջ ձուեր են ածում, բշտում է նրանց մարմինն ամբողջապէս ու խոցալից դառնում և ամենասոսկալի ցուեր պատճառում կենդանուն:

Լապլանդացու կեանքն ինչպէս ասացինք ամբողջապէս եղջերուից է կախուած. դրա համար ոչ մի ցեղ այնքան հոգ չի տանում այդ կենդանու վրայ, որքան լապլանդացին: Նրանց մէջ շատերը կան, որոնք 40, 50 հազարանոց նախիրներ ունին և դեռ այդ ահագին բազմութեան մէջ նրանք գիտեն ճանաչել իրանց նախիրները, ջոկել իրանց եղջերուներին ուրիշներից: Լապլանդացու համար նրա նախիրները հպարտութեան և բաւականութեան աղբիւր են, հարստութիւն և պարծանք են, բայց միևնոյն ժամանակ տանջանք ու ծանրութիւն: Լապլանդացու կեանքը, ապրելու տեղն ու եղանակը ամբողջապէս եղջերուի տրա-

մադրութեան տակ է: Երբ գալիս է տարուայ շոգ ժամանակը, եղջերուները թողնում հիւսիս են քաշոււմ և լապլանդացին էլ ստիպուած է իւր նախիրների հետ գնալ, հիւսիս քաշուել, որովհետև առանց նրանց նա չի կարող ապրել: Եւ այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ ինչեր ասես չի քաշում խեղճ, աղքատ ու տոկուն լապլանդացին. ինչ դժուարութիւններ, ինչ կռիւ ցրտի ու բքի դէմ, ինչ տանջանք քաղցի ու ծարաւի համար, նա պիտի տանի այդ բոլորը ի սէր իւր նախիրների, ի սէր իւր սեփական դոյութեան: Եւ այդպէս լինում է ամեն տարի: Հիւսիսային եղջերուների նախիրները շատ սիրուն և փառահեղ տեսարան են ներկայացնում. կենդանիները իրար կողք կողքի խիտ շարքերով գնում են արագ քայլերով, շատ անգամ այնքան արագ, որ վազքի է նմանում: Նախիրների կողքերից գնում են հովիւները, իսկ չորս կողմից հօտապահ շները, որոնք այնքան նախանձախնդրութեամբ են հետևում տիրոջ հարստութեանը. նրանք աչալուրջ կերպով հսկում են, որ եղջերուները դուրս չգան շարքից, շատ չհեռանան նախիրից, և այս կամ այն եղջերուին բռնելու դէպքում օգնում են իրանց տիրոջը:

Այնտեղ ճանապարհի վրայ հեռու հիւսիսում լապլանդացին պարապում է իւր պարզ, անպաճոյճ տնտեսութեամբ. նա եղջերուի կաթից պանիր և իւղ է շինում, միսը չորացնում է, ջիւերից պարաններ ու թելեր է շինում, մորթուց մուշտակներ, ձեռնոցներ և ստնամաններ է պատրաստում: Բացի դրանից լապլանդացին գործ է ածում իւր եղջերուին նաև իբրև բեռնակիր անասունի: Առանձին յատուկ պատրաստած սահնակների է լծում նա և սահնակը ձիւնի վրայ թռչում է յաճախ ամեն մի ժամում 8—10 վերստ:

Շատ փորձեր են եղել եղջերուին բազմացնելու նաև միջին, բարեխառն գօտու երկրներում. բայց չի յաջողուել: Հիւսիսային եղջերուի տեղը սառոյցների և մամուռների աշխարհն է և նրա տէրը՝ աղքատ, ժրջան, չարքաշ ֆինլանդացին, լապլանդացին, սիբիրացին ու հնդիկն է:

ԿՐԾՈՂՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Այս ընտանիքը չափազանց հարուստ է սեռերով և տեսակներով. այդտեղ են սկիւռները, ճագարները, նապաստակները, Սիբիրիայի մուկը, գետնափորը, առնէտը, կողոզը, հասարակ մուկը և այլն: Նրանց կազմաւածքի և մեծութեան ընդհանուր բաղադրանութեան մէջ կայ մի գիծ, որ յատուկ է բոլոր կրծողներին — դա նրանց ատամնաշարն է. և ատամների ինքնատիպ դարգացումը: Ատամնաշարի պատկերն հետևեալն է. $\frac{3-0-2-0-3}{3-0-2-0-3} = 16$. Կտրիչները աւելի մեծ են միւս ատամներից, բոլոր ատամները շատ պինդ են, ամուր և սուր: Բայց այդ ամբողջիւնն ու որբութիւնը չուտով կանհետանային նրանց ամեն ինչ կըրծելու հակումի պատճառով, եթէ նրանց ատամները չափազանց զարգանալու յատկութիւնը չունենային: Կտրիչները մանաւանդ խիստ շատ են ածուս, այնպէս որ եթէ կրծողներից մէկը որոշ ժամանակ չկրծէր, նրա կտրիչներն այնքան կը մեծանային, որ նա այլ ևս անկարող կը լինէր բերանը փակել և կենդանին կը սատկէր: Կրծողների արտաքին զգայութիւնները շատ էլ զարգացած չեն. նոյնը և մտաւոր ընդունակութիւնների նկատմամբ: Նրանց կերակուրը մեծ մասամբ բուսեղէն է, ուտում են արմատիք, կեղև, տերեւներ, ծաղիկներ, պտուղներ, խոտ, հացահատիկներ: Մի քանի տեսակներն ուտում են նաև միս: Նրանք իրանց բունը շատ ճարպիկ կերպով են շինում գետնի տակ և ձմեռ ժամանակը թմրում են: Կրծողների աճումը չափազանց արագ է կատարւում և արգասաւոր է: Դրանով միայն կարելի է բացատրել այն հանգամանքը:

որ կրծողները թէպէտ և անհաշիւ թշնամիներ ունին կաթնասունների մէջ, սակայն այդքան մեծ քանակութեամբ ամեն տեղ երևում են: Կրծողներն աշխարհի բոլոր մասերում երևում են և նրանց պատճառած աւերմունքն ըզրգարի է ամեն տեղ:

ԸՆՏԱՆԻ ՄՈՒԿ

Իսկական կրծողի տիպը մեր ընտանի մուկն է: Մուկն համարեա համատարած է. սա խիստ ուրախ, կայտառ և զիւրաշարժ կենդանի է, որի արտաքինը շատ գրաւիչ է: Նրա ամեն մի շարժումը չափազանց ճարպիկ է ու շնորհալի. նա ընդունակ է ամեն տեսակ ձեռնարկութիւնների: Սիրում է երաժշտութիւն և ինքն ևս աշխատում է դեղձանիկի նման երգել: Ընտանի մուկը ընդհանուր առմամբ բարեհամբոյր և գրաւիչ կենդանի է: Բայց նրա գրաւչութիւնը կորչում է, երբ ի նկատի առնենք նրա որկրամուրթիւնը և այն մեծ վնասները, որ առաջ է գալիս նրա նուրբ ճաշակից և ամեն բանի վրայ իւր ատամների ուժը փորձելու ցանկութիւնից: Նա ամենայն սիրով ամբողջ գիշերներով կաշխատի հաստ դռների և արկղների վրայ, որպէս զի ծակի. և վերջը ծակում է: Ոչ մի պահարան, ոչ մի փականք նրա ուշադրութիւնից չի փախչում և նա գիտմամբ ընտրում է իւր համար ամենահամեղ պատանները: Զուր չի խմում, բայց դրա փոխարէն շատ մեծ հաճոյքով քաղցր խմիչքներ է վայելում: Սակայն այդ բոլորը շատ այնքան էլ մեծ վնաս չէր հասցնի մարդուն, եթէ մուկը ամեն բան կրծելու մի բնական հակումն չունենար: Ամենաթանկագին գրուածքներն ու շորերը այդ չարածճի կենդանիների հետամուտութիւնից չեն ազատւում: Նա թըշնամի է մանաւանդ գրքերի ու ձեռագրերի:

Ընտանի մուկը չափազանց արագ է աճում. տարուայ մէջ 5—7 անգամ ձագ է բերում և իւրաքանչիւր անգամ 5—8. այնպէս որ մի տարուայ մէջ մի զոյգից կարող է

առաջ գալ մինչև հազար մուկ: Մուկը իւր բունը շինում է մի յարմարաւոր անկիւնում, ծղօտից, խոտերից, թղթից ու փետուրից և ուրիշ փափուկ առարկաներից: Փոքրիկ մկները 10—15 օրից յետոյ չափահաս են դառնում և անկախ կեանք են վարում: Մայրը քնքշաբար սիրում է իւր ձագերին: Մկների բազմաթիւ թշնամիներից ամենից կատաղին և անգուլթը կատուն է:

Կ Ո Ւ Ղ Բ

Կուղբը ամենամեծ կրծող կենդանիներից մէկն է: Նա տարածուած է Ասիայի, Եւրոպայի և Ամերիկայի այն բոլոր երկրներում, որոնք ընկած են հիւսիսային լայնութեան 33⁰ և 68⁰-ի մէջ: Հասակաւոր կուղբը ունի 75—95 սանտիմետր երկարութիւն, պոչը 30 սանտիմետր, մարմնի բարձրութիւնը 28 սանտ. իսկ քաշը 40—50 գրուանքայ: Կուղբի մարմինը կարճ է, անճոռնի և հաստ, յետևից բաւականին հաստ, մէջքը դուրս ընկած, փորը ուռած և կարծես կախ ընկած, վիզը կարճ ու հաստ. գլուխը յետևից լայն, առաջից նեղ, տափակ գանգով ու կարճ, բութ դնչով: Ոտները կարճ են և շատ ուժեղ. յետևի ոտները մի փոքր մեծ են քան առաջիները: Թաթի վրայ հինգ հինգ մատներ կան, յետևի թաթի մատները իրար հետ միացած են լայն լողաթաղանթով: Երկարաւուն ականջները փոքր են և բոլորովին համարեա ծածկուած մորթու մէջ և կարող են ծալուել. փոքրիկ աչքերը արտևանունքներ ունին: Բացի գարշապարից, լողաթաղանթից և պոչի²/₃ մասից կուղբն ամբողջապէս բրդոտ մորթով է ծածկուած. նրա մորթը շատ թաւ, փափուկ է: Վերին ծնոտն ունի նոսր, կարծր ցցուած բեխեր, մէջքի մորթը մութ շագանակի գոյն ունի, փորի կողմն աւելի պայծառ: Պոչի առաջին մասը ծածկուած է շատ երկար բրդով, իսկ վերջին մասը լեթկ է, չոր ու կարծր: Կուղբի ընդհանուր

գոյնը կամ սև է համարեա և կամ աւելի գորշ: Ճերմակ կամ խայտաբղետ կուղբ շատ քիչ է պատահում:

Կուղբը յայտնի է կաթնասունների մէջ որպէս հմուտ ճարտարապետ. նա վարպետօրէն բուն շինող կենդանիներից է: Նա ապրում է գլխաւորապէս լճերի և գետերի ափին և նա իւր բունն հետևեալ կերպով է շինում: Մըտնում է գետի մէջ, ջրի միջից ծակում է գետի ափը, գնում է դէպի գետինը հորիզոնական գիրքով, ապա գետնի տակից դէպի վեր է բարձրանում ուղղահայեաց կերպով, բայց չի հասնում գետի արտաքին մասին, չի ծակում գետինը. սակայն այնքան է վեր գալիս, որ բնի բարձրութիւնը վեր լինի ջրի մակերևոյթից: Ահա այդտեղ շինում է նա իւր հոշակաւոր բնակարանը. ջրի վարարումից փրկելու համար իւր բնի առաջ թոււմբեր է շինում. և յետոյ այս թոււմբերի յետևում սկսում է շինել իւր բունը, որ 1—2¹/₂ ոտնչ. բարձրութիւն ունի և 3—4 ք. արշին տարածութիւն է բռնում: Նա իւր բնակարանը կառուցանում է ծառերի ճիւղերից, բաւականին հաստ փայտերից, ցեխով լաւ սուղում է և ջրի համար անթափանց դարձնում: Կուղբի բնակարանը բաղկացած է լինում մի քանի բաժանմունքներից. մառան կամ շտեմարան, որտեղ նա պահում է սովորաբար ջրային վարդերի արմատներ, ուրիշ զանազան բոյսեր, ճիւղեր, սաղարթներ՝ ձմրանն ուտելու համար: Միւս բաժանմունքը գմբէթաձև յատակ ու առաստաղ է ունենում, որտեղ ապրում և քնում է կուղբը: Եւ եթէ ջրի վարարումից իրան և իւր բնին վտանգ սպառնայ, իսկոյն վերևի կողմից բնի պատը ծակում ու փախչում է դուրս: Շատ անգամ կուղբը 3—4 տարի շարունակ միևնոյն խրճիթի մէջ է ապրում: Ուրիշ անգամ էլ հին խրճիթի կողքին շինում է նորը և առանձին անցքերով միացնում է հնի հետ: Մեծ խըրճիթները շինում են խմբովին, իսկ հատ հատ կուղբերը ապրում են հասարակ խրճիթներում այնպէս, ինչպէս ջրաղութները: Ուրեմն կուղբի գնալու գալու ճանապարհը գետի, ջրի միջով է. նա ջրի միջով է տանում իւր

քնի համար հարկաւոր նիւթերը: Նրա ատամներն այնքան ուժեղ են և սուր, որ նա կարող է 2¹/₂—3 սանտիմետր հաստութիւն ունեցող ծառը կտրատել, կտոր կտոր անել: Նա աւելի հաստ ծառերը քորահան է անում, առաջուց ծառի տակը փորելով. նա միշտ ծառը վայր է ձգում ջրի կողմից, որպէս զի ծառի ճիւղերն ու կտորտանքը հեշտ լինի բունը տեղափոխել: Ականատեսներից մէկը պատմում է, որ երեկոյեան մթնաշաղին կուղբի ընտանիքը արագ կերպով քաշում էր իւր բունը և այնտեղ մնում էր մինչև արևի ծագը: Առաւօտեան ամենից առաջ մայրն էր դուրս գալիս ցամաք, առանց պոչը ջրից հանելու, չորս կողմն էր դիտում, թէ վտանգ չկայ արդեօք և ապա դիմում էր դէպի ուռենու անտառակը. նրան շուտով հետևում էին նրա զուակները. հազիւ անտառին հասած, իսկոյն լսելի էր նրանց ատամների սղոցելու ձայնը, և մի քանի րոպէ անց մատղաշ ուռենին գետին էր տապալում: Մայրն ու ձագերը անընդհատ և եռանդով աշխատում էին և մի որոշ ժամանակից յետոյ դարձեալ մայրը ինչքան որ կարող էր՝ վազելով յետ էր դառնում, այս անգամ բերանում բռնած ուռենու մի հաստ ճիւղ: Չաւակներն օգնում էին իրանց մօրը բռնելով փայտի երկու կողմերից. ճանապարհին նրանք հանգստանում էին ժամանակ առ ժամանակ:

Այս կենդանիները թէ ուտելու և թէ շինուածքի համար գործ են անում գլխաւորապէս ուռենի և այլ ծառեր: Շատ կրծողների նման կուղբն ևս աւելի շատ դիշերն է գործում, քան ցերեկը. նա մարդուց վախենում է, դրա համար էլ իրան ազատ է զգում միայն այն ժամանակ, երբ տեղը բոլորովին անմարդաբնակ է: Կուղբերը շատ լաւ լողալ գիտեն. և լողով վերստերով հեռանում են իրանց բներից, բայց միշտ գիշերները դառնում են իրանց ապահով բունը: Նրանք ձմրանը, եթէ ջուրը սառչում է, ծակում են սառոյցը և նրա տակից ջրային բոյսեր են հանում: Կուղբը ջրի մէջ ճարպիկ, արագաշարժ ու մտածուած է գործում: Նա ուտելու ժամանակ սի-

րում է միշտ նստել դէմքը դէպի ջուրը դարձրած, որպէս զի վտանգի րոպէին իսկոյն ջուրը նետուի:

Կուղբի բոլոր զգայութիւններն անհամեմատ սուր են և զարգացած, մանաւանդ տեսողութիւնը, հոտառութիւնն ու լսողութիւնը: Նրա համար էլ նա ամենայն հեշտութեամբ համարեա միշտ կարողանում է խուսափել վերահաս վտանգից: Առանց այդ էլ նրա հետ շատ էլ հեշտ չէ գլուխ հանելը: Նրա սոսկալի ատամները քաջ պաշտպաններ են նրա համար. նա յաջողութեամբ կրուում է շան և այլ շնացեղ կենդանիների հետ, մեծ կատուներն ևս առանձին օգուտ չունին նրանից. կուղբի իրական թշնամին ջրաղուէտն է, որ կուղբի նման լաւ սուզուել գիտէ և կարող է իրան ամենայն ճարտարութեամբ պահել ջրի մէջ, ինչպէս և կուղբը: Բայց կուղբի ամենամեծ թշնամին մարդն է: Եւ դա շատ հասկանալի է. կուղբը որսորդին ահագին օգուտ է տալիս, որի առաջ ոչինչ է մատղաշ ծառերին ու մի քանի անպէտք բոյսերին նրա հասցրած քնասը: Կուղբի փափուկ մորթուց շինում են գլխարկներ, ձեռնոցներ, գուլպաներ, թանկագին թաշկինակներ: Նրա միսն ուտում են, նրա պոչի միսը, մանաւանդ առաջ, ահագին գին ունէր, արժէր մօտ 6 մանէթ: Կաթովիկ եկեղեցին այդ կենդանուն յայտարարել էր «ձկնակերպ» — հետեւապէս պատ օրերին կարելի էր դրա միսն ուտել, ուստի և նրա միսն առանձին գործածութեան առարկայ էր դարձել: Ամերիկայի հնդիկների մէջ կուղբը մեծ յարգանք է վայելում. նրանք կուղբին համարեա մարդկային բանականութիւն են վերագրում և կարծում են, որ այդ տեսակ հասկացող կենդանու հոգին անպատճառ պիտի անմահ լինի: Ի նկատի ունենալով կուղբի տուած ահագին օգուտը, մարդիկ ամեն կերպ որսում են նրան. շատերը հրացաններով, միւսներն ուռկաններով և ցանցերով: Չմրանը ծակեր են բաց անում սառոյցի մէջ և ուռկաններ կամ թակարդներ դրնում նրա մէջ. և երբ կուղբը գալիս է մի փոքր թարմ օդ ծծելու, իսկոյն ընկնում է թակարդի մէջ: Կուղբ որ-

սալու ժամանակ յաճախ տեղացիների մէջ վէճեր են ծագում, որոնք երբեմն արկւնահեղութեամբ են վերջանում:

Կուղբը հեշտութեամբ ընտելանում է: Ճանապարհորդները պատմում են, որ ամերիկացի հնդիկներից շատերի տանը տեսել են ընտանի կուղբեր, որոնք շան նման իրանց տիրոջ յետեից գնում էին, հասկանում էին մարդկանց խօսքերը, ուրախանում էին և վերին աստիճանի հաւատարիմ էին իրենց տէրերին: Ընտանի կուղբերն իրանց շատ մաքուր են պահում մարդկանց շրջանում և ուտում են այն, ինչ որ մարդը:

ՄԻԱՍՄԲԱԿՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Ձ Ի

Քաւական է հարեանցի կերպով նայել ձիու աչքերին համոզուելու համար, որ նա խելացի և հասկացող կենդանի է: Ձին շան նման հաւատարիմ ու ընդունակ է: Նա իւր գեղեցիկ, մեծ, աշխոյժ և խելացի աչքերով, սուր ու շարժուն ականջներով, շնորհալի ձևերով առաջին անգամից իսկ դրաւում է մարդուն, և մարդը լաւ գնահատել է նրան. չորքոտանիներից ամենից շատ մարդը ձիու և շան հետ է կապուած բարեկամական անխզելի, սերտ կապերով:

Երկրագնդի համարեա բոլոր մասերում ձիեր կան, բացի ամենահիւսիսային մասերից, որտեղ ձիերի գործը կատարում են շուներ, եղջերուներ: Յուրա երկրներում ձիու մազը լինում է խիտ ու երկար, իսկ տաք երկրներում կան ձիերի տեսակներ բոլորովին անմազ, լերկ: Ձիու կերակուրը գլխաւորապէս բուսեղէն է. սիրում է խոտ և հացահատիկներ. յատկապէս գարին նրա սիրած կերակուրն է. խմում է պաղ, մաքուր ջուր: Ձին բերում է մի ձագ, որի աչքերը բաց են լինում և մարմինը մազով ծածկուած: Քուռակը ծնուելուն պէս կարող է ոտքի կանգնել և ման գալ. հինգ ամիս շարունակ նա ծծում է մօր կաթը. ապա ծծից կտրում են նրան և քուռակն այնուհետեւ ապրում է մօրից բոլորովին անկախ, բայց շարունակելով դարձեալ մօր հետ ման գալ: Ձին ապրում է մինչև երեսուն տարի. պատահել են ձիեր, որոնք ապրել

են մինչև 60 տարի. Բայց ձին կարող էր աւելի երկար ապրել, եթէ որ ապերախտ մարդիկ նրանց ծերութեան ժամանակ նրանց հետ վատ չվարուէին:

Ձիու զգայարանքները բաւականին զարգացած են, յատկապէս լսողութիւնը: Սակայն ձիու մէջ ամենից աչքի ընկնողը ձիու խելքն է: Նրա յիշողութիւնն հիանալի է: Ճիշտ է, նրա տեսողութիւնն այնքան էլ լաւ չէ, նա հեռաւոր առարկաներն այնքան էլ լաւ չի կարող ընկել, բայց մօտիկ, իւր շուրջը գտնուած առարկաները ընկելու, զանազանելու և ճանաչելու մէջ ձին զարմանալի ընդունակութիւն ունի: Ամեն օր տեսնում ենք, թէ ինչպէս ձին առանց մարդու առաջնորդութեան գնում է իւր գոմը, նա եթէ մի անգամ անցել է որ և է մի շաւիղով կամ գծաւարանցանելի ճանապարհով, տարիներ շարունակ չի մոռանայ այդ ճանապարհը և երկրորդ անգամ անցնելիս անխալ կերպով կառավորուի ձիաւորին: Մութ գիշերները, երբ իրանց շուրջը սլինչ չեն տեսնում ճանապարհորդները և կորցնում են ճանապարհը, ձիու սանձն ազատ են թողնում, և ձին հետևելով իւր յիշողութեան և խելքին, իւր տիրոջն ազատում է մօլորուելու վտանգից: Շատ անգամ պատահում է, որ կառապանը կամ ձիաւորը հարբած են լինում և ձիու կամ կառքի վրայ օրօրում են, խելացի կենդանին իսկոյն հասկանում է տիրոջ գրութիւնը, լարում է իւր ուժերը և փրկում տիրոջը: Եթէ նա մի անգամ իւր տիրոջ հետ ճանապարհորդելիս օր և է իջևանի առաջ կանգնել է տիրոջ պատուէրով, այդ բանը չի մոռանայ նա. երկար ժամանակից յետոյ, երբ երկրորդ անգամ նոյն տեղով անցնի, նա կրկին անգամ կանգ կառնի, եթէ տէրն այս անգամ չուզենայ էլ իջևանել. բարի կենդանին կարծում է, թէ տէրը սխալւում է կամ մոռացել է, որ այդպէս իջևան կայ: Մի անգլիացի օթամեայ բացակայութիւնից յետոյ Լոնդոնից վերադառնում է իւր քաղաքը. նրա ձին չնայած այդ ահագին միջոցին, յիշում է ճանապարհը, վազում է ուղղակի գոմը, որտեղ առաջ նրան կապում էին: Ձին շատ

լաւ ճանաչում է իւր տիրոջը և երկար տարիներ ի տնջառումից յետոյ վազում է նրա մօտ, ուրախ ուրախ խորխնջում է, լիզում է նրան և անկեղծ ուրախութիւն յայտնում: Նա շատ լաւ իմանում է, թէ իր մէջքին նստողը իւր տէրն է, թէ մի ուրիշը, և շատ անգամ էլ նայում է, որպէս զի համոզուի: Ձին այնքան հասկացող, սրամիտ ու ընդունակ կենդանի է, որ հեշտութեամբ վարժում է ամեն տեսակ արարքներ անելու. նրանք սովորում են հարցերին պատասխանել, գլխի շարժումով կամ օտքի դոփիւնով այս կամ ոչ ասել: Բաւական է տիրոջ մի խօսքը վարժեցրած ձիու համար, որ նա ամենայն ճշտութեամբ կատարէ տուած հրամանը: Իրարից բաւականին հեռու դուռած օղակների միջով նրանք վարպետօրէն թռչում անցնում են. ցիլկերի և կրկէսների մէջ նըրանք անսխալ և համաչափ կերպով պոռոյտներ են գործում շրջանի բոլորը. նրանց վրայ ոչ ոք չի նստում այդպիսի դէպքերում, ոչ ոք նրանց չի կառավարում. բայց նրանք գիտեն և կատարում են իրանց սովորածը զարմանալի ճշտութեամբ: Մարդու նկատմամբ այդ բաներն ի հարկէ զարմանալի չեն, բայց ձին որ լեզու-բերան չունի, իւր խելքով, իւր հասկացողութեամբ հաւասարում է այդպիսի դէպքերում իւր տիրոջը: Ձիուն շատ բան կարելի է սովորեցնել, և աւելի հեշտ կը լինէր ասել, թէ ինչ չի կարող սովորել ձին, քան թէ ասել—ինչ կարող է սովորել: Բայց միայն մի բան պիտի ի նկատի ունենալ, որ ձիու հետ պէտք է կարգին վարուել, ինչպէս որ մարդկանց մէջ այն վարժապետը յաջողութիւն կունենայ, ով սովորեցնում է իւր սաներին վաղաքանքով, համոզելով և ոչ թէ ծեծով ու բարկութեամբ, նոյնը կարելի է ասել նաեւ ձիերի համար: Ձին սիրում է, որ իւր հետ վարուեն մարդիկ այնպէս, ինչպէս նրանք իրար հետ են վարում. և նա արժանի է այդպիսի վարմունքի, որովհետեւ նա իւր խելքով շատ լաւ հասկանում է մարդկանց միտքը և հեշտութեամբ ընտելանում է խօսքերի իմաստին: Ձին իւր մէջ ունի սիրելու և ատելու, ուրախանալու և տրտմելու

զգացմունքներ. նա ծանօթին տեսնելիս ուրախութեան խրխինջ է բարձրացնում, իսկ տիրոջ մահը տեսնելիս՝ լալիս է:

Յոյց տալու համար, թէ ձին իրօք խելացի կենդանի է, առաջ բերենք մի քանի օրինակներ: Անգլիայում մի մարդ իւր ձիու ոտներին պայտ խփել տալու համար տանում է ձիուն պայտառի մօտ: Վարպետը խփում է և մարդն իւր ձիու հետ հեռանում է: Հետեւեալ օրը ձին առանց թամբի և սանձի կրկին երևում է այդ վարպետի արհեստանոցի առաջ: Վարպետը կարծելով թէ ձին փախել է տիրոջ տանից՝ քշում է նրան իւր խանութի դռնից: Ձին հեռանում է, բայց մի քանի րոպէից յետոյ կրկին գալիս է և իւր գլուխը ներս է կոխում խանութի դռնից: Վարպետն այս անգամ ուշի ուշով քննում է ձիուն և նկատում է, որ մի ոտին մոռացել է պայտ խփել. իսկոյն խփում է և ձին համոզուելու համար թէ ամեն բան տեղն է, մի փոքր էլ սպասում է, նայում է իւր ոտքին և ապա ուրախ ուրախ վազում է դէպի տուն: Ամերիկայում այսպիսի մի դէպք է պատահել. մի կին ընկել է գետը, որի ջուրը շատ խորն է եղել. մի քիչ հեռու մի ձի արածելիս է եղել. տեսնելով կնոջ դժբախտութիւնը, վազում է օփի մօտ, ատամներով բռնում է խեղդւող կնոջ շորերից և այնքան է պահում այդպէս, մինչև որ մարդիկ գալիս ազատում են կնոջը: Անգլիացի գիտնական Ռոմենսը մի ձի ունէր, որ ճարպիկ կերպով բաց էր անում ջրանցքի փականքը, շոգ եղանակներին բաց էր անում գոմի պատուհանները, քաշելով պարանից: — Մերոնոն խալիֆոն մի ձի ունէր, որ առանց խրխինջի իրան մօտ չէր թողնում ծառային: Մի անգամ խեղճ ծառան մոռացել էր այդ հանգամանքը և առանց ձիու հրամանին ներս էր մտել գոմը. ձին բարկանում է այդ անպատուութեան համար, բռնում է ծառայի մէջքից և այնպէս է խփում նրան մարմարեայ մսուրքի պատերին, որ ծառան ջարդ ու փըշուր է լինում:

Ձին կարելի է ասել պատերազմական կենդանի է.

հին ժամանակներից սկսած, երբ մարդիկ սկսել են կռուել իրար հետ, մինչև այժմ չի եղել համարեա մի պատերազմ, որի մէջ ձին մասնակցութիւն չունենար: Եւ ինչպէս որ զինւորի սիրտը ուժգին բաբախում է կռուից առաջ, այնպէս էլ ձին սրտատրոփ սպասում է կռուի ըսկզբին: Ռազմի սկիզբն աւետող փողի կոչը նոյնքան ախորժելի է այդ քաջ կենդանու համար, որքան և քաջ զինւորի համար: Ձիերը շատ սիրում են պատերազմական փողերի թմբուկների ձայնը, հասկանալով որ այդ ձայները քաջերի համար կռուի ասպարէզ են բաց անում: Ձին պատերազմի մէջ քաջութեան կողմից յետ չի մնում իւր տիրոջից. նրա հետ մէկտեղ նա հարուածներ է հասցնում թշնամու ձիուն, կծում, քացի է տալիս և իւր կրծքի գնով պաշտպանում է իւր տիրոջ կեանքը: Բայց երբ տէրն սպանուի կռուի մէջ, ձին չի թողնի նրա դիակն ու չի գնայ. այլ երկար կը կանգնի նրա մօտ, կը հոտոտի նրան, երեսը կը մօտեցնի նրա երեսին, երկար կը նայի նրա փակուած աչերին, կը նայի նրա բացուած վէրքերին և չի կամենայ հեռանալ իւր տիրոջ մօտից ցանկանալով հաւատարիմ մնալ նրան նոյն իսկ նրա մահուանից յետոյ: Եղել են շատ դէպքեր, երբ ձին վերցրել է տիրոջ դիակն ու տուն հասցրել և տիրոջ ազգականների հետ ողբացել նրա կտրուտը: Պատերազմի մէջ վիրաւորուելիս ձին քաջաբար դիմանում է մահուան և մեռնելիս հառաչում է միայն: Շատ ձիեր իրանց քաջութեան համար յուշարձանների են արժանացել և տէրերի սրտում անջնջելի հետք են թողել:

Աշխարհի բոլոր ազգերից ձիուն ամենից շատ սիրողն ու նրա վրայ հոգ տանողն անգլիացիներն են, տաճիկներն ու պարսիկները: Բայց այն երկիրը, որտեղ ձին մարդուն հաւասար անուն ու պատիւ ունի—Արաբիան է: Արաբին առանց ձիու երևակայել չի կարելի. նա նրանից անբաժան է. նրա կեանքն է, հարստութիւնը: Արաբի պարսիկները նրա ազնուազարմ ձին է, նրա կեանքի էական պայմանը, նրա ուրախութիւնն ու հպարտութիւնը: Ոչ մի տեղ ձիու կրթութեան մասին այնքան հոգ չեն տանում,

ինչքան Արաբիայում. և շնորհիւ այդ հանդամանքի արաբական նժոյգը աշխարհի բոլոր ձիերից ամենից բնտիրն է ու գովականը: Արաբներն անասնապահութեամբ են պարապում, վարում են թափառական կեանք, շարունակ տեղից տեղ են փոխում: Այդ տեղափոխութիւնների ժամանակ արաբին անդնահատելի ծառայութիւններ է մատուցանում նրա ձին: Այդ է պատճառը, որ արաբը իւր տան անդամներից աւելի իւր ձիու վրայ է մտածում: Երբ արաբ զինուորը նժոյգն հեծած հրաժեշտ է տալիս իւր տնեցոյց, տնեցիք նախ բարի վերադարձ են ցանկանում ոչ թէ արաբին, այլ ձիուն. իսկ երբ ձին առանց տիրոջ տուն է գառնում, զինուորի կորուստը այնքան վիշտ չի պատճառում տնեցոյց, որքան ձիու վերադարձն ուրախութիւն: Եթէ ձին պատերազմի մէջ սպանւում է և զինուորը ոտով տուն է գառնում, տնեցիք շատ սառն են բնդունում նրան, ամիսներ շարունակ սուգ են անում ձիու համար: Արաբները երբէք չեն չլանում ոսկուց և իրանց ձին երբէք չեն ծախում: Զարմանալի չէ, որ արաբը իւր ձին գուժելու համար չի խնայել ոչ մի գովեստ: Արաբները պատմում են, թէ երբ Աստուած ուղեց ձի ստեղծել, դարձաւ քամուն և ասաց. «Դու պիտի մի էակ ծնես, որ ամեն կողմից ինձ արժանի լինի, իմ ծառաները (մարդիկ) պիտի սիրեն նրան և յարգեն. նրանից պիտի վախենան նրանք, որոնք իմ օրէնքները չեն պահում»: Ապա ստեղծեց Աստուած ձիուն և ասաց նրան. «Բեղ չի հաւասարուի ոչ մի կենդանի, աշխարհի բոլոր գանձերը քո աչքերի մէջ են. դու պիտի ոտներով արորես իմ թշնամիներին և մէջքիդ վրայ կրես իմ բարեկամներին: Քո մէջքի վրայից պիտի լսուեն իմ աղօթքները. դու բախտաւոր կը լինես ամբողջ երկրի վրայ և քեզ բոլոր կենդանիներից բարձր կը գնահատեն, որովհետեւ քեզ պէտք է պատկանի երկրի տիրոջ (մարդու) սէրը. դու պիտի թռչես առանց թևի և պիտի յաղթես առանց սրի»: Հետաքրքիր են արաբի գովեստները. «Դու մի ասիր, թէ նա իմ ձին է. ոչ, ասա, նա իմ օրդին է. նա մրդիկց արագ է սլանում, հայեացքից արագ

թռչում: Նա ոսկու պէս մաքուր է, նրա աչքերը լուսաւոր են և այնպէս լաւ են տեսնում, որ խաւարի մէջ էլ ջոկում են մաղերը: Արծուին նա կարող է ասել. ես քեզանից դանդաղ չեմ սլանում: Երբ նա փոթորկի պէս սուրում է, նրա աչքերից կայծեր են թռչում, արցունքներ քամում: Աշխարհի մէջ չկայ նրան հաւասար կենդանի. նա ծիծեռնակից թեթեւ է արշաւում. նա այնքան թեթեւաշարժ է, որ կարող է քո սիրուհու կրծքին պարգալ, առանց նրան անհանգստութիւն պատճառելու: Նրա վազքն այնքան հանգիստ է, որ դու կարող ես նրա վազած ժամանակ բաժակով սուրճ խմել ու ոչ մի կաթիլ չթափել: Նա ամեն բան հասկանում է. նա միայն լեզու չունի»:

Թէ ինչ օգուտներ են տալիս ձիերը աշխարհի բոլոր մասերում—այդ ամեն մի մարդու յայտնի է:

ԿՆՃԹԱԻՈՐՆԵՐ

Փ Ի Ղ

Փիղը աշխարհիս մէջ գտնուած ցամաքային բոլոր կենդանիներից ամենից մեծն է. նրա մարմինը 4—5 արշին բարձրութիւն ունի. պոչից մինչև գլուխը 2 սաժեն երկարութիւն. մօտ երեք հարիւր փութ միս ունի. նրա կաշին միայն 50 փութ ծանրութիւն ունի. իսկ նրա հաստ ու խոշոր ոսկորները 4—5 փութ են. նրա ոտները կարծես մի մի գերաններ լինին: Նա իւր ահագին մարմնով առաջին անգամ տեսնողին սարսափ և պատկառանք է ազդում, բայց նրա հետ ծանօթանալուց յետոյ ամեն մարդ կը նկատի փղի բարեօրոտութիւնն ու խելացիութիւնը:

Փիղը պատկանում է կնճթաւոր, հաստամորթ կենդանիների խմբին. նրա մարմնի ամենից աչքի ընկնող մասը կնճիթն է, որ մօտ մի սաժեն երկարութիւն ունի: Նա փղի քիթն է, միայն աւելի երկար, շարժուն և դիւրազգաց. նա միևնոյն ժամանակ շօշափելու, հոտոտելու և մի առարկայ բռնելու գործարան է: Փղի համար կնճիթը ամենապիտանի գործիքն է. Փիղը իւր հսկայական մարմնով անկարող է գլուխը հասցնել մինչև գետին, ուստի փղերը եթէ չունենային կնճիթ, պէտք է քաղցած ու ծարաւ մեռնէին: Փիղը իւր կնճիթով ջուրը հաւաքում է և ապա լցնում բերանը և նոր միայն խմում է. Բացի այդ ծառայութիւններից կնճիթը փղի ամենաուժեղ զէնքն է, նոյն իսկ աւելի քան նրա զարհուրելի ժանիքները: Փղի

աչքերը համեմատած նրա մարմնի հետ, շատ փոքր են, վախկոտ, բայց բարի արտայայտութեամբ. իսկ ականջներն այնքան մեծ են, որ հովանոցի են նմանուած: Փիղը ժանիքներով հարուածում է. ժանիքները շարունակ մեծանում են և երբեմն 4—5 փութ ծանրութեան են հասնում: Բացի ժանիքներից, փղերն ունենում են նաև չորս առամ, որոնք նրա բերանի ներսի մասումն են շարուած և երբ ընկնեն, նորերը դուրս կը գան նրանց տեղը: Պատահում են փղեր, որոնք վեց անգամ են առամ փոխում. բայց ժանիքներն երբէք չեն թափւում. և եթէ մի կերպ մնասուեն, նրանց տեղերը նորերը չեն գայ:

Այդ հսկաներն ամենաուժեղ կենդանիներն են. նրանք վախենում են միայն մարդուց և ճանճից: Շատ երկրներում, որտեղ նրանք ապրում են, ճանճերը շատ են չորչարում այդ բարի ու խելացի կենդանիներին (այնտեղի ճանճերն էլ մեծ ու ուժեղ են լինում): Մէկ ականջին են նստում, մէկ պոչին, երբեմն կնճիթ ամենազգայուն տեղը և ծծում ու արին են հոսեցնում նրա մարմնից: Փիղը ճիշտ է, կնճիթով պաշտպանւում է, բայց դարձեալ շատ է նեղւում: Ահա այդպիսի նեղ վիճակից փղերին փրկում է մի թռչուն, որի անունը ճայ է. նա գալիս, փղի վրայ որս է անում, կոցահարում է այդ ճանճերին. դրանցով ինքը կշտանում է և փղին էլ ազատում է անհանգիստ ճանճերի ձեռքից: Նրա համար է, որ փղերը չեն մնասում այդ թռչուններին:

Փղերն ապրում են խոր ու մեծ անտառներում, որտեղ ջուր շատ կայ: Նրանք չեն սիրում արևի ճառագայթները և միշտ խոյս են տալիս ստուերաշատ կողմեր. սիրով ապրում են նաև բաւականին ցուրտ բարձունքներում, միայն թէ ջուր լինի. Փղերը ճանապարհորդելու են դուրս գալիս միայն գիշերը, խաղաղ ու լուռ պահին: Եթէ անցորդը ցերեկով յանկարծ փղերի հօտին պատահի, նա կը տեսնի, որ բոլոր փղերը իրար կողքի կանգնած են լուռ ու անշուկ: Փղերի մասին ի դուր են տարածել, թէ նրանք կատաղի, վայրենի ու վրիժառու կեն

դանիններ են: Հասակաւոր փիղը չափաւորութեան, խելքի օրինակ է փոքր փղի համար:

Շատ հեշտ է իմանալ, թէ անտառի մէջ որ տեղով փղեր են անցել: Նրանք սովորաբար բարձր մասերից իջնում են ջուր խմելու և անցնելու ժամանակ ոչ մի արգելքի առաջ չեն կանգնում: Ճանապարհին նրանց պատահած ծառերի ճիւղերը նրանք ամենայն հեշտութեամբ ջարդում են իրանց կնճիթներով և տեղն ու տեղը ուտում: Ահագին օտներով նրանք տրորում են գետնի կանաչը և այգալիսով ճանապարհ բաց անում իրանց զօսաւորների համար: Այնպէս որ կարելի է ասել, թէ անտառի մէջ ճանապարհ չինելու գործում փղերը կարեւոր դեր են խաղում: Նրանք իրանց ահագին մտտ մարմնով երբեմն այնպիսի գծուարին տեղերով են անցնում, որ ձին մեծ չարչարանքներով պիտի անցնէր: Անապատներից կամ լեռի դաշտերից տեղափոխուելիս պառկում են յաճախ աւաղի մէջ հանգստանալու: Այդ տեսակ տեղերում փղի մարմնի մեծութեամբ խոր փոսեր են նկատուում:

Ճիշտ է, փիղը շատ անճոռնի ու դանդաղաշարժ կենդանի է երևում, բայց այդպէս միայն թւում է: Իրօք նա խիստ ճարպիկ և արագաշարժ է: Նա հանդարտ դնալու ժամանակ ուղտի նման է քայլում, բայց վազելիս այնքան արագ է ընթանում, որ լաւագոյն ձին հազիւ կարողանում է հասնել: Միւս կողմից այդ մեծ կենդանին գիտէ այնպիսի զգուշութեամբ մօտենալ, որ նրա ներկայութիւնը չի մատնի ոչ մի շուկ, ոչ մի օտնաձայն, նոյնը և փղերի ամբողջ հօտի նկատմամբ կարելի է ասել: Լուռ, անձայն փղերն այնպէս են առաջ գնում, որ ոչինչ չի իմացում: Փիղն այնքան ուժեղ է, որ կանգնած է քնում, գիտէ շատ լաւ լողալ և մեծ հաճոյքով ջրի խոր տեղն է գնում: Փիղը իւր կնճիթով զարմանալի բաներ է կատարում: Նա կարող է դրանով կտրատել ահագին, հաստարմատ ծառեր և վերցնել գետնից ամենափոքր առարկաներ, նոյն իսկ ասեղներ: Փղի տեսողութիւնն այնքան էլ լաւ չէ, բայց նրա լսողութիւնն ու շօշափելիքը խիստ զարգացած են: Որո-

տրքները նրա լսողութեան մասին զարմանալի բաներ են պատմում: Բաւական է ամենաթեթեւ շշուկն անգամ, որ փղի խաղաղ տրամադրութիւնը վրդովուի: Չորացած ձիւղերի խշխշոցն անգամ նրան անհանգստութիւն է պատճառում:

Սակայն փղի մէջ ամենից գովելին նրա խելքն է: Այդ կողմից նա հաւասար է շանը և ձիուն: Ամեն գործից առաջ նա մտածում է, կշռում, քննում է և ապա գործը սկսում: Փղերի խելքը երևան է գալիս նրանց բոլոր գործերի մէջ: Նրանք փոթորկալի օրերին, երբ կայծակը վերելից շանթում է, թողնում, հեռանում են անտառներից դէպի բաց դաշտը և այնտեղ մնում են, մինչև անցկենայ բնութեան արհաւիրքը: Որովհետեւ փորձով գիտեն և տեսել են, որ կայծակը անտառի ծառերին աւելի շուտ է դիպչում, քան բաց դաշտում: Գտնուածների վրայ: Յոյց տալու համար փղի խելքը, նրա բարութիւնը, մի պատմութիւն առաջ բերենք: Մի անգամ ձիով անտառի միջով անցնում էի, ասում է մի անգլիացի որսորդ: Ձիս լսելով թաւ անտառից եկող մի խուլ ձայն կանգ առաւ յանկարծ: Բանը պարզուեց, երբ մօտեցանք այդտեղին: աղմուկ հանողը մի փիղ էր, որ մենակ ծանր աշխատանքով էր պարապած: Փիղը իւր բոլոր ուժերը լարել էր տանելու համար այն գերանը, որ նրա տէրը դրել էր փղի տոտմների վրայ, բայց չէր կարողանում, որովհետեւ շաւիղը շատ նեղ էր: Նա ստիպուած գլուխն երբեմն աջ էր ծռում, երբեմն ձախ, բայց որովհետեւ գործը շատ դժուար էր, ուստի փիղը բարկացած մոմռում էր: Երբ խելացի կենդանին մեզ տեսաւ, իսկոյն դուխը բարձրացրեց, մի րոպէ հայեց մեզ, ապա դերանը վայր ձգեց և որպէս զի մեզ ճանապարհ տայ անցնելու, յետ յետ գնաց: Ձիս չէր համարձակուում օգտուել այդ սիրալիր վերաբերմունքից: Փիղն այդ նկատելով քաշուեց անտառի խորքը և շարունակեց իւր միօրինակ ձայնը, այս անգամ աւելի մեղմ ու կամայ, որպէս զի մեզ քաջալերի: Ձիս դեռ վախեւնում էր անցնել, ես մեծ հետաքրքրութեամբ նայում էի

այդ երկու խելացի կենդանիներին և սպասում էի, թէ ինչպէս կը վերջանայ դրանց փոխադարձ խաղը: Փիղը տեսնելով, որ ձիւ չի գնում, դեռ աւելի և աւելի ներս քաշուեց և անհամբեր սպասում էր, թէ երբ պէտք է անցնենք, որպէս զի նա իւր գործով զբաղուի: Վերջապէս ձիւ երկիւղից դողալով առաջ շարժուեց: Փիղն իսկոյն առաջ եկաւ թաւ անտառից, կրկին վերցրեց գերանը և առաջուայ նման սկսեց իւր ծանր աշխատանքը:

Մի փիղ, որ պատկանում էր անգլիացի ճարտարապետներից մէկին, մի օր հիւանդանում է և երկու աչքերն էլ այնպէս սաստիկ ցաւում են, որ նա երեք օր շարունակ բան չի տեսնում: Տէրը բժիշկ է կանչում. բժշկը գալիս է և վճռում լեպպիսի միջոցով առողջացնել կենդանու աչքը: Փղին հրամայում են պառկել և լեպպիսի խառնուրդը լցնում են նրա աչքի մէջ. անտանելի ցաւից փիղը սարսափելի կերպով բղաւում, մռնչում էր: Բայց շուտով նրա աչքն այնպէս բժշկւում է, որ բոլորովին լաւ տեսնել է սկսում նա: Երբ այդ յաջողութիւնը տեսան տէրն ու բժիշկը, վճուեցին նոյն եղանակով բժշկուել նաև փղի միւս աչքը: Երբ բժիշկը երկրորդ անգամ եկաւ, խելացի հսկան ինքը պառկեց, գլուխը կողքի դարձրեց և ահագին քանակութեամբ օդ ներշնչեց, ինչպէս այդ անում են սովորաբար այն մարդիկ, որոնք պատրաստուում են սաստիկ ցաւ կրել: Բժիշկն երբ վերջացրեց իւր գործը, փիղը վերկացաւ, շունչ քաշեց թեթեւացած սրտով և իւր կնճիթի շարժումով շնորհակալութիւն յայտնեց բժիշկին:

Հնդկական պատերազմի ժամանակ մի փոքրիկ փիղ գլխին վէրք է ստանում և այնպէս է կատաղում ցաւից, որ ոչ ոք չի կարողանում նրա վէրքը կապել: Երկար ջանքերից յետոյ փղատէրը գիմում է փոքրիկ փղի մօրը և նշաններով հասկացնում է, որ դաւակին զսպի: Խելացի կենդանին իսկոյն իւր կնճիթով բռնում է տղային և չնայած նրա հառաչանքներին բաց չի թողնում, մինչև որ բժիշկը իւր վերակապութիւնը չի վերջացնում: Մայր փիղը

ամեն օր նոյն ծառայութիւնը մատուցանում էր, մինչև որ փոքրիկը բոլորովին առողջացաւ:

Որովհետև փղերն այնքան խելօք և բարի կենդանիներ են, դրա համար մարդիկ ընտելացնում են նրանց ու բանեցնում: Հարկաւոր է օրինակ անտառի մէջ ճանապարհ բաց անել. ով կարող է այդ հեշտութեամբ անել, ոչ ոք՝ բացի փղից: Նա իւր ահագին և ուժեղ կնճիթով արմատախիլ է անում ծառերը, վերցնում է ահագին գերաններ, մի տեղից միւսն է տեղափոխում, իւր մեծ ոտներով տրորում է անտառի խոտը և կարճ ժամանակուայ մէջ ճանապարհը պատրաստ է: Նրա խելքը նրա բոլոր գործերի մէջ աչքի է ընկնում: Մի կին տանից դուրսում է գործի և իւր փղին պատուիրում է, որ աչք անցկացնի իւր փոքր աղջկան: Կինը հեռանում է. փոքրիկ աղջիկն սկզբում ուրախ է, խնդում, ծիծաղում է. փիղը միշտ պահապանի պէս կանգնած է նրա մօտ և կնճիթը պատրաստ պահել է, որպէս զի, եթէ աղջկան մի բան պատահի, իսկոյն բռնի: Բայց ահա աղջիկն սկսում է լաց լինել, սիրտը նեղանում է և քնել է ուզում: Փիղն հասկանում է այդ բանը. կնճիթով վերցնում է աղջկան, տանում դնում է օրօրոցի մէջ և կնճիթով օրօրում է երեխային և երեխան մի փոքր ժամանակից յետոյ քնում է: Կինը վերադարձին շատ զարմանում է իւր աղջկայ դաշտակի վրայ:

Փղի խելքը ցոյց տալու համար մի օրինակ էլ առաջ բերենք: Մի փղատէր իւր փղին կապում է հաստաբուն ծառից և ինքը այդտեղից մի փոքր հեռու փուռ է պատրաստում. շինում է մի քանի բլնձեայ լաւաշներ և ձգում փոսի մէջ, ծածկում է քարերով ու խոտով և ինքը հեռանում՝ գնում է իւր գործին: Երբ նա բոլորովին հեռանում է, փիղը կնճիթով յետ է անում ոտքերի շղթաները, մօտենում է փոսին, բաց է անում և դուրս է հանում լաւաշները: Այդ համեղ կերակուրն ուտելուց յետոյ, նա առաջուայ պէս ծածկում է փուռը քարերով ու խոտերով և դառնում է իւր նախկին տեղը: Բայց չի կա-

բողանում չղթայով կապել իւր ոտքերը և որպէս զի ծածկի իւր արարքը, չղթայով իւր ոտքը մի քանի անգամ շրջապատում է: Երբ փղատէրը դալիս է, փիղն իւր տեղը կանգնած այնպէս է ցոյց տալիս, թէ ոչինչ չի եղել: Մարդը ոչինչ չկատարելով դնում է լաւաշների մօտ, բայց բան չի գտնում այնտեղ: Յետ դառնալով նկատում է, որ փիղը ուշի ուշով նայում է նրան: Ապա քննելով չղթան, մարդն հասկանում է բանի էութիւնը և զարմանում:

Փղերն ապրում են խմբերով, ամեն մի խումբ մի ընտանիք է. ընտանիքներն երբեմն շատ բաղաժաթիւ են լինում. պատահում են խմբեր, որոնց մէջ 100—500 փիղ է լինում, բայց սովորական խմբերը ունենում են 50—80—100 անդամ: Ոչ մի օտար փիղ չի կարող ուրիշ ընտանիքի մէջ մտնել. և եթէ փղերից մէկը պատահմամբ զատուել է խմբից կամ քշուել է ընտանիքից, այն ժամանակ նա ստիպուած է մենակ, անընկեր կեանք վարել. նրան ոչ մի խումբ իւր շրջանի մէջ չի վերցնի: Եթէ նա մի կերպ օտար ընտանիքի մէջ ընկնի, նրան կը հրեն, լաւ կը ծեծեն. ամենախաղաղասէր փիղն անգամ կը չարանայ այդպիսի դէպքերում և կնճիթով կը հարուածի եկուրին: Այդ տեսակ թափառական ու մենակեաց փղերը ռոգես են կոչում և դրանք են, որ սարսափ են տարածում շրջակայքի վրայ: Նրանք իրանց վարած մենակ ու ճրդ նաւորական կեանքի պատճառով դարձել են չար ու դիւրադրգիւ. շատ անգամ յարձակում են նաև մարդկանց վրայ. մինչդեռ ընտանիքաւոր փղերը ոչ միայն չեն յարձակում, այլ նոյն իսկ խուսափում են նրանցից:

Իւրաքանչիւր խումբ ունի իւր առաջնորդը, որ լինում է ընտանիքի ամենախելացի ու հասակաւոր անդամը: Առաջնորդն անսահման իրաւունք ունի ընտանիքի մէջ. միւս բոլոր փղերը պարտաւոր են նրան լսել: Ոչ մի անհաղանդութիւն չկայ փղերի ընտանիքի մէջ: Առաջ բերենք մի պատմութիւն, որի մէջ պարզօրէն երևում է առաջնորդ փղի և ընտանիքի միւս անդամների դիրքն ու նշանակութիւնը: «Տարուայ ամենաշոգ ժամանակ չո-

րանում են դեռերը, լճերն ու ջրաւազանները: Հնդկաստանի փղերն այդպիսի ժամանակ ջրի մեծ կարիք են ըզգում և ահագին խմբերով հաւաքւում են քիչ թէ շատ խոնաւութիւն պահող տեղերը: Այդպիսի ջրաւազաններից մէկի մօտ ես մի անգամ բախտ ունեցայ դիտելու փղերի զարմանալի զգուշութիւնը: Ջրաւազանի մի կողմը տարածւում էր թաւ, կուսական անտառը, իսկ միւս կողմը բաց էր: Այդ գիշերը պայծառ լուսնկայ գիշերներից մէկն էր. ես բարձրացայ մի հսկայական ծառի ճիւղերից մէկի վրայ և այնտեղ լարուած ուշադրութեամբ սպասում էի: Փղերն ինձանից 500 քայլ հեռաւորութեան վրայ էին գըտնուում, բայց և այնպէս ես ստիպուած եղայ ամբողջ երկու ժամ սպասել, մինչև որ նրանցից մէկին տեսայ: Վերջապէս ջրաւազանից մօտ 300 քայլ հեռու մութ անտառից դուրս եկաւ մի հսկայական փիղ, 200 քայլ առաջ եկաւ ամենամեծ զգուշութեամբ, ապա կանգ առաւ. նա այնքան հանդիստ էր գնում, որ ոչ մի շշուէ չէր լսուի: Եւ այժմ կանգնած էր անշարժ, կարծես ժայռի մի բեկոր լինէր: Ապա նա առաջ շարժուեց, երեք անգամ դարձեալ կանգ առաւ և ամեն անգամ լարում էր իւր ականջները լսելու ամենաթեթիւ շշուէն իսկ: Այդ կերպ նա հասաւ ջրաւազանին և այստեղ էլ, չնայած որ ջրի մօտ էր և ինքն էլ սաստիկ ծարաւ էր, նա չմտածեց ծարաւը յագեցնել, այլ անշարժ կանգնած շարունակում էր լսել: Ապա հանդարտ յետ դարձաւ կրկին դէպի անտառ: Փոքր յետոյ նա դարձեալ եկաւ բերելով այս անգամ հինգ փիղ, որոնք բոլորը մօտեցան ջրին: Այդ հինգ փղին նա ջրի ափին պահապան դրեց, իսկ ինքը դարձեալ յետ դարձաւ: Շուտով ես նրան տեսայ մի ահագին խմբի հետ, թւով 80—100 հատ: Նրանք այնքան կամաց էին գնում, որ ես տեսնում էի այդ ահագին շարժուն մարմինները, բայց ձայն չէի լսում, չնայած այդքան մօտ էի: Ծանապարհի կիսին հօտը կանգ առաւ: Առաջնորդը նորից առաջ անցաւ, գնաց այն հնդի մօտ, փափսաց նրանց հետ, ամեն բան քննեց, համոզուեց, որ տեղը բոլորովին ապա-

հով է և ապա վերադարձաւ հօտի մօտ և առաջ շար-
ժուելու հրաման տուաւ: Նոյն այդ րոպէին հօտը ջուրը
թափուեց և բոլորովին անվախ, աներկիւղ անձնատուր
եղաւ ալիքներին: Այժմ չէր կարելի տեսնել առաջուայ
վախկոտութեան և զգուշութեան փոքրիկ հետքն անգամ:
Նրանք բոլորը շատ լաւ գիտէին, որ առաջնորդի ընտրած
տեղը բոլորովին ապահով ու անվտանգ կը լինի: Առաջ-
նորդը բոլորից յետոյ մտաւ ջրի մէջ: Ինձ թւում էր, թէ
նրանք միանգամից գլխովին կը չորացնէին աւազանի ջուրը:
Ես նայում և հրճում էի, տեսնելով այդ ահագին մօխ
զանգուածները, որոնք այդպէս ճարպիկ կերպով ջրի մէջ
լողում էին: Յետոյ ես ցանկացայ իմանալ, թէ արդեօք
տերևի թոյլ խշխշոցը ինչ ազդեցութիւն կանէ նրանց
վրայ: Ես մի փոքր ճիւղ կոտորեցի. մէկ էլ տեսնեմ ամ-
բողջ հօտը շփոթուած ու վախեցած արագ կերպով դուրս
եկաւ ջրից և ինչքան որ ուժ ունէր, փախաւ մտաւ մը-
թին անտառը:

Փղերն իրանց առաջնորդին շատ են սիրում: Մի ան-
գամ որսորդները հալածում են մի քանի փղերի, որոնց
առաջնորդը մի ծեր, զօրեղ փիղ էր: Որսորդներն իրանց
գնդակներն հէնց այդ առաջնորդի վրայ ուղղեցին: Միւս
փղերն իմացան, որ իրանց առաջնորդը վտանգի մէջ է.
հաւաքուեցին նրա շուրջը, շրջան կազմեցին, նրան իրանց
մէջն առան, այնպէս որ նրան այլ ևս ոչ մի կերպ չէր
կարելի մօտենալ. և այդպէս քաշուեցին անտառ և չը
թողին, որ իրանց առաջնորդը խայտառակուի:

Բայց դրա փոխարէն առաջնորդներն էլ գիտեն իրանց
հօտի համար մեռնել: Վայրենիների ահագին խումբը մի
օր հալածում էր մի փղի, որ իւր ձագի հետ ջրի ափին
կանգնած էր սկզբում: Մեծ փիղն ուղեց վազել և ազա-
տուել. բայց նա տեսաւ, որ փոքրը չի կարող հաս-
նել իրան, ճանապարհին կը մնայ և վայրենի մարդիկ
կը գան, կըսպանեն. դրա համար նա կանգնեց փոք-
րի առաջ, իւր ահագին մարմնով պաշտպանեց նրան
մարդկանցից և այդպիսով միջոց տուեց նրան փախչելով:

ազատուելու: Վայրենիները նետերի և նիզակների ահա-
գին տարափ թափեցին մեծ փղի վրայ, բայց նա տեղից
չէր շարժուում. վերջը նա վիրաւոր ընկաւ և ձագին ա-
զատեց:

Փղերն ագահ չեն, ոչ էլ շատակեր. նրանք ամեն
րոպէ կարող են իրանց կերակուրը պատրաստ գտնել:
Ուտում են ամեն տեսակ ծառերի ճիւղեր, սաղարթներ.
Նրանք գիշերային ճանապարհորդութիւնների ժամանակ
շատ անգամ մօտենում են ագարակներին ու արտերին
և երբեմն ահագին փնասներ են հասցնում: Հնդիկները
իրանց մշակած և դեռ չքաղած արտերը շրջապատում
են բարակ ցանկապատով, որ այնքան աննշան բան է, որ
փղի մի թեթեւ հարուածի առաջ կը փչուի: Բայց փիղը
հասկանալով այդ ցանկապատի նշանակութիւնը, չի քան-
դում և չի մտնում մշակած արտը: Մի պարզամիտ սու-
ղանցի ասում է. «Փիղը քեզ ոչ մի փնաս չի տայ, եթէ
դու նրան չփնասես կամ չվիրաւորես: Մեր փղերը ոչ ինձ
են փնասել, ոչ էլ իմ պապերին: Երբ հնձի ժամանակը
մօտենում է, ես արտերի մէջ տնկում եմ մի երկար ձող
և դա բաւական է, որ խելօք կենդանիները հասկանան և
ներս չմտնեն արտի մէջ: Նրանք շատ արդարասէր կեն-
դանիներ են»:

Ծիշտ յայտնի չէ, թէ քանի տարի կարող է ապրել
փիղը, բայց շատ փղեր ապրել են 150 տարի:

Փղերի տուած փնասը շատ էլ մեծ չէ. նրանք երբեմն
քմահաճ խաղեր են անում. այդպէս օրինակ, ճանապարհ-
ներին ճարտարապետների դրած ձողերը պոկում, դէն են
չպրտում, շատերը յամառ կերպով յարձակում են միւս-
նոյն ագարակի վրայ և այդպիսով աղքատացնում են դրա
տիրոջը: Բայց այդ փնասները ոչինչ են, եթէ ի նկատի
առնենք փղի ատամների կամ փղոսկրի ահագին վարկը,
որ նա ունի մարդկանց մէջ: Դրա համար մարդիկ վաղուց
ի վեր փիղ որսալով են պարապում: Որսորդներից շատերը
անգուլթ կերպով չարչարում են այդ բարի և հեղ կեն-
դանուն: Մի անգլիացի որսորդ պատմում է. «Մի օր ան-

տառի մէջ եւ մի հսկայական փիղ տեսայ և գնդակն ուղղեցի նրա թևին. գնդակը գիպաւ և ջլատեց նրա թևը. ապա եւ մօտեցայ և ուղեցի իմանալ, որն է նրա ամենազգայուն մասը. դրա համար նրա մարմնի զանազան մասերն ոկսեցի գնդակահարել: Իւրաքանչիւր գնդակի ժամանակ նա զննում էր գլուխը, և ապա հեղ ու հանդարտ կերպով շոշափում էր վերքը: Եւ զարմանում էի, տեսնելով թէ ինչպէս քաջ ու հանգիստ դիմադրում է նա մահուան և ինչպէս անձայն տանում է մահացու վերքերի ցաւը: Որպէս զի վերջ տամ նրա չարչարանքներին, նրա վրայ կենդրոնացրի կրակը. Ծ գնդակ արձակեցի թևի տակ և վերջին գնդակի ժամանակ փղի աչքերից արցունքի խոշոր կաթիլներ դուրս ցայտեցին. նա դանդաղօրէն բարձրացրեց արտեանունքները, ապա նորից իջեցրեց, նրա ահագին մարմինը կարծես փշաքաղուեց. նա կռացաւ կողքի վրայ և անշնչացած վայր ընկաւ:

Հնգկաստանի և Աֆրիկայի շատ մասերում ահագին քանակութեամբ վարժեցրած փղեր կան, որոնք մեծ օգուտ են տալիս տէրերին և նրանց ընտանիքի ապահովութեան միակ սիւները լինում: Փղերը գերութեան մէջ չեն բաղձանում: Վարժեցրած փղերն ամենից շատ բեռնակրութիւն են անում: Նրանք կարող են երկու երեք հարիւր փութ ապրանք տանել և օրական այդ բեռով կարող են եօթանասուն վերստ տեղ գնալ: Մարդը նստում է նրա մէջքին՝ գլխի մօտ և իւր ձեռքի երկաթեայ մօրճով խըփում է գլխին, որպէս զի շուտ գնայ փիղը: Եթէ փղատէրն ուզում է աջ կողմը թեքուել, փղի աջ ալանջին է խփում, եթէ ձախ է ուզում գնալ, ձախ ալանջին է խըփում: Բայց փիղն աւելի շատ խօսքով է հասկանում: Նա խփոյն խմանում է իւր տիրոջ ցանկութիւնը և կատարում է անսխալ: Գերութեան մէջ փղերը շատ էլ ուրախ չեն և ստիպուած միայն հնազանդւում են մարդուն: Իսկ եթէ յարմարութիւն ունենան—կը փախչեն: Հարուստ մարդուն մէկը մի քանի փիղ ունէր, նրանք բոլորը փղապանի հետ աշխատանքի էին գնում: Մի օր նրանք ան-

տառի այն մասում պիտի աշխատէին, որտեղ վայրի վըղեր էլ կային: Փղերից մէկը տեսնելով վայրի փղերին յիշեց իւր լանցեալը. յիշեց, որ մի օր ինքն էլ ազատ էր և փախաւ նրանց մօտ: Փղապանը շատ այս ու այն կողմն ընկաւ, փիղը չկար ու չկար: Եկաւ իւր տիրոջ մօտ, պատմեց բոլորը, իսկ տէրը նրան չհաւատաց, ասելով թէ տարել ծախել է, հիմա եկել խաբում է և դուրս արաւ իւր ծառային: Խեղճ մարդն ահագին ընտանիքի տէր էր, առանց հացի մնաց: Ձէ, այսպէս չի լինի, կերթամ, որսորդ կը դառնամ, մտածեց նա և դարձաւ որսորդ: Ճասնհինգ տարի յետոյ նա մի խումբ փղեր տեսաւ, որոնց մէջ ճանաչեց իւր նախկին փղին. առանց մի խօսք ասելու նա մօտեցաւ այդ փախստականին, նրա անունը բարձր ձայնով կանչեց և հրամայեց ծունկ չողել. փիղը յիշելով իւր գերութեան մէջ սովորածը խփոյն կատարեց մարդու հրամանը: Որսորդը նստեց նրա վրայ և ուղղակի եկաւ իւր նախկին տիրոջ մօտ: Տէրը ճանաչեց թէ ծառային և թէ փղին, հասկացաւ, որ ի դուր էր վերաւորել խեղճ մարդուն և առատ պարգևներ տալով նորից ծառայութեան մէջ ընդունեց նրան:

Փղերն այժմ քանի գնում քչանում են աշխարհի երեսից: Դրա պատճառն այն է, որ մարդիկ անխնայ կերպով սպանում են, որովհետեւ նրանցից ահագին օգուտներ են ստանում: Այժմ շատ հազուադիւր են փղերն այն տեղերում, որտեղ առաջ խմբերով կային և շուտով գուցէ կը դայ մի օր, երբ ոչ մի փիղ չի լինի այլ եւս: Գիտնականներն ասում են, որ այդ օրը շատ էլ հեռու չէ. 200 տարուց յետոյ բոլոր փղերը վերջացած կը լինին: Փողի, օգուտի համար մարդիկ վերջացնում են այդ բարի, խելացի և հզօր կենդանիներին:

ՀԱՍՏԱՄՈՐԹ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Խ Ո Ձ

Հաստամորթների անճոռնի և անկանոն շարքի մէջ խողը բաւականին վայելչակազմ է երևում. նրա գլուխը կոնուսաձև է և վերջանում է կարուած բութ ղնչով, որի ծայրին դտնւում են կրճկային մի տափակ մասի վրայ երկու ռնգները: Սկանջները միջակ մեծութիւն ունին և ցցուած են, աչքերը ծուռ և շատ փոքր: Երեք տեսակ առամներ էլ ունին, թէև զանազան քանակութեամբ: Առամների մէջ յատկապէս աչքի են ընկնում Ժանիքները: Վերևի ծնոտի Ժանիքները ներքև են ուղղւում և դեռ չհասած ստորին ծնոտին, կեռանում են ու վեր բարձրանում բերանից դուրս. այդպիսով Ժանիքներից կազմւում է այն զարհուրելի զէնքը, որ այդքան սոսկալի է դարձնում մանուսնդ վայրի խողին կամ վարաղին որսորդների համար: Խողի ոտքերը բարակ են և ուժեղ, վերջանում են զոյգ զոյգ մատներով, որոնցից միայն միջինները կամ ամենից երկարներն են հասնում գետնին: Ստամոքսը կլոր պարկի ձև ունի, աղիքները մարմնից 10 անգամ երկար են: Լաւ կերակրած խողի կաշու տակ մատից աւելի հաստութեամբ ճարպ է նստում:

Բացի նոր Հոլլանդիայից խողերը տարածուած են աշխարհի համարեա բոլոր մասերում. ջուրը նրանց համար էական պայման է, ուստի և ապրում են ճահճային տեղերում, մարգագետիններում, գետերի և լճերի ափե-

րին, եղէգնուտ շամբերում: Շինում են իրանց բունը ծառերի տակ և շատ յաճախ ցեխի մէջ թաւալ են տալիս մեծ բաւականութեամբ: Խողը ամենակեր կենդանի է այդ բառի ամենալայն իմաստով, նա բացի ամեն տեսակ բուսեղէնից, արմատներից ու պտուղներից, ուտում է նաև միջատներ, որդեր, փոքրիկ կենդանիներ, սողուններ, մրկներ, նոյն իսկ ձկներ: Խողերը մեծ մասամբ կերակրի են դուրս գալիս գիշեր Ժամանակ և դուրս են գալիս եթէ ոչ խմբերով, գոնէ զոյգերով, այնպէս որ նրանք առանձնակի կեանք չեն սիրում: Քայլում են բաւականին արագ, իսկ նրանց վազքը անընդհատ թռիչքների մի շարք է: Գնալիս նրանք ինքնատիպ խորդխորդոց են հանում, որ միայն խողին յատուկ է: Շատ չաւ լողում են, թէև ոչ երկարատև: Նրանց զգայարանքներից յատկապէս զարգացած է հոտառութիւնն ու լսողութիւնը. աչքերը լաւ չեն տեսնում, ուստի և որսորդները սրան շուտ են կարողանում մօտենալ: Խողի մտաւոր ընդունակութիւններն աննշան են. նրանք անհասկացող, յամառ և հաստագլուխ կենդանիներ են: Նրանց վայրի տեսակները հեշտութեամբ են ընտելանում, բայց ընտանի խողն էլ նոյնքան հեշտութեամբ վայրենանում է: Խողապահութիւնը չահաւէտ գործ է, որովհետև խողերը տարեկան երկու անգամ են ձագ բերում և իւրաքանչիւր անգամին 1—24 հատ: Բացի դրանից նրանց համար շատ հոգս ու խնամք հարկաւոր չէ. բաւական է մի խողարած, որ տանի նրանց արածացնի, այնուհետև ձմեռ-գարուն խողերը իրանք իրանց կերակուրը կը գտնեն: Շատ տեղերում, յատկապէս մացու խողերին պահում են դրա համար առանձնապէս պատրաստած շինութեան մէջ և անշարժ են թողնում ու կերակուրը առատօրէն տալիս. խողն այդպիսով շատ շուտ չաղանում է և նրա ճարպը հաստանում է ու աղնւանում:

Վայրի խողերից ուշադրութեան արժանի է վարաղը, որի որսը ամենավտանգաւոր բանն է համարւում որսորդների համար, բայց հէնց դրա համար էլ դրաւիչ է: Այժմ վարաղներին ամեն տեղ ոչնչացնում են, որովհետև իրանց

կործանել զնշով ու զարհուրել ժանիքներով նրանք անասելի վնասներ են հասցնում մարդկանց, մանաւանդ ազաւրակաւորներին:

Ռ Ն Գ Ե Ղ Ջ Ի Ի Ր

Ռնգեղջիւրը խիստ անճոռնի կենդանի է. նրա հասակը բաւականին մեծ է, մարմինը ծանր, վիզը կարճ, գլուխը երկարաւուն, ոտքերն ու թաթերը կարճ ու հաստ, որոնք վերջանում են նուրբ սմբակաւոր մատներով: Կաշին լերկ է և շատ հաստ: Գանգի մէջ գէմքի մասն ամենից մեծն է. այդ մասը բաղկացած է ամուր, հաստատուն ոսկորներից և մի տեսակ պատուանդան կամ յենարան է կազմում մէկ կամ երկու եղջիւրների համար, որոնք դուրս են գալիս նրա գէմքի առաջին մասում: Ռնգեղջիւրի կմախքը նոյնպէս ծանր է և մոտ. նրա գանգը խիստ երկար է և միւս հաստամորթների գանգից շատ աւելի ցած: Նրա բոլոր ոսկորները աչքի են ընկնում կարծրութեամբ, ամրութեամբ և պնդութեամբ: Ատամները շարքը զանազանում է սովորական ատամնաշարից: Երկու ծնոտների վրայ մեծ մասամբ չեն լինում ժանիքներ և չորս կտրիչ: Դրանց փոխարէն իւրաքանչիւր ծնոտի վրայ կան եօթ արմատական ատամներ:

Ռնգեղջիւրի մարմինը ծածկուած է շատ հաստ մորթով, որի համար էլ այդ կենդանիները կոչւում են հաստամորթ: Մորթու հաստութիւնը մէջքի վրայ մանաւանդ հասնում է մի մատնաչափի: Այս կենդանիների մի տեսակի մէջ նրանց մորթը բաւականին ամուր, պինդ կապ է լինում մարմնին, միւս տեսակների մէջ տեղ տեղ կախ է ընկնում և ծալքեր է կազմում: Եղջիւրը (մի քանի տեսակներն երկու եղջիւր են ունենում) բաղկացած է երկար ու փայլուն շերտերից, նրա երկարութիւնը հասնում է երբեմն երեք ոտնաչափի: Ռնգեղջիւրներն այնքան էլ

արագաշարժ կենդանիներ չեն: Այժմ նրանք ապրում են Ասիայում, ասիական կղզիներում և Աֆրիկայում: Իրանց վարած կեանքի եղանակով բոլոր ռնգեղջիւրներն համարեա միատեսակ են:

Ռնգեղջիւրի սիրած տեղը ջրառատ տարածութիւններն են, ճահճները, լայն տարածուած դեղերն ու բուսազարդ լճերը: Իւրաքանչիւր ռնգեղջիւր ինչքան էլ որ հեռու լինի ջրից, օրական գոնէ մի անգամ պիտի գայ ջրի կամ աւելի շուտ աղմի մէջ թաւալ տայ, աղմակոյլ լինի, որովհետեւ զանազան միջատներն ու մոծակները նրա հաստ կաշին ծակծկում են և այդ հակա կենդանուն ահազին նեղութիւն պատճառում: Ռնգեղջիւրն աւելի գիշերն է գործում. նա շատ չի սիրում շոգը, ուստի և օրուայ այդ ժամին քնում է: Նրա քունն այնքան թունդ ու զօրեղ է, որ կարծես մի ժայռի կտոր է վեր ընկել ու մնացել. և դրա համար էլ շատ օրսորդներ ռնգեղջիւրին կէսօրին են սպանում, երբ նա ոչինչ չի զգում: Ռնգեղջիւրն եւս վագրի պէս քնից զարթնում է միայն նրա համար, որ կերակուր գտնի: Նրա կերակուրը միշտ էլ պատրաստ կայ: Նրա կերը բուսեղէն է. ուտում է կոշտ, փայտացած թփեր, փշալի ճիւղեր, եղէգն, անապատի խոտեր, ծակող միմազաններ: Անձրեային օրերը նա թողնում է անտառներն ու քաշւում է մշակուած դաշտերը և ահագին վնաս է հասցնում հողատիրոջը: Նա շատ ազաւ կենդանի է. և եթէ ի նկատի ունենանք նրա ստամոքսի ահագին մեծութիւնը, մեղ համար հասկանալի կը լինի ռնգեղջիւրի պատճառած վնասը: Նա իւր ահուելի եղջիւրով արմատահան է անում նաեւ ծառեր:

Ռնգեղջիւրը խմբական կեանք չի սիրում, և թէպէտ շատ անգամ ռնգեղջիւրներն ապրում են փոքրիկ խմբերով 5—10 հատ, բայց դրանցից իւրաքանչիւրն անկախ կեանք է վարում բոլորովին. խմբական, համայնական ոչ մի բան չըկայ նրանց մէջ: Ռնգեղջիւրի բոլոր շարժումներն անճոռնի են և դանդաղ, թէպէտ և խիտ անտառների մէջ լուսնոյդն հագիւ է կարողանում հասնել նրան: Բայց այդ

կերներն եկան վրայ հասան, և ես գծուածի նման վազեցի նրանց մօտ, մէկին թամբից վայր բերի և նստելով նրա ձին, քշեցի ռեզեզլիւրի յետեւից: Մի քանի րոպէից յետոյ իմ ուրախութեանը չափ չկար, ռեզեզլիւրն անկենդան ընկել էր օտքերիս տակ:

Երբ նկատի ունենանք այն հսկայական փնտները, որ ռեզեզլիւրն հասցնում է գիւղացուն, այն ժամանակ մեր աչքում արժէք չի ունենայ նրա տուած բաւականին օգուտը: Ոչ միայն ռեզեզլիւրի արիւնը, այլ և նրա եղջիւրը խորհրդաւոր նշանակութիւն ունի տեղացիների մէջ, որպէս փրկարար և բուժիչ միջոց: Եղջիւրներից շինում են գինու, խմիչքի բաժակներ: Թուրքերի մէջ այն հաւատալիքը կայ, որ այդպիսի եղջերեայ բաժակը թոյն չի վերցնի, այլ խակոյն իմաց կը տայ, որ մէջը թոյն կայ և խմօղն զգոյշ կը լինի: Փայլուն, յղկուած եղջիւրներից շինում են նաև դաշոյնների, սրերի կտթեր: Կաշուից տեղացիները շինում են նաև վահաններ, զրահներ, ամաններ և այլն: Միսն ուտում են, ճարպը մեծ գին ունի: Բայց և այնպէս ռեզեզլիւրը շատ աւելի մեծ փնտներ է տալիս կենդանի ժամանակը. ուստի նրան սպանելը կըրկնակի օգուտ է. մէկ որ մարդ աղատուում է նրա պատճառած փնտներից, մէկ էլ որ մարդ չահուում է նրա մարմնից:

ՋՐԱՅԻՆ ԿԱԹՆԱՍՈՒՆՆԵՐ

Կ Է Տ

Կէտը այն սակաւաթիւ կաթնասուններիցն է, որոնք ապրում են ջրի մէջ, նա թէ ջրի և թէ ցամաքի ամենամեծ կենդանին է: Նրա երկարութիւնը մօտ 8—10 սաժեն է. ծանրութիւնը հաւասար է 30 փղի, 40 ռեզեզլիւրի և 200 եզան ծանրութեան, որ անում է մօտաւորապէս 8000 փութ: Կէտի մարմինը ինչքան որ մեծ է, նոյնքան էլ անճոռնի է: Ահագին գլուխը բռնում է մարմնի $1\frac{1}{3}$ մասը, բերանի երկարութիւնը երեք օտեն է, իսկ լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ —2 սաժեն: Փոքրիկ նաւակը մարդկանցով կարող է տեղաւորուել նրա բերնի մէջ: Վիզ համարեա թէ չունի, կրծքի մօտ դաստաւորուած են մի սաժեն մեծութեամբ լողակները, մարմինը վերջանում է պոչով, որ այնքան ուժեղ է, որ մի հարուածով կարող է նաւակներ խորտակել: Աչքերը փոքր են և լաւ չեն տեսնում. ականջների անցքը շատ նեղ է և ներսից փակ, այնպէս որ ջուրը չի կարող թափանցել ներս: Հսկայական բերանի մէջ երկու կողմից շարուած են 316—350 կռճկային ատամներ, որոնցից իւրաքանչիւրը մօտ $1\frac{1}{2}$ արշին երկարութիւն ունի: Մարմինը ծածկուած է համեմատաբար բարակ կաշիով, որի տակը 8—20 մատնաչափ հաստութեամբ ճարպ կայ:

Կէտը ապրում է բևեռային ովկիանոսներում, յատկապէս Հիւսիսային ովկիանոսում: Բևեռից հարաւ մինչև 60° նա յաճախ է պատահում: Չնայած իւր ահագին

ու անճոռնի մարմնին, նա շատ ճարպիկ կերպով լողում է
և ճարտար շարժումներ ունի: Լողի ժամանակ նրա գլխա-
ւոր գործիքը և ուղղութիւն տուողը նրա պոչն է: Կէտը
շատ արագ է լողում, ժամը մօտ 12 վերստ, իսկ վիրաւոր
ժամանակ՝ աւելի: Զրի տակից շուտ շուտ երեսն է բարձ-
րանում շունչ քաշելու, որովհետեւ թոքերով է շնչում: Սա-
կայն կարեւոր դէպքերում նա կարող է 20—30 րոպէ ջրի
տակ մնալ և երբ դուրս է գալիս, քթածակերից ջուրը
շատրուանի պէս վեր է ցայտում 5—6 սաժեն բարձրու-
թեամբ, որ նոյն իսկ հեռուից տեսնւում է:

Կէտը բթամիտ կենդանի է, միկնոյն ժամանակ վախ-
կոտ: Բաւականին զարգացած է նրա կաշուի զգայութիւնը,
հետեւապէս շօշափելիքը: Կէտն զգում է եղանակի փոփո-
խութիւնը և անհանգստանում է: Մինչև այժմ ոչ ոք չի
լսել կէտի ձայնը, որից շատերը կարծել են, թէ նա ձայն
չունի, բայց այդ սխալ է, որովհետև նրա կոկորդը ըն-
դունակ է ձայնի:

Հիւսիսաբնակ մարդիկ առանձնապէս զբաղուած են կէտորսութեամբ, որից հազդին օգուտներ են անում: 9 սաժեն երկարութիւն ունեցող կէտը տալիս է մօտ 2000 փութ ճարպ, մօտ 1500 փութ ձկնի իւղ, որի փութն արժէ մօտ 50 կոպ., մօտ 100 փութ բեխ, փութը 15 մանէթ: Եւրոպացիք գործ են ածում նրա ճարպն ու իւղը, նաև նրա ընչացքները, իսկ հիւսիսային ժողովուրդները ուտում են նաև նրա միտը: Էսկիմոսի համար կէտի կաշին համեղ պատառ է. այլ և նրանք կէտի կաշիով խրճիթներ են ծածկում և նաւակներ են շինում:

բութիւն է տալիս նրանց մարմինն աւելի թեթեանալու։ Մարտողութեան գործարանները բաւականին տարբերութիւն են կաթնասունների համանման գործարաններից։ չունին ատամներ և կերակուրը ոչ թէ ծամում կամ օրոճում են, այլ ամբողջովին կուլ են տալիս։ Թռչունների կաշին ևս բաղկացած է երեք շերտից և ծածկուած է փոխանակ մազերի՝ փետուրներով, որ լինում է փափուկ կամ աղուամազ՝ կաթած անմիջապէս մարմինն և կոշտ փետուրներ, որ բաւականին աճում, բարձրանում են։

Ոչ մի ուրիշ շնչաւոր չկայ, որ թռչուններից աւելի արագ շարժումներ ունենայ և այդ՝ շնորհիւ նրանց թրուշելու կարողութեան։ Երբ նրանք թռչելը բարձրացնում են, թռչելի տակ երևան են գալիս ծակեր, որոնցով մշտնապէս է օդը, իսկ երբ նորից վայր են իջնում թռչելը, նրանք պատահում են օդի դիմադրութեան և այդպէս ամեն անգամ վեր ու վար շարժելով, նրանք կարողանում են վեր ելնել և շարունակել իրանց ընթացքն օդի մէջ։ Գրա համար շատ անգամ կոչւում են նաև օդային արարածներ։ Թռչունների թռչելու կարողութիւնը շատ զարգացած է։ Նրանք կարող են ժամերով, օրերով թռչել և այդ եղանակով հաղարաւոր վերստեր կտրել, ժամում հարիւր վերստից աւելի անցնելով։ Բոլոր թռչունները գիտեն և կարող են թռչել, բայց կան և թռչուններ, որոնք երկրի վրայ ման են գալիս կամ վազում են։ Գըրանց կոչում են ման եկող կամ վազող թռչուններ։ Դրանք կամ քայլում են կամ արագ ընթանում և վազում։ Բացի դրանից բոլոր թռչունները շատ լաւ լողալ գիտեն և մազլցել։

Թռչունները միւս բոլոր արարածներից տարբերութիւն են նաև իրանց մաքուր, բարձր, հնչուն և հաճելի ձայնով։ Նրանք ձայնի միջոցով կարող են արտայայտել իրանց մտքերը, զգացմունքները, ցանկութիւնները։ Իսկ նրանցից մի քանիսն ուղղակի երգում են և այն էլ երաժշտական կանոնները խստութեամբ պահելով։ Թռչուններն իրար հետ խօսում են, իրար զանազան բան պատ-

մում, հարցեր առաջարկում, պատասխաններ լսում և այդ բոլորը իրանց ձայնի բարձր ու ցած աստիճաններով։ Թռչունների մտաւորը համարեա թէ չի տարբերութիւն կաթնասունների ընդունակութիւնից։ Չկայ հոգեկան ոչ մի կարողութիւն, որ ծանօթ չլինի թռչունին, եթէ ծանօթ է կաթնասունին։

Թռչունները տարածուած են ամբողջ երկրագնդի վրայ և նրանց տարածումը համեմատ է կենդանիների տարածմանը։ Յուրա երկրներում քիչ տեսակներ կան, թէև իւրաքանչիւր տեսակից ահագին քանակութեամբ։ Իսկ արեւադարձային աշխարհներում ընդհակառակը։ Չունեն որոշ փոփոխութիւն է մտցնում կենդանիների ու թռչունների մէջ։ Չրային թռչուններն համեմատաբար քիչ են և մի տեսակը միւսին բաւական նման, մինչդեռ ցամաքի վրայ եղած հետաքրքիր և բազմազան թռչունները թէ ցեղերով ու տեսակներով շատ են և թէ քանակութեամբ։ Համարեա ամեն աշխարհագրական շրջան ունի իւր յատուկ թռչունը։ Մինչև այժմ երկրագնդի վրայ հաշւում են մօտ 10,000—13,000 տեսակ թռչուն։ Այդքան տեսակներն իրանց անթիւ երամներով բռնել են մեր գետերն ու լճերը, մարգերն ու դաշտերը, անտառներն ու հովիտները, լեռներն ու բլուրները և ամեն տեղ մարդուն բաւականութիւն են պատճառում։

Թռչունը բազմանում է ձուերով։ ձուն իւր ձևով և մեծութեամբ խիստ բազմազան է լինում։ միայն կարելի է ասել, որ բաց երկնքի տակ ածուած ձուն ունենում է մանրիկ բծեր կամ սև կէտեր, իսկ մթութեան մէջ ածուածը՝ մի գոյնի, և յաճախ ճերմակ։ Ձուերի քանակութիւնը լինում է 1—24։ Ընդհանուր առմամբ 18—26 օրուայ ընթացքում թուխսի տակ գտնուած ձուերից դուրս են գալիս ձուտերը, որոնք բաւականին երկար ժամանակուայ ընթացքում ամրանում, կազմակերպւում են։ Ձուից ձուտ հանելու համար հարկաւոր է 37 $\frac{1}{2}$ —40 աստիճան տաքութիւն։

Թռչունները բաւականին երկար են ապրում։ միջին

Թուով 12—20 տարի: Բայց նրանցից շատ տեսակները հասնում են մինչև հարիւր և աւելի տարուայ: Այս երկար կեանքն համարեա միշտ աշխոյժ, միշտ զուարթ են անցկացնում նրանք. ոչ մի ուրիշ կենդանի չի կարող այնքան ընդարձակ չափերով ու այնպէս կատարեալ կերպով օգտուել, վայելել կեանքը, ինչպէս թռչունը: Նրա համար ամենաերկար օրը կարճ է թուում և ամենակարճ գիշերը՝ չափազանց երկար: Նրանք շատ քիչ են քնում և առաւօտեան գալուստն էլ երգով են դիմաւորում: Յերեկուայ մէջ նրանց գլխաւոր հոգսը կերակուրն է. ճաշելուց յետոյ նրանք 2—3 ժամ անձնական վայելքի յետեւից են ընկնում, լուանում են իրանց մարմինը ջրի կամ աւաղի և կամ տղմի մէջ: Կտցահարում են իրանց փետուրները, մաքրում են և երեկոյեան դէմ դարձեալ դուրս են գալիս կերակուր գտնելու: Ապրում են նրանք զոյգերով և զոյգերն համարեա մինչև իրանց կեանքի վերջը հաւատարիմ են մնում իրար: Կան տեսակներ, որոնք խմբերով են ապրում. շատ վարպետ են բուն շինելու մէջ, որի ընդհանուր սկզբունքն այն է, որ որքան կարելի է մարդկային աշխից կամ թշնամիների քննող հայեացքից հեռու լինի: Եւ բուն շինողը էգն է գլխաւորապէս, իսկ արուն իւր երգերով ու ճուղղիւնով իւր ընկերուհու ականջն է պարարում:

Մեր երկրի թռչունները ձմեռը մօտենալուն պէս հեռանում են տաք երկիրներ. դրանք չուող թռչուններ են կոչուում: Նրանք նախ քան չուելը առաջուց պայմանաւորուած տեղն են հաւաքւում ահագին խմբերով, հարիւր հազարներով, միլիոններով և ապա ընդհանուր շարքերը գիտելուց, քննելուց յետոյ բարձրանում են օդի մէջ և շատ արագ կերպով թռչում դէպի հարաւ: Ճանապարհները նրանք լաւ գիտեն շնորհիւ իրանց նախկին փորձի: Ճանապարհները նրանք ճանաչում են լեռների, հովիտների, գետերի և լճերի տեղաւորութիւնից: Նրանց ճանապարհորդութիւնները շատ կանոնաւոր են տեղի ունենում. տարուայ որոշեալ ժամանակը գնում են դէպի հա-

րաւ և ապա դարձեալ որոշ ժամանակից յետոյ վերադառնում են: Եւ յաճախ նրանք այդպիսի ժամանակ տասնեակ հազար վերստեր են անցնում, ծովեր և ովկիանոսներ են ճեղքում: Ճանապարհին նրանց շատ անգամ օդի հակառակ հոսանքներ են պատահում, քամին կամ մրրիկը մօլորեցնում է նրանց և ահագին երամները ծովի մէջ են թափւում կամ փոթորկի միջոցով քչւում, ուրիշ անժաթափներ են դուրս գալիս և ոչնչանում են: Բայց թռչունն ուր էլ որ գնայ, ինչքան էլ որ հեռանայ, նրա հայրենիքը միշտ այնտեղ պէտք համարել, որտեղ նա բուն է շինել, ձու է ածել ու ձագեր է հանել:

Թռչունների թռիչքը միահաւասար չէ և ոչ էլ միակերպ. կան թռչուններ, որոնք ուղիղ են թռչում և կարող են այդպէս ահագին տարածութիւններ անցնել, միւսներն ալիքանման են առաջ գնում, երբեմն բարձրանալով և երբեմն ցածրանալով: Թռիչքի արագութիւնն էլ շատ տարբեր է. այս դէպքում միշտ պէտք է ի նկատի ունենալ և տարբերել կարճ և երկար տարածութիւն թռչելը: Փոքրիկ տարածութիւնն անցնելիս թռչուններն իրանց թռիչքը արագացնում են, մի բան, որ չեն կարող անել, եթէ տարածութիւնը մեծ լինի: Օրինակ աղանիւները, եթէ պէտք է անցնեն 80 մղոն տեղ, իրանց թռիչքն այնքան կարող են արագացնել, որ մի ժամում անցնեն մօտ 70 մղոն, մինչդեռ նրանց սովորական թռիչքը մի ժամում 36 մղոն է: Ծիծառներն ու ծիծեռնակները 160 մղոն տարածութեան վրայ կարող են մի ժամում 106 մղոն տեղ անցնել, մինչդեռ նրանք սովորաբար մի ժամում 60 մղոն տեղ են գնում: Չուող թռչունները շատ համբերատար և արագընթաց են լինում. կան թռչուններ, որոնք 2000 վերստ տեղը սլանում են առանց հանգստանալու:

Երամներով թռչող թռչունները անկարգ չեն թռչում, այլ որոշ կարգով, մեծ մասամբ եռանկիւնի ձևով: Եւ դժուար չէ նկատել, որ երամի իւրաքանչիւր անհատ որոշ կանոնաւոր տարածութեան վրայ է գտնւում միւս անդամից և փոփոխակի իրար փոխանակում են շարքի

սկզբի մասերում: Շարքի առաջին մասում գտնուող թուշունները քիչ քիչ յետ են մնում և նրանց տեղը հետզհետե անցնում են շարքի յետին մասերի թուշունները: Դրա պատճառն այն է, որ շարքի սկզբի թուշունները շուտ են յոգնում, որովհետև նրանք են օդը ճեղքում և ճանապարհ բաց անում ամբողջ երամի համար, և երբ նրանք յոգնում են, քիչ քիչ յետ են ընկնում և նրանց յետիններն են փոխարինում: Թուշունները տարբեր բարձրութեամբ են թուշում, և թուիչքի բարձրութիւնը մեծ մասամբ կախուած է եղանակից ու տարուայ ժամանակից: Գիշերը սովորաբար բարձրից են թուշում, որովհետև վախենում են զանազան առարկաների դիպչեն: Թուշունի երամի համար առանձնապէս կորստաբեր է մառախուղն ու մէզը, որովհետև այդ դէպքում կորցնում են ճանապարհը: Թուշունների մի քանի տեսակները թուշելիս առանձին ձայներ են հանում, որ առաջ է գալիս նրանց թևերի ձևերից և թևահարութիւնից:

Թուշունների տուած օգուտներն անթիւ են. բաւական է յիշել այն հանգամանքը, որ եթէ նրանց անհամար շարքերը չլինէին, շատակեր միջատները իսպառ կը ոչընչացնէին բուսական թագաւորութեան մէջ շատ տեսակներ: Սակայն բացի դրանից թուշունները եթէ ոչ մի օգուտ էլ չտային մարդուն, դարձեալ մարդկանց համար նրանք ցանկալի հիւր կը լինէին, շնորհիւ իրանց դեղեցիկ մարմնի, սիրուն ու գրաւիչ ձայնի, զարդարուն ու գոյնզգոյն փետուրներին: Կարելի է ասել, որ կաթնասունները մարդուն օգուտ են տալիս, իսկ թուշունները՝ վայելք ու բաւականութիւն են պատճառում:

Թուշունների մասին այս համառօտ ակնարկից յետոյ անցնենք այս դասի մի քանի ներկայացուցիչներին:

2 Ս. 3 Լ Ս Մ

Ամենամեծ թուշունը ջայլամն է: Շատերը նրան ուղտի հետ են համեմատել, որովհետև երկուսն էլ անապատի զաւակներ են և դրա համար էլ ընդհանուր գծեր շատ ունեն իրար հետ: Ջայլամի թևերը կարճ են, ոտները երկար ու ուժեղ և մինչև ծնկները կռկային մասերով պատած, իսկ ծնկներից ցած՝ մերկ բոլորովին. մեծ և փայլուն աչքեր ունի, պինդ և ուժեղ կաղմուածք: Չափահաս ջայլամի բարձրութիւնը լինում է սովորաբար 8 ոտնաչափ, լայնութիւնը կտուցի ծայրից մինչև պոչի ծայրը ամենաբարձր 6 ոտնաչափ, իսկ քաշը մօտաւորապէս 4¹/₂—5 փութ: Ջայլամներ չկան Եւրոպայում և Ասիայում. նրա հայրենիքը Աֆրիկան է. ամբողջ Սահարա անապատը լիքն է այդ թուշուններով: Չուրը նրանց համար անհրաժեշտութիւն է: Յաճախ երաշտի ժամանակ նրանք խելակտրոյս թափառում են անապատում և ջուր որոնում: Նրանք ջրի են գալիս բոլորն իրար յետևից, միեւնոյն ճանապարհով:

Ջայլամը վաղուց թուշուն է. թուշելու ընդունակութիւնը նա կորցրել է մեծ մասամբ դուցէ իւր վիթխարի մարմնի ծանրութեան պատճառով: Նրա քայլուածքը և վազքը շատ արագ են: Չափահաս ջայլամը ոչ միայն կը մրցի արաբական նժդդի հետ, այլ և շատ առաջ կը ընկնի նրանից: Պնդողներ կան, որ ջայլամը մի րոպէում կարող է 2—3 վերստ տեղ անցնել:

Ջայլամի տեսանելիքը խիստ զարգացած է. նրա փայլուն աչքերը հիանալի տեսնում են. նա ջուր է առարկաները տասնեակ վերստերից: Մեծ մասամբ դուցէ անապատի անծայր անհունութիւնն է ջայլամի այդ որստեսութեան պատճառը: Չարգացած է նաև նրա լսելիքը, սակայն միւս զգայարանները համեմատաբար թոյլ են: Թոյլ են նաև մտաւոր կարողութիւնները: Գոյութիւն ու

ընդունակութիւնները ցած են գուցէ միայն բաղէներէ ընդունակութիւններէ: Արծուի թռիչքը գեղեցիկ է ու սրարշաւ ապշեցնելու չափ: Օգի ալիքները նրանք անասելի ճարպիկութեամբ ճեղքում են իրանց զօրեղ թևերով և առաջ սլանում միշտ դէպի վեր ուղղելով բարձրասլաց թռիչքները: Մի րոպէ էլ և նա չկայ այլ ևս — ահա այդքան շուտ է անհետանում նա մահկանացուի հայեացքից: Կենդանի զոհի վրայ յարձակուելիս մտքի արագութեամբ ցած է խոյանում և բարձր ճշիւնով մեխում է իւր կարող ճիրանները զոհի մօի մէջ: Գեղեցիկ ու վեհ է արծիւը օդի մէջ թռչելիս, մէկ էլ նստած ժամանակ, իսկ գետնի վրայ նրա գնացքը տգեղ է:

Գեղեցիկ են արծուի աչքերը, փայլուն և գրաւիչ: Երկնային ոլորտի մէջ թռփառող այդ գիշատիչի հայեացքից բան չի խուսափում: Զարգացած է նաև դրա խողովոթիւնը: Մասնաւոր կեանքում արծիւները վեհերոտ են և զգոյշ: Իսկ վտանգի րոպէին՝ յանդուգն և խիզախ: Արծուի կերակուրը մեծ մասամբ զեռուններ և փոքրիկ թռչուններ են: Զկները պակաս գրաւիչ չեն արծուի համար: Նա աննկարագրելի արագութեամբ բռնում է իւր զոհին, բարձրացնում է նրան և տանում է իւր որոշած տեղն ու յօշոտում նրան: Այդ րոպէին նա ցոյց է տալիս ծայրայեղ դրգուում և կատաղի ուժ: Պատահած թռչունի և կենդանու համար նրա յայտնութիւնը մահ է: Նա ուժ և կարողութիւն ունի ամենամեծ ազուէսին անդամ վերցնել և վերստեր շարունակ տանել հեռու և բարձր տեղեր: Կաթնասուններից միայն մեծերն ու ուժեղներն են ազատ արծուի ճիրաններից, իսկ թռչուններից՝ ամենից օրընթացներն ու ճարպիկները: Արծիւը շատ անգամ հսկայ ջայլամի վրայ է յարձակւում և յօշոտում նրան: Մարդու վրայ նա գրեթէ չի յարձակւում:

Բերում է նա 1—3 ձագ: Զագերին խնամում են թէ մայրը և թէ արուն: Նրանք կերակրի պակաս ամենին չեն քաշում, որովհետև նրանց հզօր ծնողները առատութեան մէջ են պահում իրանց փոքրիկներին: Զափահաս

դարձնելուց յետոյ ծնողները թռցնում են նրանց ազատ օդի մէջ և այնուհետև ձագերն այլ ևս չեն դառնում իրանց նախկին բունը, սկսում են ապրել ազատ, անկախ, այնպէս, ինչպէս իրանց ծնողները:

Մարդկանցից զատ արծիւները վտանգաւոր թշնամիներ չունին, բայց մրցակիցներ ու հակառակորդներ՝ շատ: Բոլոր բազերը, ագռաւները, ծիծառներն ու ճնճըղկացեղ թռչունները նրանց խիստ ատում են: Մարդկանց համար արծիւները մեծ մասամբ վնասակար թռչուններ են. բայց կան նրանց մէջ և այնպիսի տեսակներ, որոնք արժանի են մարդու հովանաւորութեան և պաշտպանութեան: Արծիւները երկար են ապրում, եղել են արծիւներ, որ գերութեան մէջ ապրել են 104 տարի:

ՃՆՃՂԿԱՅԵՂ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Այս ցեղին են պատկանում այն բոլոր թռչունները, որոնք իրանց մարմնի մեծութեամբ, կազմուածքով, կտուցով, թևերով, պոչով, փետրաւորութեամբ, թռիչքի արագութեամբ ու տարածման կողմից քիչ թէ շատ իրար նման են: Պարզ է ուրեմն, որ խիստ շատ պէտք է լինեն այդ ցեղի տեսակները, որոնց թիւը մօտաւորապէս հաշւում են 5700: Այդ ցեղի արտաքինի մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել, որ դրա մէջ են մըտնում բոլորիս լաւ յայտնի ճնճղուկը, արտոյտը, լորը, սարեակը, ծիծեռնակը, դեղձանիկը, սոխակը, տարմահաւը, ագռաւը և այլն: Բառի բուն նշանակութեամբ նրանք տարածուած են երկրի բոլոր մասերում: Ոչ մի երկիր, ոչ մի լեռ, հովիտ, ձոր ու դաշտ, հարթավայր կամ բարձրաւանդակ, շամբ կամ ճահիճ ազատ չէ այդ աշխարհաբաղաբաղիների ներկայութիւնից: Միայն ծովն է, որից նրանք խորշում են. ուրեմն նրանք ցամաքի թռչուններ են: Մարդկանց հարկանութիւնը նրանց շատ տեսակ-

ների համար խիստ հաճելի է: Նրանք անկող հիւրեր են մարդկանց այգիներում, պարտէզներում, տներում և բակերում:

Ճնճղկացեղ թռչունները իրանց մտաւոր ընդունա- կութիւններով ու արտաքին զգայութիւններով առաջնա- կարգ տեղ ունին թռչունների կարգի մէջ: Բաւական է յիշել, որ եղել են կենդանաբաններ, որոնք սոխակին հա- մարել են ամենակատարեալը: Բոլոր զգայութիւնները շատ լաւ զարգացած են, յատկապէս տեսողութիւնը, ապա լսողութիւնն ու շօշափելիքը: Նրանց ուղեղը բաւական մեծ է, որին համապատասխանում է և սուր հասկացո- ղութիւն, կայտառ, աշխոյժ բնաւորութիւն: Նրանք ըն- դունակ են որոշել իրանց թշնամիներին և զգուշանալ նրանցից և ընդհակառակը ճանաչել և բարեկամական կապերով կապուել իրանց բարեացակամների հետ: Այդ- պիսով ուրեմն նրանք գիտեն ժամանակին ու տեղին նա- յած փոխել իրանց վերաբերմունքը. նրանք բուռն են իրանց թէ սիրոյ և թէ ատելութեան մէջ:

Այս ամբողջ ցեղը, ինչպէս և թռչունների ամբողջ կարգն համարեա, անդադար աշխատանքի մէջ է անց- կացնում իւր ժամանակը: Վաղ առաւօտից մինչև ուշ գիշեր նրանք իրարանցման մէջ են. փորձում են նրանք իրանց բոլոր ընդունակութիւնները: Օրուայ մեծ մասը կերակուր ձեռք բերելով են զբաղուած, ապա մի մասը երգի ու զուարճութեան են նուիրում: Սրանք մարդկանց յատկապէս նրա համար են դուր գալիս, որ իրանց մէջ են պարունակում երգեցիկ թռչունների ամբողջ խումբը: Բոլոր իսկական և վարպետ երգիչները գիտեն հիացնել յայտնի երաժիշտներին: Նրանք բոլորն առանձին ոգևո- րութեամբ են երգում և ոչ միայն իրանց էգերին զուար- ճացնելու համար, այլ և իրանց համար. երգում են—եր- գելու համար: Դա նրանց համար պահանջ է և միաժա- մանակ բաւականութիւն: Սոխակի, գեղձանիկի կամ սա- րեակի երգը լսողը կը համոզուի անշուշտ, որ այդ թռ- չունների մէջ էլ կան տենչեր, կրքեր, ոգևորութիւն և

աւիւն: Երգիչ թռչուններին յաճախ համեմատել են բանա- տեղծների հետ. ինչ որ անդարտ, անցաւ բանաստեղծը մարդ- կանց համար է, նոյնն է և երգող թռչունը իւր կարգի մէջ:

Ճնճղկացեղ թռչունները մեծ մասամբ հանրակեաց են. ապրում ու դորձում են բազմանդամ երամներով: Միայն իրանց սիրոյ ամիսները անց են կացնում զոյգե- րով. տարուայ միւս ժամանակները զոյգերը խմբեր են կազմում, խմբերը երամներ և երամները միանալով կազ- մում են յաճախ ահագին բանակներ: Խմբի մէջ ամենից խելացին հոգ է տանում խմբի ապահովութեան համար և միւսները բնազդօրէն հետևում ու հնազանդւում են նրա կարգադրութիւններին:

Նրանց կերակուրը գլխաւորապէս մտնէ է. ուտում են փոքրիկ ճիճուներ, որդեր, բղէզներ և ամեն տեսակ մանր զեռուններ, այնպէս որ ճնճղկացեղ թռչուններն ևս կարող են աւազակներ համարուել այնպէս, ինչպէս գի- շատիչ թռչունները, որովհետև սրանք ևս յարձակում, սպանում են իրանց զոհին: Բոլոր տեսակներն համարեա ուտում են նաև բուսեղէն: Ուտում են ամեն տեսակ ար- մատներ, հատիկներ, այնպէս որ այս ցեղի թռչուններն ամենայն իրաւունքով կարող են կոչուել ամենակեր թռ- չուններ: Բայց որովհետև այդ ցեղի կերակուրը բաղկա- ցած է կենդանական ու բուսական մասերից, դրա հա- մար ճնճղկացեղ թռչուններն ստիպուած են, երբ ձմեռը վրայ է հասնում և կերակուրը սպառւում է մի երկրում, թողնել և հեռանալ մի ուրիշ երկիր: Տաք երկրների թռ- չունները չեն չլում, այլ մի երկրից միւսն են անցնում, մինչդեռ բարեխառն ու ցուրտ դառն ճնճղկացեղ թռ- չունները ձեռնարկում են մեծ ճանապարհորդութիւններ: Բազմաթիւ և բազմերամ բանակներով նրանք գիմում են դէպի հարաւ, աւելի տաք երկրներ ձմեռն այնտեղ անց- կացնելու: Այդպիսի ճանապարհորդութիւններն երբեմն հազար, երկու հազար վերստ են լինում: Աշնան մէջերբից սկսած մինչև գարնան սկիզբները ամայանում են մեր դաշտերն ու սարերը, ձորերն ու հովիտները: Գարունը

բացուելուն պէս մէկը միւսի յետեւից գալիս, հասնում են գարնան կարապետները և ապա երևում են աւելի մեծ երամաները և վերջապէս բանակները: Նրանք բոլորը գնում, ցրւում են դարձեալ իրանց նախկին տեղերը, գտնում են իրանց բները, քանդածը շինում են, աւարածը նորոգում և նորից սկսւում է ամեն մի բնի շուրջը ուրախ, անհոգ, աշխոյժ ու անհանգիստ կեանքը: Յայտնի է, որ այս ցեղի թռչունները բուն շինելու մէջ ամենից վարպետն են. նրանք իրանց բունը շինում են ծառերի վրայ, թփերի մէջ և շատ յաճախ՝ մանաւանդ երգեցիկ թռչունները՝ մարդկանց բնակարանների սլատերի ու լուսամուտների տակ: Հանում են 4—5 ձագ և իրանց գեղեցիկ ձագերին սիրով ու խնամքով կերակրում են: Յաճախ ամառը նրանք 2—3 անգամ են ձագ հանում:

Ճնճղկացեղ թռչուններն ընդհանուր առմամբ օգտակար կենդանիներ են: Կան ի հարկէ նրանց մէջ այնպիսի տեսակներ, որոնք իրանց շատակերութեամբ և մարդկանց պատճառած անհանգստութեամբ աւելի վնասակար են: Բայց ի նկատի առնելով, որ այդ ամբողջ ցեղը ոչնչացնում է բոյսերի համար այդքան վնասակար որդերն ու միջատները, ի նկատի առնելով, որ նրանցով են կենդանանում մեր դաշտերն ու հովիտները, պարտէզներն ու այգիները, որ նրանց գեղեցիկ ձայնը հոգեկան իսկական բաւականութիւն է պատճառում մեզ, պէտք է ասենք, որ այդ ամբողջ ցեղը օգտակար է և ցանկալի հիւր մեզ համար: Երգիչ թռչուններից շատերին մարդիկ հնուց ի վեր սովորել են զրկել ազատութիւնից և վանդակների մէջ դնել: Թռչունների ոչ մի ուրիշ ցեղ այնքան վանդակի թռչուն չի տալիս, որքան այս ցեղը: Ճնճղկացեղ թռչունները բաւական ընդունակ են ընտելանալու և կարծես մոռանում են իրանց կորցրած ազատութիւնը: Սակայն թերևս ճիշտն այն լինի, որ նրանք ոչ թէ մոռանում են իրանց ազատութիւնը, այլ նոր դրութեան հետ հաշտւում են, որովհետև կորցրած ազատութիւնը մոռանալ չի կարելի:

ԵՐՐՈՐՎ ԿԱՐԳ

ԵՐԿԱԿԵՆՑԱՂՆԵՐ ԵՒ ՍՈՂՈՒՆՆԵՐ

Գ Ո Ր Տ

Այս խմբին պատկանող կենդանիները թէ ջրի մէջ են ապրում և թէ ցամաքի վրայ, ուստի և կոչւում են երկակենցաղներ: Ջրի մէջ նրանք քիմուխտներով են շունչ քաշում, իսկ ցամաքի վրայ՝ թոքերով: Սրանց արիւնը կարմիր է, բայց սառն. բաղմանում են ձուերով:

Երկակենցաղների մէջ ամենից տարածուածը գորտն է: Գորտի մարմինն անճոռնի է, լարծուն և տափակ: Աչքերը մեծ են և կարող են շատ ներս քաշուել: Ականջները չաւ զարդացած են: Ոտքերն ընդհանուր առմամբ երկար են, իսկ յետի ոտքերն՝ աւելի երկար: Ողնաշարի կազմը շատ պարզ է. վիզը մի ողից է բաղկացած, իսկ ամբողջ ողնաշարը 6 կամ 7 ողերից: Գորտերը կողեր չունին: Գորտի վերին ծնոտի վրայ գտնւում են փոքրիկ, սրածայր ատամներ: Գորտերը թէև մեծ քանակութեամբ են ապրում որ և է մի տեղում, բայց նրանցից իւրաքանչիւրը բոլորովին անկախ, առանձին կեանք է վարում: Նրանք մեծ մասամբ կերակրւում են որդերով, ճիճուներով, փոքրիկ ձկներով ու յաճախ ձկնկիթով: Գորտերի մեծ տեսակներն ուտում են նաև փոքրիկ կաթնասուններ և թռչուններ: Իսկական գիշատիչների նման նրանք սիրում են իրանց աւարը ողջ ողջ ուտել, այն էլ իրանց բռնածը միայն:

Գորտերի կեանքի մէջ ամենից աչքի ընկնողը նրանց բազմանալու առանձնայատկութիւնն է։ Գորտերը բազմա-
նում են ձուերով և ձուից դուրս եկածն ամենեւին նման
չի լինում մեծ գորտին՝ ձու ածողին, այլ զանազան կեր-
պարանափոխութիւններից յետոյ միայն նրա մարմինը
ստանում է իսկական գորտի ձև։ Մածուցիկ և կոչուն
ձուերից նախ դուրս են գալիս փոքրիկ շերտփուկներ,
որոնք չունին ստքեր ու թւեր և նման են ձկների, չունչ
են քաշում քիմուխտներով և շարժւում են իրանց զե-
կանման պոչերով։ Ապա այդ շերտփուկների յետի ոտներն
են նախ դուրս գալիս, իսկ յետոյ նաև առաջինները։ Քի-
մուխտները չորանում են, պոչն ընկնում է, և այնուհետև
ըրից դուրս է գալիս, որպէս բոլորովին պատրաստի գորտ։
Դրանից յետոյ նա արդէն թռքերով է չունչ քաշում։ Ար-
տաքին ձևափոխութեան հետ գորտի ապրելու եղանակը
ու շատ անգամ նաև կերակուրն էլ է փոխւում։

Երկակենցաղների մէջ ամենից արագաշարժ ու աշ-
խոյժ, ուրախ կենդանիները գորտերն են։ Սրանց շատ
տեսակները վարում են թէ գիշերային և թէ ցերեկային
կեանք, բաւականին լաւ ման են գալիս, թռչում են մեծ
ճարպիկութեամբ և համեմատաբար մեծ թռիչքներով,
շատ լաւ լողում են ու սկում են ջրի մէջ, բաւական լաւ
տեսնում են, լսում և զգում, կասկածելի է միայն նրանց
ճաշակելիքը։ Զուրկ չեն նաև մտաւոր կարողութեան մի
քանի նշաններից, ընդունակ են ճանաչելու իրանց ապ-
րելու տեղը, ունին յիշողութիւն, գիտեն օգտուել փոր-
ձից, զգուշանում են թշնամուց, նոյն իսկ մի քանի դէպ-
քերում ցոյց են տալիս խորամանկութիւն։ Համարեա
բոլոր տեսակները մեծ բաւականութիւն են գտնում ինք-
նատիպ կուլուրի մէջ։

Գորտերն ընդհանուր առմամբ անփափա կենդանիներ
են, իսկ ի նկատի առնելով նրանց կերակուրը, կարող ենք
ասել, որ նոյն իսկ օգտակար են։ Գորտերի տեսակները խիստ
շատ են — ջրագորտ, հասարակ (կանաչ և մոխրագոյն),

ծառածէր գորտ, արջնագորտ, դոգոշներ, սրանք ամեն
տեղ տարածուած են։

Կ Ր Ի Պ Ն Ե Ր

Կրիաներն այնպիսի արտաքին ունին, որ ոչ ոք չի
խառնի նրանց ուրիշ կենդանիների հետ։ Նրանց մարմնի
ամենաբնորոշ կողմն այն է, որ վահանածածկ է։ Կրիայի
վահանը երկու մասից է բաղկացած՝ վերին և ստորին։
Վահանի վերին կիսամասը մի փոքր դուրս ընկած է,
ձուռձև, իսկ ստորինը՝ հարթ։ Վերին և ստորին կիսա-
մասերը միացած են միմեանց հետ կռճկային մի մասով,
որ շատ տեսակների մէջ ոսկրացած է լինում և այդպիսի
դէպքում միացումը դառնում է կար, ոսկրակար։ Երկու
մասերի միացումից կազմւում է մի արկղ՝ կտրուած առ-
ջից և յետևից։ Առաջին կտրուածքից դուրս են գալիս
գլուխն ու առաջի ոտները, իսկ յետևի կտրուածքից՝
պոչն ու յետևի ստքերը։ Կրիան ուղած ժամանակ այդ
մասերը կարող է ներս քաշել կամ դուրս հանել։ Կմախքի
ոսկորները վերևի մասից կոչուն են և շատ տեղերում
միանում են վահանի ոսկրային մասերի հետ, այնպէս որ
վահանը իրօք դառնում է կմախքի անբաժան մասը,
կրիայի գանգը բաւականին զանգուածային ու թանձր է։
Գանգի ոսկորներն այնպէս են իրար հետ միանում, որ
կարն համարեա չի նկատւում։ Վզի ողերի թիւը 8-ն է,
որոնք իրար հետ շարժուն կերպով են միանում, դրու
համար վիզը հեշտութեամբ կարող է վահանից ներս և
դուրս անել։ Նոյնպիսի շարժունութիւն ունին նաև պոչի
ողերը։ Ոտքերը սովորաբար հինգ մատ ունին, որոնք մեծ
մասամբ ճանկերով են վերջանում, երբեմն միայն երեք
մատի վրայ է ճանկ լինում։ Կրիաներն առամ չունին,
նրանց ծնոտների վրայ եղջերային մի շերտ կայ, որ ծա-
ռայում է կերակուրը բռնելու և թեթեւիկ կրծելու հա-

մար: Կրիաների լեզուն թէպէտ և շարժական չէ, բայց բաւականին մտեղ է լինում և ծածկուած փափուկ, փոքրիկ պտուկներով: Թոքերը մեծ են, շնչառութիւնն արագ է բաւականին: Գլխի ուղեղը չափազանց փոքր է ու աննշան:

Կրիան շատ դանդաղաշարժ, քնած ու թմրած կենդանի է. նրա բոլոր գործողութիւնները աչքի են ընկնում այդ յատկութիւններով, որի համար էլ «կրիայի քայլ» խօսքն առած է դարձել: Յատկապէս դանդաղաշարժ են ցամաքային կրիաները: Չնայած կրիայի դանդաղ շարժումներին, նրա մկանները շատ զօրեղ են, միջակ մեծութեան ցամաքային կրիան իւր մէջքի վրայ կարող է տանել մի փոքրիկ երեխայ. իսկ նրանց մեծ տեսակները կարող են նաև հասակաւոր մարդկանց տանել: Բացի դրանից կրիաները վերին աստիճանի կենսունակ ուժ ունին իրանց մէջ. նրանք երկար ժամանակ կարող են ապրել դեռ իրանց մարմնի վրայ մեծամեծ վնասուածքներ ըստանալուց յետոյ: Գլուխը կտրած կրիան, օրինակ, կարող է դեռ մի քանի շաբաթ քայլել, շարժուել: Մի կրիայ, որի ուղեղն հանել էին, վեց ամիս դրանից յետոյ կենդանի էր մնացել: Պարիզի բուսաբանական այգում եղած կրիաներից մէկը վեց տարի առանց կերակրի է մնացել և էլի չի մեռել: Կրիաները ունենալով չափազանց փոքր ուղեղ, մտաւոր կարողութիւնների կողմից խիստ ստոր աստիճանի վրայ են գտնուում: Նրանց զգայութիւններն ևս աչքի չեն ընկնում սրութեամբ, բայց և այնպէս նրանք կարողանում են զանազանել հաճելին անհաճոյից, իրանց համար օգտակարը—վնասակարից. նրանք տարբերում են նաև իրանց թշնամիներին—բարեկամներին:

Յամաքային կրիաները սնւում են մեծ մասամբ բուսական կերակրով. խոտ, տերեւ, թփերի կեղև, պտուղ—ահա նրանց կերակուրը. բացի դրանից նրանք ուտում են նաև միջատներ, որդեր, թրթուրներ: Անուշ ջրերի մէջ ապրող կրիաները կերակրւում են զլխաւորաբար անողնաշար կենդանիներով: Կրիաներն ընդհանուր առմամբ կերակուր են ընդունում տարուայ միայն տաք եղանակին,

կին, իսկ արեադարձային աշխարհներում՝ միայն անձրեւային եղանակներին: Յետոյ նրանք հետզհետէ սկսում են առանց կերակրի մնալ: Մեր երկրներում ձմրանը, իսկ տաք երկրներում՝ երաշտ եղանակներին, կրիաները թքմում են, երկարատեւ քնի մէջ են մտնում:

Կրիաները ձուերով են բաղմանում և նրանց աճումը լինում է ձմեռուայ քնից զարթնելուց անմիջապէս յետոյ: Էգ կրիան աւաղի մէջ փոս է փորում, ձու է ածում այդ տեղ և ծածկում է կրկին փոսը: Սովորաբար մայրը ձու ածելուց յետոյ բոլորովին անխնամ է թողնում և ամենեւին հոգ չի տանում թէ ինչ են լինում ձուերը: Աժում է առնուազն 12 ձու, պատահում է նաև հարիւր և աւելի: Կրիայի ձուն կրային հաստ ու ամուր կեղև ունի և սովորաբար կոլոր է լինում. կան և հաւկիթի ձևով: Մի քանի ամսուայ ընթացքում ձուից հետզհետէ զարգանում է կրիայի ձագը:

Կրիաները շատ թշնամիներ ունին կենդանիների մէջ, որոնք դնում, յափշտակում են փոքրիկ կրիաներին: Եագուարը, վագրը և այլ կատուններ բռնում, ուտում են բաւականին մեծ կրիաներ: Խոզերը կրիաներին ուտում են նոյն իսկ նրանց վահաններով: Շատ գիշատիչ թռչուններ ևս կրիաներին վնասում են. բարձրացնելով վերև, ցած են ձգում և այդպիսով մեռցնում: Սակայն կրիայի ամենավտանգաւոր թշնամին դարձեալ մարդն է, որ պատահածին չի խնայում: Շատ տեղերում կրիայի միսն ուտում են, նոյնպէս և նրանց ձուերը:

Կրիաները մի քանի տեսակների են բաժանուում, որոնցից յայտնի են ցամաքային և ջրային կամ ծովային կրիաներ:

կոկորդիլոսին աստուածացնում էին և առանձին տաճարներում էին պահում. որոշեալ ժամին նրանց կերակուր էին տալիս և մեռնելուց յետոյ դմուսում էին: Այժմ այդպիսի մոլմիաներ չատ են գտնուել: Կոկորդիլոս որսալու ամենակտրուկ միջոցը դարձեալ գնդակն ու վառօգն է: Ինկառի ունենալով նրա անճոռնի տեսքը, զարհուրելի ուժը և պատճառած ահադին վնասները, նրա տուած չնչին օգուտները ոչինչ են:

Օ Ձ Ե Ր

Կենդանական թագաւորութեան այս երրորդ կարգի մէջ օձերը ամենաբազմաթիւ և նշանաւոր տեղն են բըռնում: Օձի արտաքինը հասարակ ու միօրինակ ձև ունի և պայմանաւորուած է կմախքի կազմուածքով: Կմախքը բաղկացած է գանգից, ողնաշարից և կողերից, իսկ առաջի և յետի ոտքեր չկան: Օձի մարմնի մէջ գանգը ամենաաչքի ընկնող մասն է: Գանգի այն մասը, որտեղ ուղեղն է տեղաւորուած, խիստ փոքր է. ծնոտների ոսկորները զարմանալի դիւրաշարժ են. շարժական է նաև վերին ծընոտը: Գանգին անմիջապէս կպած է նրա բունը, որովհետև համարեա անկարելի է վզի ողեր նկատել ողնաշարի մէջ: Ողերի քանակութիւնը կախուած է օձերի տեսակից. շատ քիչ է պատահում որ նրանց թիւը հարիւրից պակաս լինի. կան տեսակներ, որոնց ողերը 400-ի են հասնում: Շատ հետաքրքիր է նաև օձերի առամիտների ձևն ու կազմութիւնը. բոլոր առամիտները գէպի յետ են սեղմուած և սուր են. նրանք կծելու և բռնելու համար են, բայց չեն կարող պատառոտել և ծամել, ուստի և օձերը կերակուրը ոչ թէ կտրատում, ծամում են, այլ առնում են բերանը և դանդաղ կերպով հալեցնում, մարսում են: Օձերի դիւրաշարժութեան պատճառն այն է, որ նրանց մկանները շատ են մարմնի մէջ և մկաններից իւրաքանչիւրը

չիւրը ուժեղ ու դիմացկուն է: Օձերի կեանքի մէջ շատ մեծ դեր են կատարում զանազան գեղձերը, որոնք բերնի մէջ են դասաւորուած և մեծ ծառայութիւն են մատուցանում օձերին կերակուր ուտելիս. կան և թունաւոր գեղձեր, որոնց մէջ թոյն է պատրաստուած:

Օձերի մարմինը երկար գլանի ձև ունի և շնորհիւ մարմնի թեթեւութեան ու մկանների բազմութեան, խիստ թեթեւ, աշխոյժ շարժուածքներ ունի օձը: Օձերը կարող են սողալ ոչ միայն հարթ տեղերում, այլ և վեր ու վար, ծառերի վրայ, ջրի վրայ և ջրի տակ. նրանք սուրում են, մագլցում են, լողում են, ջրասող են լինում և այդ ամենը համարեա միատեսակ ճարպիկութեամբ: Ճիշտ է, օձերը դիւրաշարժ և արագաշարժ են, բայց հին ժամանակներից մինչև այժմ մարդիկ խիստ չափազանցացնում են նրանց արագաշարժութիւնը: Բնականից աւելի արագանքով ոչ մի օձ այնքան արագ չի կարող գնալ, որ մարդ քանի տեսակները գնալիս գլուխները կէս ոտնաչափ բարձր են պահում, և այդպիսով արքայական վեհ տեսք են ընդունում:

Օձերի արտաքին զգայութիւններն աչքի են ընկնում ընդհանուր թուլութեամբ. օձի աչքերը գեղեցիկ են և փայլուն, բայց նրա տեսողութիւնն աննշան է և թոյլ. համեմատաբար շօշափելիքն աւելի զարգացած է. նոյնը պիտի ասել նաև օձերի մտաւորի մասին:

Օձերը կարելի է ասել համատարած են. նրանք ապրում են թէ ցամաքի և թէ ջրի վրայ, այն էլ թէ անուշ և թէ աղի ջրերում: Սակայն օձի սիրած տեղը անտառն է: Բարեխառն դօտում ապրող բոլոր օձերը ձմեռը քաշում են իրանց խոր բները և թմրում են: Բացի բոա օձերից բոլոր անթոյն օձերը ցերեկուայ կենդանիներ են և բացի ծովային օձերից բոլոր թունաւոր օձերը գիշերային կենդանիներ են: Օձերը կերակրւում են միւս կենդանիների մսով: Նրանք իրանք

են որսում իրանց կերակուրը: Նրանց ընդունած կերակրի քանակութիւնը կախումն ունի եղանակից, տաք օրերին նրանք շատ են ուտում: Բայց ընդհանրապէս օձերը շատակեր և ագահ չեն: Նրանք ինչ որ ուտում են, միանգամից են ուտում, բայց ուտելուց յետոյ կարող են ամբողջ շաբաթներով կամ նոյն իսկ ամիսներով ոչինչ չընդունել: Օձերը տարուայ մէջ մի քանի անգամ կաշեփոխութեան են ենթարկւում և ամեն անգամ աւելի աշխուժանում են:

Օձերը բաւականին շատ են ապրում, նրանք բազմաշում են ձուերով, բայց շատ անգամ ձագերը ձուից դուրս են գալիս դեռ մօր փորում: Մայրերը շատ էլ հոգ չեն տանում իրանց ձագերի վրայ, որոնք շատ սիրուն և կայտառ են լինում:

Օձերի ամբողջ ընտանիքը ընդհանուր առմամբ մարդկանց ֆնասակար է, և եթէ չլինէին նրանց բազմաթիւ թշնամիները կաթնասունների միջից, նրանք ուղղակի անտանելի կը լինէին մարդկանց համար: Առանձնապէս սոսկալի են թունաւոր օձերը: Թոյնը դեղնաւուն կամ կանաչաւուն թափանցիկ մի հեղուկ է, որ գտնւում է բերանի մէջ ատամների յետեւ և որի մի փոքրիկ կաթիլը բաւական է քայքայելու ամենամեծ կաթնասունի կազմուածքը: Որքան օձը մեծ է և օրը տաք, այնքան թոյնը զօրեղ ու ներգործական է. որքան զոհը աշխոյժ և ֆիզիքապէս զարգացած, այնքան թոյնի ներգործութիւնը արագ է ու աւերիչ: Թունաւորման ամենայայտնի նշաններն են, անտանելի ցաւ, որ իսկոյն տարածւում է ամբողջ մարմնի վրայ, ընդհանուր թուլութիւն և յոգնածութիւն, ուժերի անկում, զգայութիւնների կատարեալ բթութիւն, արիւնհոսութիւն քթից, ականջներից ու բերնից, կուրութիւն, խլութիւն, ուռոյցքներ և վերջապէս գիտակցութեան կատարեալ անյայտացում և ապա մահ: Թունաւորման դէմ վաղուց ի վեր գործ են դրել բազմաթիւ միջոցներ, որոնցից առանձնապէս կարեւոր է յիշել, նախ, եթէ վիրաւորուածի բերնում վէրք կամ պատուածքներ

չկան, ծծել ու թափել, ապա պինդ կապել խոցուած տեղը և կտրել կամ շիկացած երկաթով այրել: Օգտակար է նաև վիրաւորուածի բերնում մեծ քանակութեամբ սպիրտ կամ այլ խմիչք լցնել:

Թունաւոր օձերից ամենանշանաւորն են Հնդկաստանում՝ ակնոցաւոր օձ, Ամերիկայում՝ հնչող օձ, Աֆրիկայում, յատկապէս Եգիպտոսում՝ ասպիս օձ: Նրանք բոլորն էլ համարեա հսկայական մեծութիւն ունին 3—6 սաժեն երկարութեամբ և մինչև 4 վերջով հաստութեամբ: Բաւական է, որ նկատեն նրանք կենդանուն, և այլ ևս նրանցից պրծնելու հնար չկայ: Առանձնապէս զարհուրելի է Ամերիկայի հնչող օձը իւր հսկայական ուժի և սոսկալի թոյնի պատճառով: Բայց կան նոյնքան մեծ և նոյնքան ահուելի օձեր, որոնք սակայն թունաւոր չեն, այդպէս են օրինակ Հնդկաստանի բօա օձերը, որոնք կերակրւում են մեծ կենդանիներով, եղներով, ձիերով, կովերով, այծերով ու ոչխարներով: Հնդկաստանի բօա օձը ցամաքային կենդանի է, բայց նրա մի ուրիշ տեսակը բնակւում է Ամերիկայի ջրերում՝ գետերի և լճերի մէջ, ուստի և կոչւում է ջրային բօա կամ անակոնդո. բոլոր օձերից ամենից մեծն է դա, նրա երկարութիւնն հասնում է երբեմն եօթ սաժենի:

Իսկ մեր երկրի օձերը կարելի է երկու խմբի բաժանել, թունաւոր և անթոյն կամ իժեռ և լորսուներ: Լորսուուն լինում է կապտադոյն թեփուկներով, իսկ փոքր տակը դեղնաւուն: Իժի մարմինը ծածկուած է կարմրաւուն թեփուկներով, որոնց միջով վզից սկսած մինչև պոչը անցնում է մի սև շերտ: Յաճախ պատահւում են բոլորովին սև իժեր, այդպիսի դէպքերում դժուար է որոշել նրանց մէջքի սև շերտը:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵԱՐԿ

Ձ Կ Ն Ե Ր

Ը Ն Գ Հ Ա Ն ՈՒՐ Տ Ե Ս ՈՒԹ Ի Ւ Ն

Սիակ նշանը, որով այս կարգի կենդանիները տարբերուում են երրորդ կարգի կենդանիներից—մարմնի անդամների կազմութիւնն է։ Ձկները ոտների և ձեռքերի փոխանակ ունին լողակներ։ Բացի այդ ձկներն ապրում են բացառապէս ջրի մէջ, իսկ երկակենցաղներն ու սողունները թէ ջրի մէջ և թէ ցամաքի վրայ։ Ձկների արիւնը պաղ է։ չնչում են քիմութեաներով, ունին սրտի մի բաժանմունք և մի ստամոքս։

Ողնաշարաւոր դասի ոչ մի կարգի մէջ այնպիսի բազմազանութիւն չկայ ձկնի ու մարմնի նկատմամբ, ինչպէս ձկների մէջ։ Ձկան սովորական ձկը—իլիկի ձկն է, երկու կողմերից սեղմուած և յարմարեցրած ջուրը ճեղքելու։ Սակայն կան նաև օձաձև, գնդաձև, գլանաձև, հարթ, երկար, գծաձև ձկներ։

Ձկան բոլոր շարժողութիւնների մէջ պոչը գլխաւոր դերն է խաղում։ Պոչի աջ կամ ձախ դարկից կախուած է ձկան համապատասխան ուղղութեամբ գնալը։ Պոչի վրայ կան լողակներ։ Այդ լողակներից զատ կան նաև ուրիշ կենտ, ոչ զոյգ լողակներ—մէջքի ու պոչատակի լողակներ։ Լողակները բաղկացած են ոսկրային, շարժական երկար ու բարակ թելերից, որոնք վերջանում են շատ անգամ

փշերով։ Բացի այդ լողակներից ձկներն ունին նաև երկու զոյգ լողակներ—կրծքի զոյգը, որ համապատասխանում է միւս ողնաշարաւորների առաջի ոտքերին, և փորի լողակներ, որոնք ոտքերի փոխարէն են։ Թէ կրծքի և թէ փորի լողակները բաղկացած են վերայիցեալ ոսկրային թելերից, որոնք միացած են իրար հետ թաղանթով։ Ձանազան փորձերից երևում է, որ լողակները ձկան ամենաանհրաժեշտ մասերն են։ Եթէ չլինէին մէջքի ու պոչատակի լողակները, ձուկը օձաձև կերպով կը շարժուէր։ Եթէ չլինէր կրծքի միայն մի լողակը, ձուկը հակառակ կողմի վրայ ընկած կը լինէր շարունակ, իսկ եթէ կտրենք կրծքի երկու լողակներն ևս, ձուկը իւր առաջին մասով ցած կը թեքուի։ Եթէ կտրենք ձկան բոլոր լողակները, կենդանին մէջքի վրայ կը դառնայ։

Ձկների կաշին ծածկուած է թեփուկներով։ շատ քիչ ձկներ միայն լերկ են լինում։ Թեփուկները սովորաբար ուկրացած, կիսաթափանց, շրջանաձև դարսուածքներ են, որ ծալքաւոր կերպով նստած են լինում կաշու վրայ։ Կաշին լինում է զանազան գոյնի։ Ձկների կմախքը խիստ զանազանակերպ է։ այդ աչքի է ընկնում մանաւանդ մէջքի ու գլխի կազմութեան մէջ։ Նեարդերի համակարգութիւնը զլխի կազմութեան ստորին աստիճանի վրայ է գտնուում։ Գլխի զարգացման ստորին աստիճանի վրայ է գտնուում ուղեղը փոքր է ու ծաւալով աւելի պակաս մէջքի ուղեղի ծաւալից։ Գլխի ուղեղից միայն տասն զոյգ նեարդեր են դուրս գալիս, որովհետև վերջին երկու զոյգը մէջքից են սկիզբն առնում։ Չգայարանքներից աչքի չլինուածքը դուրս ընկած խնձորով բաւականին բնորոշ է։ Ըսողութեան գործարանը բաղկացած է ներքին ականջից կամ լաբիրինթոսից։ շատերը դրա համար կարծել են, թէ ձուկը ընդունակ չէ լսելու, բայց վերջին փորձերը հակառակն են դրոշմակ չէ լսելու, բայց վերջին փորձերը հակառակն են ասացուցանում։ Իբրև հոտառութեան գործարան ծառայում են քթի մօտ գտնուած երկու փոսեր, իսկ շօշափեւեղի գործարանը բեխերն է, փափուկ պուօնները, երբեմն էլ կրծքի լողակների մի քանի թելերը։ Համի զգայութիւն համարեա թէ չեն առնում ձկները, յամենայն դէպս դրա

գործարանը ոչ թէ լեղուն է, այլ քիմքը: Ատամները ոչ թէ յօշոտելու, մանրացնելու համար են յարմարեցրած, այլ աւարը բռնելու: Դրանք լինում են սովորաբար սուր, կոնուսի ձևով, փոքր են և իրար շատ մօտ, այնքան մօտ, որ կարծես կապծ են իրար ու մի ամբողջութիւն են կազմում:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս է լինում, որ ձուկը կարողանում է ջրի մէջ վեր ու վար գնալ և ամեն ուղղութեամբ պահել իւր դիրքը: Ձկներն ունին լողափամփուշտ, որի ձևը խիստ տարբեր է լինում և որի մէջ գտնւում են իրանց բաղադրութեամբ օգին շատ մօտ դանազան գաղեր: Եւ ահա այս լողաթաղանթն է, որի միջոցով ձուկը կարողանում է ջրի մէջ ելեէջներ անել: Ձկան մարմնի տեսակարար կշիռը մօտաւորապէս հաւասար է այն ջրի տեսակարար կշիռին, որի մէջ նա ապրում է: Դրա համար բաւական է, որ մի փոքր սեղմուի լողաթաղանթը, որ ձկան մարմնին աւելի ծանր լինի ջրից, և այդ դէպքում ձուկը ցած է իջնում: Եթէ նա նորից ցանկանայ վեր ելնել, պէտք է այդ փամփուշտը սեղմող կողմային մկանները թուլացնի, որից յետոյ փամփուշտը առաձգականութեան օրէնքով կը լայնանայ, ձկան մարմնի ծաւալը մեծանում է այդպիսով և ձուկը ջրից թեթեւանում է, ուստի և ջրի երեսն է ելնում: Դէպի ջրի խորքերը գնալիս ձուկն աւելի և աւելի ենթարկւում է ջրի ճնշմանը և վերջապէս շատ խորքում այդ ճնշումն այնքան մեծանում է, որ ձուկն այլ ևս չի կարող շարունակել այդ ուղղութեամբ: Միւս կողմից խորքերում ապրող ձկների փամփուշտները որոշ սահմանից այն կողմը չեն կարող լայնանալ, հետևապէս այդ ձկները չեն կարող, ինչքան ուզեն, դէպի ջրի երեսը գալ, և այդպիսով լողափամփուշտը ձկանը դատապարտում է ջրի որոշ շերտերում ապրելու անհրաժեշտութեանը:

Ինչպէս ասացինք, ձկները շունչ են քաշում քիմուխտներով, ձկները ձայնի գործարան չունին և ձկան նման մօնջ գարձուածքը կատարելապէս արդարանում է կեն-

դանաբանութեան մէջ: Բոլոր ձկների արիւնը մի շրջան է անում միայն. արիւնատար երակները արիւնը սրտից բերում են քիմուխտները, որտեղից ամբողջ մարմնի վրայով տանում են դարձեալ սիրտը: Ձկների ահագին մեծամասնութիւնը բաղմանում է ձուերով, որոնք կոչւում են ձկնկիթ կամ խաւիար: Բոլոր ձկներն համարեա սաստիկ արագութեամբ են բազմանում. նոյն իսկ կան տեսակներ, որոնք մի անգամից մի քանի միլիոն ձու են ածում: Ուրքան եղանակը տաք լինի, ձուն այնքան հեշտ է աճում, զարգանում: Բազմացման միջոցին ձկների շատ տեսակներ տեղափոխութիւններ են կատարում. ծովային ձկները մօտենում են ափերին, գետի ձկները վազում են դէպի գետախորշերը. երբեմն այդտեսակ դէպքերում նրանք անցնում են հազար վերստից աւելի տարածութիւն: Նրանք ձու են դնում կանաչազարդ, յամրագնաց ջրերի մէջ, իսկ մի քանի տեսակները սրնթաց ու քարյատակ գետերի մէջ: Չու դնելուց յետոյ ձկները դառնում են կրկին իրանց նախկին տեղը:

Ձկներն ուտում են իրանց նմաններին — ձուկ: Մի քանի տեսակները բուսակեր են, կերակրւում են ծովի ու գետի բոյսերով. միւսներն ուտում են միջատներ, գետերի ու ջրերի մէջ եղած որդեր և այլ անողնաշար կենդանիներ: Համարեա բոլոր ձկները յափշտակող ու գիշատող են: Ուժեղի իրաւունքը նրանց մէջ կատարեալ կերպով իշխող է. մեծը կու է տալիս փոքրին, փոքրը՝ աւելի փոքրին: Նրանցից շատերը զրահածածկ են և նոյն իսկ մարդու համար վտանգաւոր են: Բայց և այնպէս մեծ ձկների առաջ դրանց զրահները փշուր փշուր են լինում: Ձկների կեանքը մշտական աւազակութիւն է, յափշտակութիւն և անգութ, անխնայ կողոպուտ:

Ձկնեղէնը մարդու համար համեղագոյն կերակրներից է: Ամբողջ երկրներ և տէրութիւններ ձկան առևտրով ու արտահանութեամբ են պարապում: Եւրոպական պետութիւններից առանձնապէս աչքի են ընկնում Իտալիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, իսկ ամենից շատ Անգլիան:

Միայն եւրոպական Ռուսաստանը տարեկան 67 միլիոն փութ ձուկ է որսում: Ռուսական ջրերի մէջ ձկնեղէնով հարուստը Կասպից ծովն է, որտեղի ձկները թէ համեղ են, թէ բազմազան ու բազմաթիւ: Մինչև այժմ հաշուել են ամեն տեսակ ձկնեղէնի մէջ մօտ 10,000 տեսակ ձուկ:

58	...	...
68	...	...
10	...	...
18	...	...
101	...	...
101	...	...
201	...	...
701	...	...
111	...	...
321	...	...

ՆԻԻԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԿԵՆԴՐԱՆՔԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԱՍԵՈՐՈՒՄԸ	5
ԿԱԹՆԱՍՈՒՆՆԵՐ	10
ԿԱՍԻԿՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՖ	14
ՄԱՐԴԱՆՄԱՆ ԿԱՍԻԿՆԵՐԻ ԳԵՂ. ԴՈՒԼԼԱ	17
ԳԻՇԱՏԻՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՖ	20
ԿԱՄՈՒՆԵՐԻ ԳԵՂ	21
ԱՌԻԺ	23
ՎԱԳՐ	38
ՇՆԵՐԻ ԳԵՂ	50
ԴԱՅԼ	51
ԱՂՈՒՏ	53
ԸՆՏԱՆԻ շՈՒՆ	55
ՍՈՐԲ ԲԵՐՆԱՐԴԵԱՆ շՈՒՆ	59
ԷՍԿԻՄՈՒԵԱՆ շՈՒՆ	61
ՋՐԱՍՈՅԳ շՈՒՆ	63
ՈՐԱԿԱՆ շՈՒՆ	64
ՈՂՆԻՆԵՐԻ ԳԵՂ	67
ԽՆԴՐՈՂՆԵՐԻ ԳԵՂ	69
ՀԱՍԱՐԱԿ ԽՆԴՐՈՂ	70
ԱՐՇԵՐԻ ԳԵՂ	74
ՀԱՍԱՐԱԿ ԱՐՇ	75
ՀԻՍՏՈՍԱՅԻՆ ԱՐՇ	80
ՈՐՈՇՈՂՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՖ	83
ԱՅԺ	84
ՈՂԽԱՐ	85

Եզ—կով	87
Ուղտ	89
Ընձուղտ	91
Հիւսիսային եղջերու	94
Կրծողների ընտանիք	100
Ընտանի մուկ	101
Կուղբ	102
Միամբակների ընտանիք. 2-ի	107
Կննթաւորներ. փիղ	114
Հասւամորթ կենդանիներ. Խոզ	126
Ռնդեղջիւր	128
Ջրային կաթնասուններ. Կէտ	133
Թռչուններ (Ընդհանուր տեսութիւն)	135
Ջայլամ	141
Արծիւ	143
Ճնճկացեղ թռչուններ	145
Երկնային թռչուններ եւ ՍՈՂՈՒՆՆԵՐ	149
Դորտ	149
Կրիաներ	151
Կոկորդիլոսներ	154
Օձեր	156
Ձկներ (Ընդհանուր տեսութիւն)	160—64

Introduction	1
Chapter I	10
Chapter II	20
Chapter III	30
Chapter IV	40
Chapter V	50
Chapter VI	60
Chapter VII	70
Chapter VIII	80
Chapter IX	90
Chapter X	100
Chapter XI	110
Chapter XII	120
Chapter XIII	130
Chapter XIV	140
Chapter XV	150
Chapter XVI	160
Chapter XVII	170
Chapter XVIII	180
Chapter XIX	190
Chapter XX	200
Chapter XXI	210
Chapter XXII	220
Chapter XXIII	230
Chapter XXIV	240
Chapter XXV	250
Chapter XXVI	260
Chapter XXVII	270
Chapter XXVIII	280
Chapter XXIX	290
Chapter XXX	300

404

488
902

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0263591

14.438/1

